

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

NİZAMİ MURADOĞLU

SÖZÜN
MƏMMƏD ARAZ
ZİRVƏSİ

(Şair və xalq yaradıcılığı problemi)

BAKİ – 2013

Nizami
Muradoğlu

**AZƏRBAYCAN MEA FOLKLOR İNSTİTUTUNUN
ELMİ ŞURASININ QƏRARI İLƏ ÇAP OLUNUR.**

ELMİ REDAKTORU:

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

RƏYÇİLƏR:

Maarifə HACIYEVA
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Ağaverdi XƏLİL
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

**Nizami Muradoğlu. (Məmmədov Nizami Murad oğlu).
Sözün Məmməd Araz zirvəsi** (şair və xalq yaradıcılığı
problemi). Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 272 səh.

Məmməd Araz söz zirvəsini fəth etmiş görkəmli Azərbaycan şairidir. Onun əsərlərində xalq dilinə yaxınlıq, vətənpərvərlik və milli ruh oxucuların diqqətini cəlb edir. Şairin poeziyasında əsas yer tutan milli-mənəvi dəyərlərin inikası, xalq yaradıcılığı qaynaqlarından bəhrələndiyi motivlər, folklorə münasibət və xalq şeiri şəkillərindən istifadə üsulları kitabda geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

M 4603000000 Āðèôèè İyøð

Í-098-2013

Sözün Məmməd Araz zirvəsi

© Фолклор Институту, 2013.

Nizami
Muradoğlu

*Xalq şairi Məmməd Araz dövrümüzün
sənət zirvəsində durur.*

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri

Məmməd Arazın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2013-cü ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Xalq şairi, Dövlət mükafatı laureatı Məmməd Arazın (Məmməd İnfil oğlu İbrahimovun) anadan olmasının 80 illiyi tamam olur.

Vətənpərvərlik duyğuları ilə zəngin Məmməd Araz yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Şairin yüksək bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə səciyyələnən, lakonik deyim tərzinə malik dərin ictimai məzmunlu lirikası gücünü vətən təbiətinin gözəlliklərindən, böyük tarixi keçmişimizdən və milli ədəbi fikrin tükənməz xəzinəsindən almışdır. Ana dilinin bütün incəliklərini özündə toplamış bu poetik irs gəncliyin mədəni-mənəvi dəyərlərə ehtiram ruhunda formalaşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli ədəbiyyatın inkişafına mühüm töhfələr vermiş Xalq şairi Məmməd Arazın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Xalq şairi Məmməd Arazın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 27 sentyabr 2013-cü il.

Xalq şairi MƏMMƏD ARAZ – 80

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətlər göstərən Xalq şairi Məmməd Arazın 60 illik yubileyi ilk dəfə 1993-cü ilin sentyabr ayında Naxçıvanda geniş qeyd olunmuşdur.

O zaman respublikada xaotik bir vəziyyət yaranmışdı. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev yenidən Naxçıvandan Bakıya dəvət edilmiş, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri seçilmiş, Respublika Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edirdi. İşin həddən artıq ağır olmasına baxmayaraq, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvanda Məmməd Arazın yubileyinin layiqincə təşkili ilə ardıcıl olaraq maraqlanırdı və yubiley tədbirinin keçirildiyi gün şairin ünvanına təbrik teleqramı göndərmişdi. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında şairin iştirakı ilə keçirilən yubiley gecəsində tədbirlərin əsas təşkilatçısı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İsa Həbibbəyli şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məruzə ilə çıxış etmişdi.

Həmin ilin oktyabr ayının 30-da şairin 60 illik yubiley gecəsi Bakıda Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında da keçirilmişdi. Yubiley gecəsinin aparıcısı şair Sabir Rüstəmxanlı idi. Tədbirdə görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şairə ünvanlanan təbrik məktubu oxunmuşdu.

Xalq şairi Məmməd Araz 1995-ci ildə görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər

Əliyevin fərmanı ilə Dövlət mükafatına layiq görülmüş, “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Hazırda Xalq şairinin 80 illiyi münasibətilə respublikamızın bütün guşələrində şeir müsabiqələri, disputlar, yubiley gecələri və digər tədbirlər təşkil olunur. “Kaspi” qəzetində Xalq şairi Məmməd Arazın həyat və fəaliyyətini işıqlandıran ən yaxşı məqalə üçün müsabiqə keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yubiley tədbirləri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 08 iyun 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə Xalq şairi Məmməd Arazın 80 illik yubileyi geniş qeyd edilməkdədir. Bu münasibətlə şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Məmməd Araz: taleyi və sənəti” adlı kitab və “Naxçıvan” jurnalının onun fəaliyyətinə həsr olunmuş bir sayı nəşrə hazırlanır. Xalq şairi Məmməd Arazın doğulduğu Nursu kəndində ev-muzeyinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 27 sentyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında xalq şairi Məmməd Arazın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə tapşırıqlar verilmişdir.

Bütün bunlar Xalq şairi Məmməd Arazın ölməz sənətinə, əbədiyaşar irsinə böyük ehtiramın parlaq ifadəsidir.

MÜƏLLİFDƏN

Məmməd Arazı ilk dəfə 1973-cü il may ayında görmüşəm. Akademik Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun birinci kursunda oxuyurdum. Məmməd Araz qələm dostlarından olan Fikrət Qoca və digər tanınmış sənətkarlarla birlikdə Naxçıvana gəlmişdilər. Altmışıncı illərin sayılan və nüfuz qazanmış yazarları ilə institut tələbələrinin görüşü keçirilirdi. Görüşü institutun prorektoru, şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşıb, həmişə ehtiramını saxladığım Abbas Mehdiyev aparırdı. Tələbələr adından respublikanın paytaxtından gəlmiş yazarları salamlamaq üçün Abbas müəllim sözü mənə verdi. Məmməd Araz ilə Fikrət Qocanın yazılarından xəbərdar idim, əslində o vaxt tələbələrin və gənclərin ən çox sevdikləri bu ədiblərin şeirlərinin çoxunu əzbər bilirdik. Fikrət Qocanın “Risq” şeiri, Məmməd Arazın qoşmaları dillər əzbəri idi. Odur ki, mənim üçün danışmaq çox da çətin deyildi, həm də onların yaradıcılığı haqqında danışmırdım, sadəcə olaraq onları salamladım və öz yazdığım bir şeiri oxuyub yerimə keçdim.

Haşiyə: Sual oluna bilər ki, bu boyda institutda nə üçün tələbələr adından danışmaq mənə tapşırılmışdı? Bunun qəribə bir tarixçəsi vardır. Hələ 1972-ci ilin oktyabr ayından, demək olar ki, mən belə bir hüququ qazanmışdım. Oktyabr ayının sonları idi. İnstitutda elan edildi ki, Bakıdan yazıçı Mirzə İbrahimov gəlib, onunla görüş keçiriləcəkdir. Bu xəbər mənə çox güclü təsir etdi. Bu nəhəng insanı, böyük yazıçını görə bilmək sevinci mənim qəlbimi cuşa gətirmişdi.

Elə o anda ürəyimdən sevinc qarışıq cövlan eyləyən hissələrimi qələmə alıb üç bəndlik bir şeir yazdım. Tədbir başlamamış həmin şeiri aparıb prorektor Abbas Mehdiyevə göstərdim və görüşdə mənə söz verməsini xahiş etdim. Görüş institutun idman zalında keçirilirdi. Auditoriyalardan bütün stulları idman zalına gətirmişdilər. Yer tapmayanlar ayaq üstə durmuşdular. Demək olar ki, institutun bütün müəllim və tələbə kollektivi burada idi, iynə atsan yerə düşməzdi. Bir neçə çıxış oldu. Sonra Abbas müəllim Mirzə İbrahimovun Naxçıvana gəlişi ilə bağlı yazdığım şeiri oxumaq üçün sözü mənə verdi. Kürsüyə qalxdım, ancaq kürsüyə gedənə qədər ayaqlarım bir-birinə dolaşırdı. Bir tərəfdən Mirzə İbrahimov kimi adı dünyanı dolaşan nəhəng bir şəxsiyyətin, böyük yazıçının, digər tərəfdən də bütün institut kollektivinin qarşısında ilk dəfə çıxış etmək çox da asan deyildi. Səsim titrəyirdi, çox həyəcanlı idim, şeirimi oxuyub qurtardım. Salonda alqış sədaları qopdu, hamı əl çalırdı, tələbələr də, müəllimlər də, Abbas Mehdiyev də, Mirzə İbrahimov da...

Şeirin son bəndi bu gün də yadımdadır:

Vətən parça-parça, ortada sərhəd,
Bumu taleyimiz, budurmu qismət?
Mirzənin qəlbində dağ boyda həsrət,
Arazdan Təbrizə baxmağa gəlib...

Mirzə İbrahimov ayağa qalxdı, kürsüyə gəldi, danışmağa başladı. Danışdıqlarını xatırlamıram, ancaq yadımda qalan odur ki, bir neçə dəfə mənim adımlı çəkdi. O gündən institutda məni şair kimi tanıdılar. Məmməd Araz və Fikrət Qoca ilə görüşdə də mənim tələbələr adından danışmağımın

təşəbbüskarı məhz prorektor Abbas Mehdiyev idi.

Yaxşı xatırlayıram ki, həmin görüşdə Fikrət Qoca “Risq” şeirini oxudu. Məmməd Araz da vətən haqqında şeir oxudu. Bir də yadımda qalan odur ki, Məmməd Araz o vaxt çox sağlam, saçları arxaya daranmış cüssəli əsil türk kişisi idi. O görüşdən sonra Məmməd Arazın şeirlərini daha çox oxumağa başladım, bəlkə, indi də onun təsirini üzərimdə hiss edirəm. Bəlkə də, o təsirdəndir ki, bədii yazılarımin əksəriyyəti Vətən mövzusunda. 1985-ci ildə belə bir şeir yazdım:

Vətən,
Sənə nə vermişəm?
Nə vermisən sən vermisən:
Bir içim su,
 ürək, duyğu,
Boy atmağa işıq verdin,
Yaşamağa torpaq, Vətən!
Sənin həyat ağacında,
Mən bir kiçik yarpaq, Vətən!..

Daha sonralar Məmməd Araz mənim üçün daha da doğmalaşdı. Sözün əyilməz heykəlinə çevrildi. Düşündüklərimi, axtardıqlarımı Məmməd Arazda, onun poeziyasında tapdım. Bir işıq tapdım, bir Araz dərdi tapdım, bir Vətən nisgili tapdım... Tapdıqlarımı toplaya-toplaya gördüm ki, ruhum Məmməd Araz ruhundan kənardə dinclik tapa bilmir, hər zaman onun yanında olmaq istəyir. Araz da bizim ruhlarımızın məskən saldığı bir yurd yeridir, bir həsrət yuvasıdır, bir nisgil məskənidir, nə onu unutmaq olur, nə ondan ayrıl-

maq olur. Araz bizim ilk və son mənzilimizdir. Bu minvalla 1986-cı ildə Məmməd Araza belə bir şeir yazdım:

Məmməd Araz, adın qoşa Arazla,
Dərin oldun, heç üzmədin dayazda.
Ha gileylən, ha sızılta, ha sızla,
Dərdlərinə olmaz dərman, onu bil.

Bu dünyanın dərdi yaman böyükdü,
Bu dərdlərə Araz dərdi də yüküdü.
Cəlil, Cavid, Müşfiq, Hadi də köçdü,
Əcəl verməz, verməz aman, onu bil.

Bu dərdləri, acıları sən duyub,
Çox da “Araz”, “Araz” deyib ağlama.
Araz mənim torpağımı doğrayıb,
Məmməd Araz, ürəyimi doğrama!

Sanki bu şeirlə özümə bir qədər təskinlik verdim. Hətta, yekə-yekə Məmməd Araza da məsləhət gördüm ki, ağlamaq, sızılamaq lazım deyil. Amma belə olmadı. Heç özüm özümə qalib gələ bilmədim. Bir də gördüm Araz sevgisi içimə elə köçüb, qəlbimə elə hakim kəsilib ki, bədənimin istənilən bir hissəsini kəsib atmaq olar, lakin bu sevgini qəlbimdən çıxarmaq mümkünsüzdür. Onda Məmməd Arazı daha dərindən dərk etməyə başladım. Məmməd Arazın kitabları stolumun üstündən əskik olmadı.

Məmməd Araz təmənnsiz şair idi, mərdlik, cəsarət, düzlük simvolu idi. 1980-ci ildə “Vətən mükafatı” adlı bir şeir yazmışdı:

Heç bir mükafatın yetmədi mənə,
Bircə “sağ olun” da bəsimdi, Vətən!

Bəsimdi, hər səhər təltif yerinə,
Qapımda küləyin əsibdi, Vətən!

Elə bu şeir də göstərirdi ki, Vətənin verdikləri şairə ar-tıqlaması ilə bəs edir. Ancaq bir mükafat ki, şairə layıqdi, ni-yə də verilməsin? Bu mükafatlar insanlarla qiymətə minir. İnsan mükafat ilə şəərəflənə bilməz. Məmməd Araz kimi şairə mükafat vermək, mükafatı qiymətləndirməkdir. Ədib 1991-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk xalq şairi fəxri tituluna layiq görülmüş, 1993-cü ildə isə şairin adına “Məmməd Araz” mükafatı təsis edilmişdir.

Zaman gəldi, 2004-ci ilin dekabr ayının 1-də Məmməd İnfil oğlu İbrahimov - Məmməd Araz kimi köçdü dünyadan, Fəxri xiyabanda dəfn olundu. Ancaq mənə elə gəlir ki, Məmməd Arazın ruhu Arazın üzərindədir. Ucalardan baxır, bizi Araza səsəyir. Şair şeirlərinin birində belə demişdi:

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.

Məmməd Araz mamır olmadı. O, bir sevgi ağacı oldu və Araz sevrələrin ürəyində bitdi. Yüz illər keçəcək, gələcək nəsillər də bugünkü insanlar kimi Məmməd Araz ağacının kölgəsində dincələcəklər. Elə mən özüm də bu ağacın yar-paqlarının oxuduğu nəğməni duyuram, bu ağacın sərinliyini, doğmalığını hiss edirəm. Yaşımız artdıqca Məmməd Araz bizə daha da yaxınlaşır. 2005-ci ildə şairin “Vətən mükafatı” şeirinə cavab olaraq “Bəsimdi” şeirimi yazdım:

Dünyadan elə bir umacağım yox,
Mənə salam verən çiçək bəsimdi.
Heç kimin qapısın döyə bilmərəm,

Döyür pəncərəmi külək bəsimdi.

Böyüdüm torpağın, daşın içində,
Oturdum əllicə yaşın içində.
Vətəndə bu qədər işin içində-
Mən sevdim Vətəni, sevmək bəsimdi.

Qoynuna girməyə dənizim hazır,
Qumlu sahilində izimi yazır.
Başımda didərgin fikirlər gəzir,
Gərək onu yazam, gərək bəsimdi.

Beləcə dərd çəkdi Məmməd Araz da,
Bir az da oxşarlıq var sözümdə.
Sağ olsun qardaş da, oğul da, qız da,
Onları şad görüm, görmək bəsimdi.

Şil görüm, nəfsinə qul olanları,
Məramı, məqsədi pul olanları,
Alçaltdı ətəkdə dolananları,
Çox şükür, yetirir çörək bəsimdi.

Gecə daşıyaram dağı arana,
Sabah da aranı qoyur virana.
Yaralı köksündə ey Torpaq-Ana,
Doğuldum ölərəm, ölmək bəsimdi.

2010-cu ildə “Divani-hikmət” məclisində - Məmməd Arazın anım günündə çıxış etdim. Məmməd Araz divardan asılmış şəkildən nəzərlərini mənə dikmişdi. Üzərimdə böyük bir məsuliyyət hiss edirdim. Fikirləşirdim ki, mənim

çixışım Məmməd Arazı qane eləmir. Mən daha nələrsə etməliyəm. Çox düşündükdən sonra Məmməd Araz və xalq yaradıcılığı haqqında bir kitab yazmağı qərara aldım. Məndən əvvəllər də Məmməd Arazın yaradıcılığı haqqında yazıblar, sonra da yazacaqlar. Hər gülün öz ətri olduğu kimi hər yazının, hər kitabın da öz ətri, öz ahəngi var. Ustad şairin ruhu qarşısında bacardığım qədər bir hesabat olaraq yazdıqlarımı özümə mənəvi borc sayıram. Məmməd Araz vəsiyyət etmişdi:

Qara cilddə çap eləyin kitablarımı.

Məndən sonra.

Qara cilddə,

Tünd qara.

“Xalq-Bank” Məmməd Arazın seçilmiş əsərlərindən ibarət bir cildliyini qara, tünd qara cilddə çap elədi. Həmin kitabdən biri də Araz çayının payına düşür. İnanıram ki, nə vaxtsa Arazın suları qara cildi yuyub ağardacaq. Onda Məmməd Arazın kitablarını da ağ cilddə çap edərlər...

02 aprel 2011

ŞAİR VƏ XALQ YARADICILIĞI PROBLEMI

GİRİŞ

Ana yurdum, hər daşına üz qoyum,
Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır.

Məmməd Araz

Dünyanın bütün dəyərlərindən yüksəkdə dayanan söz zirvəsi var. Bu zirvəni fəth etmək məqsədi ilə min illərdir milyonlarla müsafir yol gəlir, amma Söz zirvəsini fəth etmək xoşbəxtliyi barmaqla sayılacaq qədər az yolçunun qismətinə düşübdü. Söz zirvəsinə yüksəlmək məqsədi ilə qoyulan söz pillələri zərgər dəqiqliyi ilə elə cilalanmalıdır ki, onlardan heç birini yerindən tərpətmək mümkün olmasın. Bu cilalanmış incilər mirvari boyunbağı kimi düzülməli, təbiətin musiqili harmoniyası ilə həmahənglik təşkil etməlidir. Məhz bu baxımdan yanaşıldığına görədir ki, babalarımızın, ağbirçək nəvələrimizin sinəsindən qopub, zamanın ələyindən ələnmiş söz inciləri nə vaxt, nə zaman deyilməsindən asılı olmayaraq, bu gün də müasirdir, xoşagələndir, sevilir. Ulu babalarımız sözə qiymət verib, onu sevə-sevə gələcək nəsillərə ötürübər.

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına bəxş elədiyi korifey ədibləri: Nizami, Nəsimi, Xaqani, Füzuli, Vaqif, Sabir, Cavid, Mirzə Cəlil və başqaları sözü qədərində işlədib, qədrini biliblər. Təsadüfə deyil ki, Nizami Gəncəvi

söz haqqında yazırdı:

İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin (93,20).

Yaxud, Məhəmməd Füzuli “Artıran söz qədrini, sidqilə qədrin artırar, Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz” (92,195) deyərək sözün qiymətini yüksəldir, onu dəyərləndirirdi.

Eyni zamanda qeyd etməyi lazım bilir ki, bu dahi ədiblərin yaradıcılığında xalq müdriqliyindən gələn, şifahi ədəbiyyatın hikmətlərindən qaynaqlanan çoxlu əlamətlər vardır və bu əlamətlər də mənəvi sərvətlərimizi öyrənmək, tədqiq etmək, araşdırmaq məqsədinə xidmət edir. Tarixən sənət adamlarının söz boxçaları nağıl, dastan, bayatı, qoşma və məsəllərlə dolu olmuşdur. Xalqın həyatını, işini, məişətini, onun bədii yaradıcılığından ayrı təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi yaradıcılıqda da, xalq həyatının tərənnümü əsas şərt kimi, qəbul edilmişdir. İnsan bütün ömrü boyu xalq ədəbiyyatı ilə təmas bağlamış və ondan qidalanmışdır. Hər bir insanın dünyagörüşünün formalaşmasında, onun yetkinləşməsində folklorun müstəsna rolu danılmazdır. Xüsusilə də, yaradıcı, söz zirvəsini fəth etməyə çalışan adamların həyatında folklor münasibət, folklordan yararlanmaq, hətta, bəzən folklorun zənginləşməsində töhfələr vermək önəmli yer alır. Bu baxımdan tədqiqatçıların apardığı araşdırmalar zamanı yaradıcı ziyalıların əsərlərində rast gəlinən folklor məziyyətləri həmin ədiblərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən sayılmış, folklordan bəhrələnmə xalqla yaxınlığın əlaməti kimi görülmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərini nəzərdən keçirdikdə milli-mənəvi dəyərlərimizin, digər tərəf-

dən isə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərin bütün təzad və ziddiyyətləri, ağrı-acıları ilə birlikdə ədəbiyyatda əks olunduğunun şahidi oluruq. Xüsusən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında folklorizm özünü mütəşəkkil formada, yeni məzmununda göstərməyə başladı. Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun və başqaları öz əsərlərində folklordan geniş istifadə edir və ədəbiyyata yeni məzmun və mənə gətirirdilər. Bu hal xalq tərəfindən sevilir, müsbət cəhət kimi qəbul edilirdisə də, 30-cu illərin tənqidçiləri tərəfindən gerilik, ətalət əlamətləri kimi qiymətləndirilir və kəskin tənqid atəşinə tutulurdu. Belə ki, Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulması, inqilabi dəyişikliklər, “köhnəliyə qarşı üsyan” adıyla milli dəyərlərə qarşı bir hücum da hazırlanmışdı. Xalq adət-ənənələri köhnəliyin qalığı kimi tənqid edilir, inqilabi bolşevik ideologiyasının şüurlara yeridilməsi məqsədi ilə bütün vasitələrə əl atılır, məscidlər, mədrəsələr bağlanılır, islam dininə qarşı mübarizə aparılır, ideologiyada “yeni” metodlar tətbiq etməklə kollektivləşmənin, kolxoz quruluşunun, neft sənayesinin, fabrikkə zavodların, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsinin “səsküyü” zorla ədəbiyyata və incəsənətə gətirilirdi. Məhz bu dövrün ədəbi tənqidçiləri də xalqın ruhu ilə köklənmiş, əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadan, onu yazılı ədəbiyyata gətirən, yeni baxış, yeni formada oxucuya təqdim edən mütərəqqi yazıçı və şairləri “köhnəliyin qalığı” kimi qiymətləndirir, onlara “xırda burjuva yazarları” damğası vurur, hakimiyyətin yanında gözdən salır, hər vəchlə xalq ədəbiyyatına bağlılığı xalq müdrikliyinə arxa çevirməklə əvəzləməyə çalışırdılar. Xalq ruhundan qaynaqlanan, kənd

həyatının və məişətinin təsviri, məhəbbət motivli yazılar gerilik, köhnəpərəstlik xüsusiyyətləri kimi tənqid olunur, şairlər, yazıçılar sovet həyat tərzini tərənnüm etməyə çağırılırdı.

Bu azmış kimi otuzuncu illərin axırlarında Azərbaycanın görkəmli ziyalılarına qarşı repressiyalar başladı və bu repressiyaların da ilk qurbanları Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hacıkərim Sanılı, Hənəfi Zeynallı və Hüseyn Cavid oldu.

Ədəbi mühitin dalana dirəndiyi bu dövrün ədəbi mənzərəsini filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Kamran Əliyev belə təsvir edir: “O illərin ağrısını, o illərin mətbuatını vərəqləyən hər hansı bir adam elə həmin anı yaşamağa başlayır. O illərdə evlər, küçələr bütövlükdə torpaq deyil, əqidələr, saatlar, bütövlükdə zaman özü zəlzələ keçirirdi. Bu zəlzələ adamların ömrünü yarıda saxlayır, onlara bütün keçmişini və gələcəyi unutturur, gündüzün nə vaxt başlayıb, nə vaxt qurtardığını yaddaşlardan silirdi. Çox çətin və mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı: Bu gün atəşə tutan, sabah atəşə tutulurdu”(85,27).

Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında sovet həyat tərzinin tərənnümü ön plana çəkilir. Yeni yazılan əsərlərdə folklorizm elementləri müəyyən qədər zəifləyir, mətnaltı məzmununda görünməz hala gəlir, amma tamamilə yox olub sıradan çıxmır. Belə ki, milli-mənəvi dəyərlər, xalq hərəkatı qəhrəmanlarının həyatı, mərasim və rituallarla bağlı xalq oyunlarının yeni məzmunu bir sıra əsərlərdə özünü göstərməyə başlayır. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, Süleyman Rəhimovun “Aynalı”, Süleyman Rüstəmin “Qaçaq

Nəbi” əsərlərində folklorizm yeni şəkildə özünü biruzə verir.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, folklor janrının ədəbiyyatda təzahürü çox da genişlənmir, təqribən 20 il müddətində Azərbaycan ədəbiyyatında folklorizmin sükunət halı davam edir. Bu, şübhəsiz ki, həmin dövrdə həm kollektivləşmə, həm də Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı olaraq müharibə mövzusunun ədəbiyyata gəlməsi ilə də əlaqədardır. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında folklorizm yenidən canlanmağa başladı. Məmməd Səid Ordubadının, Mirzə İbrahimovun, İlyas Əfəndiyevin, İsmayıl Şıxlının, Rəsul Rzanın, Süleyman Rüstəmin, Səməd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadənin və başqa ədiblərin əsərlərində milli dəyərlərə qayıdış meylləri özünü göstərdi. Daha sonra altmışıncı illərin yaradıcı gəncliyi arasında xalq ədəbiyyatına müraciət geniş vüsət aldı.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqəsi bütün dövrlərdə ədəbi-nəzəri fikrin aktual problemlərindən olmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında son zamanlar bu məsələnin araşdırılmasına, problemlərin elmi-nəzəri baxımdan ümumiləşdirilməsinə milli maraq daha da artmışdır. Müstəqillik əldə olunması bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatın da mənalı, sərbəst, obyektiv inkişafına zəmin və əlverişli şərait yaratmışdır. Bu baxımdan yazılı ədəbiyyat və folklor probleminin öyrənilməsi bu gün daha önəmli, daha aktualdır. Müasir əsərlərin bədii-estetik dəyəri, məna-məzmunun dərinliyi o zaman hərtərəfli qiymətləndirilə bilər ki, onun məzmununa hopdurulmuş folklor ruhu, xalq düşüncə tərzini üzə çıxarılib ümumiləşdirilsin.

Folklorun yaradıcısı xalqdır və folklor qayıdış xalqın keçmişinə, milli ənənələrinə və kökünə qayıdış deməkdir. Mənəvi yaddaşı dirçəltmək isə ona yenidən ruh verməkdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gənclərin vətənpərvərlik, milli-mənəvi özünüdərk ruhunda inkişaf etməsi xalqın bədii təfəkkürünün zəngin nümunələrini dərinədən öyrənib mənimsəməkdən asılıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı ucubucağı görünməyən söz xəzinəsidir. Bədii söz, gözəl, yaddaqalan ifadələr və dolğun kəlamlar mənəvi ehtiyacdən doğmuşdur. Ta qədim dövrlərdən ən qiymətli, ən yaxşı əsərlər – nağıllar, əfsanələr, bayatılar, qoşmalar, dastanlar və s. xalqın arzusuna, zövqünə, istək və amalına uyğun yaradılmışdır. Yazıçı və şairlər məhz buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatından hər zaman məharətlə bəhrələnmişlər. Ən istedadlı şair və qüdrətli yazıçı belə folklor kimi dərin bir ümmana baş vurmada keçinə bilməz. Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun və başqa söz korifeylərimizin yaradıcılıq uğurları öncə mənsub olduqları xalqın zəngin şifahi xalq yaradıcılığına dərinədən bələdliyi ilə əlaqədardır.

Folklorla bağlı sənətkar həmişə müasirdir, o, yaradıcılığında zəmanəsinin düşündürücü problemlərini dolğun və hərtərəfli, yüksək sənət meyarları ilə əks etdirə bilir, elə buna görə də xalqın yaddaşında əbədi yaşamaq hüququ qazanır. Belə sənətkarlardan biri də Məmməd Arazdır (1933-2004). Onun poeziyası indiyə qədər bir sıra qiymətli araşdırmaların obyektinə olmuş, əsərləri, yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə

tədqiq olunmuşdur. Lakin konkret olaraq folklor və Məmməd Araz şeiri problemi sənətkarın yaradıcılığını öyrənmək aspektində öz elmi araşdırmasını gözləməkdədir. Bizim məqsədimiz həmin boşluğu aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

I FƏSİL

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA FOLKLOR OBRAZLARI

1.1. Folklor məsələlərinə baxış

Otən əsrin əllinci illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında sovet dövrünün tələblərindən fərqli olan, yeni məzmunlu, insanın psixoloji düşüncəsi, daxili narahatlığı, “milli mən”inin taleyi, keçmişə münasibəti, azad durumu, fərdi və ümumi baxışları əks olunan əsərlər meydana çıxırdı. Ədəbiyyatımıza yeni nəfəs, yeni məzmun gətirən ədəbi qüvvələr içərisində Anar, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Sabir Əhmədov, Fikrət Qoca, Ramiz Rövşən və başqa yazarların təşəbbüskarlığı nəzərdiqqəti cəlb edirdi. Belə yazarlardan biri də xalq yaradıcılığından bəhrələnən, folklor ənənələrini gözə çarpan və çarpmayan qəliblərdə ədəbiyyata gətirən, yazıları nağıllar və bayatılar qədər şirin olan, yadda qalan Məmməd Araz idi. Müasir oxucu tərəfindən ən oxunaqlı, ən çox sevilən şairlərdən olan Məmməd Arazın yaradıcılığı rəngarəng və təkrarsızdır. Məmməd Araz poeziyasının bu qədər şirinliyi və ecazkar qüvvəyə malik olması, ilk növbədə, duyduğu, yaşadığı gözəlliklərin xalq ilə təmasından qaynaqlanmış, xalq yaradıcılığı süzgəcindən keçərək ələnməmiş, arıdılmış duyğu düzümündə təqdim olunması ilə əlaqədardır. Düşünmək olar ki, məhz xalqın içindən çıxan, onun kəndlisi, çobanı, maldarı ilə oturub-duran, nə-

nələrin şirin nağılları ilə yuxuya gedən, xoruz banı ilə yuxudan qalxan, ciyərlərinə tərtəmiz dağ havasını çəkən bir insanın duyum və düşüncə tərzini məhz belə təmiz və aydın ola bilərdi.

Şairin uşaqlıqdan göz açıb gördüyü nənəsinin cəhrəsi, babasının qılıncı, xışı idi. Cəhrə cırıldadıqca nənəsi gah nağıl danışar, gah da nəğmə oxuyardı. Babası xışın qulpundan yapışb yer şumladıqca holavar deyərdi. Bu nağılların sehri, ecazkar qüvvəsi şairin yol yoldaşına, məslək sirdaşına çevrilir, bir an da olsa, onu tərk etmir, yaradıcılığına işıq tutur, şeirlərinə bir şirinlik, həzinlik gətirir, ona şeiriyyət aləmində bələdçilik edən kitaba dönürdü. Şair “Nənəmin kitabı” şeirində bu böyük xəzinəni belə xatırlayırdı:

Könül nə danışdı, nə dedi mənə-
Uçdu körpəliyə xəyalım yenə...
Durdu gözlərimdə ixtiyar nənəm,
Vüqarı dağ nənəm, saçı qar nənəm...
Elə bil saçımı darayırdı o,
Qəlbimi, fikrimi arayırdı o.
Duyurdu üzünə dikilən baxış,
Deyir ki, ay nənə, bir nağıl danış... (17, 21)

Məmməd Araz vətənə, xalqımızın adət-ənənəsinə, söz xəzinəsinə bağlı olan, bu sonsuz maraq və məhəbbətini yaradıcılığında dəfələrlə ürək yangısı ilə qələmə alaraq, bu incəlikləri yetişməkdə olan nəsillərə ötürməyə çalışsan sənətkarlardan idi. Azərbaycan dilinin şirinliyinə, ənənəvi adətlərə, folklor qaynaqlarında qorunub saxlanılmış xalq müdrikliyinə dərinləndən bağlılığı onu içəridən tərpədir, bu axına qoşulmağa vadar edirdi. Şairin anası Cahan xanımın, atası İnfil kişinin təbirincə desək, “Mahmud qızının” sinəsi ağız söyləmələri

ilə dolu idi. Anasının söyləmələri uşaqlıqdan Məmmədin hafizəsinə köçür, onun gələcəkdə bir vətəndaş, bir xalq sənətkarı kimi yetişməsinə öz müsbət təsirini göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, şairin ilk kitablarından biri anasına həsr edilmiş “Anamdan yadigar nəğmələr” adı ilə məşhurlaşmış müasir ədəbiyyatımızın tarixində özünəməxsus yer qazanmışdır.

Şairin yaradıcılığını diqqətlə izlədikdə məlum olur ki, bütün həyatı boyu xalqın yaratdığı müdriklik çeşməsinin təşnəsi olan Məmməd Araz bu çeşmənin sərin sularından heç vaxt ayrıla bilməmiş, ona görə də yetkinlik çağlarında nəşr etdirdiyi ən sanballı poemasını «Atamın kitabı» adlandırmışdır. Məmməd Araz yaradıcılığında qazandığı uğurlara görə valideynlərinə, nənə-babalarımıza, atalarımızdan yadigar qalan mənəviyyatımıza və əvəzedilməz söz xəzinəsi olan folklorumuza borclu olduğunu dəfələrlə açıqlamışdır. Ümumilikdə ədəbiyyatı bayatı, holavar, dastan, nağıl, əfsanə, lətifə, zərb-məsəllərsiz təsəvvürünə gətirə bilməyən Məmməd Araz folklordan kifayət qədər yararlanaraq sonradan öz şeirlərində yeri gəldikcə həmin mənbələrdən yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmişdir. Şair 1973-cü ildə “Aşıq Ələsgər yüksəkliyi” məqaləsində yazmışdı: - “Ələsgər mənim ilk poeziya əlifbam, ilk ədəbiyyat müəllimim olub. Aşıq Ələsgər “kursunu” mənə ilk dəfə heç bir əlifba-hərflər tanımayan savadsız anam oxuyub. O, darayıb cəhrənin yanına yığdığı əlçim yunu iyə düyünlər, cəhrəni fırladıb səsini yoxlar və yoluna davam edərdi... Əvvəl sinəsində gumuldanan nəğmə yavaş-yavaş avaz alar, cəhrənin səsini batırardı:

Axşamdan yağan qar çıxıbdı dizə,

Kəsilib bulaqdan yolu qızların” (21, 60).

Məmməd Araz məqalədə Aşıq Ələsgərdən öyrəndiyini qeyd etməklə yanaşı, həm də aşığın söz və saz sənətinin yüksək qiymətini verməyə çalışmışdır. Şair yetmiş iki saz havası olmasına baxmayaraq, Aşıq Ələsgərin sintez yolu ilə yüzdən artıq hava çala bilməsi haqqında məlumat vermiş, onun qoşmalarının bədii xüsusiyyətlərindən maraqlı detalları oxucular ilə bölüşdürmüşdür.

Məmməd Arazın əsərləri şifahi xalq ədəbiyyatından gələn motivlər, nağıllar, ədəbi üsullar, atalar sözləri, məsələlər, aşıq poeziyası şəkilləri ilə zəngindir. Bu zənginlik şairin tək-cə poeziyasında deyil, həmçinin publisist yazılarında da özünü qabarıq şəkildə göstərir. Təsadüfi deyildir ki, Məmməd Araz yaradıcılığının böyük bir hissəsini təşkil edən bu məqalələrdə xalqa, vətənə, torpağa bağlılıq kimi tərbiyəvi, əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqla yanaşı, folklor nümunələri və motivlərindən geniş istifadə edildiyinin də şahidi oluruq. Odur ki, şairin publisist yazılarından bir neçəsi haqqında burada məlumat verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Şairin 1967-ci ildə qələmə aldığı “Naxçıvan albomu” məqaləsində çox maraqlı və Naxçıvan ərazisində uşaqdan böyüyə hamının bildiyi bir əfsanə ilə tanış oluruq. Bu əfsanə əzəzil padşah Dağ Yunisin adı ilə bağlıdır. Dağ Yunis öz zalımlığı ilə Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə ad çıxarmışdır. Söyləyirlər ki, Dağ Yunisin atının ayaq izləri və özünün vahiməli səsinin əks-sədası hələ də dərələrdə gizlənib qalır. Müəllif yazırdı: “Dağ Yunis bu torpaqda 300 il hökmranlıq etmişdir. Xalq isə min illər boyu zamanın hökmdarlarından gördüyü zülmün çoxunu ümumiləşdirib onun adına yazmışdır...”

...Dağ Yunisə qarşı üsyanlar, çıxışlar olmuş, qəhrəman oğulların çoxu onunla vuruşmada ad qazanıb, əfsanə qəhrəmanını olmuş, ona gücü çatmayan nər igidlərin bəziləri də “qeybə çəkilib” daş heykəllərə dönmüşlər; gələcək illərin birində məqam tapıb baş qaldıracaq və intiqam alacaqlar” (15, 5).

Məmməd Arazın həmin süjeti məqaləsinə gətirməkdə məqsədi nə idi? Çox qərribə nüanslar bizi qədim zamanlara aparır. Əfsanə ilə tanışlıqdan sonra müəllifin qəlbindəki arzuların, xeyirxahlıq missiyasının müasirlərinə və gəncliyə bir ağsaqqal nəsihəti xarakteri daşdığına şahidi oluruq. Əfsanə belədir: “Qədim zamanlarda Təmleyxa və Yunus adında iki çoban var idi. Bunlar qoyun-quzu otarırdılar. Bir gün dostlar bulaq başına enirlər. Təmleyxanı yuxu aparır, o yatır. Yunus da qoyunları sağıb, südü qoyur bulağa sərinləsin. Yunus görür ki, Təmleyxanın burnundan bir milçək çıxdı, onların yanında olan daş kələyin içərisinə girdi. Xeyli keçəndən sonra milçək yenidən daş kələyin içindən çıxıb Təmleyxanın burnuna girir. Yunus Təmleyxanı oyadır. Təmleyxa bildirir ki, yaxşı yuxu görürdüm. Düşmüşdüm süd gölünə, göldən çıxdım, gördüm bu daşın altında qızıl var. Axşam dostlar evlərinə gedirlər. Ancaq Yunus yata bilmir, durub Təmleyxa göstərdiyi daşın yanına gəlir, daşın ətrafını qazıb ordan çoxlu pul tapır. Səhər Yunus çobanlığa getməkdən imtina edir, Təmleyxa çobanlığa tək getməli olur.

Yunus tezliklə varlanıb, şan-şöhrət sahibi olur. Təmleyxaya xəbər verilir ki, Yunus padşahın qızı ilə evlənir, onu da toya çağırır. Təmleyxa toya getmək istəməsə də, qonşuların təkidi ilə getməli olur. Yunus öz dostunu toyunda görüb

onu yanından buraxmır. Bir müddət keçəndən sonra xəbər yayılır ki, padşah ölübdür. Əvvəlcə padşahın öz əcali ilə öldüyünü düşünən insanlar gec də olsa, padşahın Yunus tərəfindən zəhərləndiyindən xəbərdar olurlar. Yunusun məqsədi hakimiyyəti ələ keçirmək, taxta-taca sahib olmaq idi. Belə də olur. Yunus şahlığı ələ keçirir, Təmleyxanı da vəkil təyin edir. Yunusun yavaş-yavaş gözünü qan örtür, iştahı çoxalır. Çoxlarının ürəyinə dağ çəkir. Ona Dağ Yunus, yəni ürəklərə dağ çəkən Yunus deyirlər. Çox keçmir ki, Yunus, hətta allahlıq iddiasına düşür. Deyir ki, burada yaşayanların hamısının Allahı mənəm. Kim mənə itaət etməsə, mənim allahlığıma şübhə ilə yanaşsa, yox desə, boynu vurulacaqdır. Hər gün yüzlərlə adam öldürülür. Təmleyxa Dağ Yunusun hərəkətlərinə dözə bilmir, özü ilə altı nəfər də götürüb Dağ Yunusun zülmündən qaçıb dağların qoynunda bir mağaraya sığınır. Bu mağara “Əshabi-Kəhf” adlanır” (39,70). Əfsanə haqqında müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərimin “Əl-Kəhf” (Mağara) surəsində” (116, 293) də məlumat verilir. Göstərilir ki, bu sağlam əqidəli, imanlı gənclər Allah tərəfindən sevilib mükafatlandırılır. Gənclər mağarada 309 il yatdıqdan sonra oyananda qısa bir zaman içərisində yatdıqlarını zənn edərək ərzaq dalınca şəhərə adam göndərilər. Onların istifadə etdikləri pul Diqyanusun (Dağ Yunus Qurani-Kərimdə belə adlanır - N.M.) zamanından qaldığına görə şəhər əhlinə çaşqınlıq yaradır. “Gənclər isə uzun müddət yatdıqlarını bildikdən sonra yenidən mağaraya qayıdıb Allaha yalvarır və orada qeyb olurlar” (120, 39). O zamandan da gənclərin qeyb olduqları mağara müqəddəs bir məkana - ziyarətgaha çevrilir.

Şair yolüstü gördüyü Narbənd ağacı haqqında da danı

şır, bu müqəddəs ağacın nəslinin kəsilməkdə olduğunu yanayana oxuculara xatırladır. Naxçıvanda tək-tük qalmış Narbənd ağacı son günlərini yaşayır, elə bil taleyin amansız rəftarı ilə barışaraq ömrünün sonlarında insanlara yaxşılıq etmək, sərinlik vermək istəyir. Adamlar isə onun qol-budağını kəsib doğrayıblar. Bu yaxşılığa qarşı pisliyin, təbiətə, yaşıllığa, təbii sərvətlərə qarşı ögey münasibətin kökündə nə dayanırdı?-Təbii ki, müəllif Naxçıvanda aparılan quruculuq işlərini də görürdü, onu alqışlayırdı, amma bununla bərabər ürəyini ağrıdan məsələlərdən yanaraq söhbət açır, babalardan qalan yadigarlara sədaqətli olmağı, onları qorumağı tövsiyə edirdi:

- “Yoldaş memar! Sizinlə söhbət etdikdə babalar, nakam babalar yadıma düşür. Yazıqlar texnikanın, elmin kasad olduğu bir dövrdə dırnaqları ilə yer qazıb, su tapıblar. Naxçıvan kimi suyu olmayan bir şəhəri kəhriz sularına qərq ediblər. Su haqqında yaranmış bu nəgmə də illər boyu dildən-dilə keçmişdir:

Sərindi, səlamətdi,
Buzludu, qiyamətdi.
İç suyu, çıxsın başa.
Gör nə əlamətdi” (15, 8).

Narahat şairin dərдинin üstünə dərd qoyan tarixi yadigarların baxımsızlıqdan məhv olmasıdır. Min illərlə insanlara həyat, sərinlik bəxş edən kəhrizlər artıq yoxa çıxmış, gözləri tutulmuş, quyuları uçub dağılmış, bəziləri yeni tikilən çoxmərtəbəli binaların altında itib batmışdır. Bu hələ harasıdır? Məmməd Araz yayın ən isti vaxtında 1967-ci ilin iyul ayının 23-də belə bir mənzərənin şahidi olur. Şəhər camaatı

yayın istisindən qorunmaq, həm də müalicə məqsədi ilə yaxınlıqdakı Sirab dağına gedib Sirab suyunda yuyunmaq, bu sudan içib şəfa tapmaq istəyirlər. Ancaq milis işçiləri yolları kəsib, maşınları saxlayır, sürücülərin sənədlərini alır, özlərini də geri qaytarırlar. Şair bir milis leytenantından soruşur:

- “Yoldaş leytenant, bu maşınları niyə saxlayırsınız?

- Dağa gedirlər.

- Niyə gedirlər?

- Nə bilim, istirahətə, kefə!

- Bəs neynəsinlər? Şəhər ətrafında əylənmək üçün bir yer varmı?

- Yoxdur... o bizim işimiz deyil” (15, 13).

Müəllif, əslində, dövrün xüsusiyyətlərinə görə deyə bilmirdi ki, adamları maşınlardan endirib pambıq tarlalarında işləməyə aparırdılar. Axı hər kəsin öz işi olmalıydı, pambıqçı pambığını becərməli, xəstə müalicəsini almalı, müəllim də yay tətildə istirahət etməliydi. Bəla burasında idi ki, raykom katibləri hakimi-mütləq idi, insanlar ilə istədikləri kimi rəftar edirdilər. Şair müraciət olunası yer tapa bilmir, Dağ Yunusun hekayəsini xatırlatmaqla, Dağ Yunus zülmünün bu yerlərdə davam etdiyini sətiraltı mənalarda oxucuya çatdırmaq istəyirdi. Təbiətə, cəmiyyətə qarşı olan bu hücum, bu dağıdıcılıq, insafsızlıq şairin publisistikasında bir etiraz notası kimi səslənirdi. Şair həm də yeni Təmleyxaların doğulacağına inanırdı, çünki Təmleyxa kimi zülmə qarşı çıxanların Allah yanında mərtəbəsi uca idi. Kimsə allahlıq iddiasına düşərsə, ona qarşı olmaq, onun zülmünə boyun əyməmək ucalıq əlamətidir, müqəddəslik əlamətidir. Təmleyxa və yoldaşları da Dağ Yunusun zülmünə qarşı çıxdıqlarına görə Al-

lah tərəfindən “seçilmişlərdən” oldular. İndi də gənclərin qeyb olduğu Əshabi-Kəhf dağında insanlar bu yeddi kimsəni xatırlayır, onları ziyarət edir, dua oxuyur, onların adına qurban kəsirlər, Dağ Yunusu isə lənətləyirlər.

Müəllif sovet quruluşunun “hakimi-mütləqlərini” də tarixdən ibrət almağa çağırır, ”Süleymana qalmayan dünya kimsəyə qalmaz” (25, 598) – deyirdi. Təqribən, otuz ildən sonra, doğrudan da, sovet quruluşu dağıldı, “hakimi-mütləqlər” də ölüm dənizində qərq oldular, onlardan bir iz, nişanə qalmadı, ancaq kəhrizlər də dağılıb sıradan çıxdı, Nərbənd ağacı da acı taleyini yaşadı, hətta müəllif özü də əbədiyyətə qovuşdu. Ancaq şairin xatirəsi Təmleyxanın xatirəsi kimi əzizdir, unudulmazdır, hər zaman yada salınır, xatırlanır, ziyarət edilir.

Məmməd Araz “Aman ovçu, vurma məni” (21,191), “Ceyranı hürkütmək hünər iş deyil” (21,216) adlı məqalələrində keçmişə nəzər salır, ana təbiətin qoynunda harayı dağları-daşları lərzəyə gətirən nadir ceyran, cüyür, maral növlərinin nəslinin kəsilməsinə yönəlmiş “soyqırırma” yox deməyə çağırırdı. Bu çağırışına cavab almayan, zalım ovçuların, insafsız “insanəlli, insanayaqlı, canavar başlı adamların” bərədən keçən maralları necə “dənlədiklərindən” dəhşətə gələn şair öz üzərinə yeni bir missiya götürərək yazırdı: “İlahi, bu necə dəhşətdi, “kaş yuxu olaydı!”- deyirəm. Əsrin dərin yuxusuna getmiş insafı qalmışları səslədim. “Çox yatmışıq, dedim, - belə getsə, yuxudan ayıla bilməyəcəyik. “Görüm ayılmaya gec ayılanlar”. Mən özüm də qundağa yatdım. Bu vəzifəni də öz üzərimə götürdüm:

Balalı ceyrana, zahı marala,
Tuşlanan gözlərə güllə tuşlayam” (21,196).

Göründüyü kimi, Məmməd Arazın publisist yazılarının əksəriyyətində folklor izləri müşahidə edilməkdədir. “Bahar düşüncələri”(21,176), “Nur xonçası” (21,197) məqalələrində şair Novruz bayramı ilə əlaqədar öz fikir və düşüncələrini dilə gətirir, adət və ənənələrimizi xatırlayır, əmək nəğmələrinin, holavartların yaranmasından danışır, Səməngül, Tərgül, Gülsənəm, Gülyaz, Gülçöhrə, Güllü kimi qız adlarının az qala unudulması halına gəldiyi nigarançılığını yaşayırdı.

Şairin “Sözün yaşı, sazın yaşı” (21, 70) məqaləsi böyük sənətkar Aşıq Şəmşirin səksən illiyi ilə əlaqədar olaraq 1973-cü ildə yazılmışdır. Məqalədə Aşıq Şəmşirin yaradıcılığına işıq tutulur, sənətkarın yaradıcılığındakı xalq ruhunun doğmalığından, aşıq poeziyasının incəliklərindən, Aşıq Ələsgər irsinə sədaqətindən söhbət açılır. Aşıq Şəmşirin böyüklüyü ondadır ki, özündən əvvəl yazılmış yüzlərlə dastanı, ölçülü-biçili şeirləri öz rəngi, öz forması ilə, yüzə qədər saz havasını öz ahəngi ilə yaddaşına köçürüb bu günə gətiribdir, üstəlik özünün yeni nəğmələrini də həvəslə oxuyur. Məmməd Arazın fikrincə, “Aşıq Şəmşirin sözü və sazı qoca sənətkarı sağlığında sənətin əbədiyyət dünyasına qovuşdurmuşdur” (21, 72).

“Kür qovuşur Salyana” (14, 29) məqaləsi yeddi hissədən ibarətdir: “Kürün nəğməsi”, “Birinci katiblə müsahibə”, “Cavan, toyun mübarək”, “Torpaq dərsi”, “Bol məhsul uğrunda”, “Vəlican məhəbbəti” və “Kür qovuşur Salyana”. Məqalə ayrı-ayrı süjetlər əsasında qurulsa da, bütün hissələrdə folklor elementlərindən geniş istifadə edilibdir. “Kürün nəğməsi” hissəsində Kürün gur sulu çay olduğundan danışan

şairin kükrəyib daşdığı zamanlar ətrafa dəyən ziyana görə Kürü qınayanlara cavabı belədir: “Onun dilini tap - üstündən körpü versin, onun dilini tap - çevrilib səhranın məcnun geyimini al qumaşa döndərsin. Onun dilini tap - “Qızıl balıq nağılı”nı (121, 37-65; 122, 316-318) nağıllıqdan çıxartsın. Kürün nə günahı var ki...

Bu dünyada kələğay yox, kətan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox.
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə” (14, 29).

Məqalənin daha çox oxunaqlı, daha çox folklor ilə əlaqələndirilmiş hissəsi “Vəlican məhəbbəti” adlanır. Məqalədə Boyat kəndindən olan gənc şair Soltan Abbasın Məmməd Araza söylədiyi Vəlican adlı bir igidin məhəbbəti haqqında dastandan danışılır. Soltan Abbas bildirir ki, dastanı 103 yaşlı atası danışmışdır.

Vəlican Cənubi Azərbaycandan Muğana gələn ovçudur. Ceyran sürüsünü qovub yorulan ovçu burada könlünün ovu ola biləcək bir gözəl qıza rast olur və ona vurulur. Vəlican ipək qarılara dərini deyir, müdrək qocalardan imdad diləyir. Beləliklə, Vəlicanla bu yerlərdə çox məşhur olan, varlı bir bəyin qızının eşq macərəsi dillərə düşür. Söz gedib bəyə çatır. Bəy Vəlicana hədə-qorxu gəlirsə də, onun təqsirini qəribliyinə bağışlayır. Vəlican cənuba, doğulduğu əyalətə qayıdıb həmin əyalətin ağasından kömək diləyir. Ağa da ona bir yaxşı at verib, yeddi nökrəni də atlandırıb ona qoşur. Vəlicanın məqsədi sevdiyi bəy qızını qaçırmaq idi. Lakin Vəlican çox yubanmışdı, artıq gec idi. Qızı başqasına ərə verir-

dilər. Gecikdiyini başa düşən, həm də el adətinə hörmətlə yanaşan Vəlican və dostları geri dönməyi də ar eləyib, qılınclarını yerə sancıb Boyat kəndinin qonşuluğunda Ballıca-lı kəndinin bünövrəsini qoyurlar.

Şair bu əfsanənin tarixi həqiqətə söykəndiyini xatırladır. Soltanın atası demişkən, onların kəndinin “bünövrəsi əsl məhəbbətdən, Muğana məhəbbətdən qoyulub”. Bu məhəbbəti bu yurda Vəlican gətirib, Vəlicanın davamçıları mərd yaşamalı, ondan ibrət almalıdırlar. Məqalənin sonuncu hissəsində Məmməd Araz Kür gözəlinə müraciət edərək: “Kür gözəli, dara zülfün, sal yana. Sənin gur sevgini bir gənc sinəsinə sıxıb. Ah çəkmə, Kür üstünün körpüləri çoxdur. Kür nə qədər daşır daşsın, o gəlib vədə gününə çatacaq. Əvvəlcə Kür məhəbbət, sonra gur məhəbbət, sonra da toyunuza səpilən gül məhəbbət olacaqdır” (14, 47) – deyir.

Məmməd Araz ölkənin gəzdiyi, gördüyü hər qarışının tarixini, etimologiyasını öyrənir, nağıl və rəvayətləri yazıya alır, onu bu günümüzə əlaqələndirməyə çalışırdı. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, şairin eşitdiyi nağıl və əfsanələri məqalələrinin leytmotivinə çevirməsində məqsədi bu ibrətamiz əhvalatların ilk növbədə yaddaşlara köçürülməsinə vasitəçi olmaqdır. Digər tərəfdən şair hər bir əhvalatın, nağılın, əfsanənin həmin yerin toponomikasının, etnoqrafiyasının, ərazidə yaşayan toplumun genetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində çox böyük əvəzsiz mənbə olmasını dərk edirdi. Bu anlamda folklor materiallarının Məmməd Araz yaradıcılığında yer alması təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

1.2. Əsərlərində əfsanə süjet və motivlərinin təcəssümü

Məmməd Araz şifahi ədəbiyyatın, klassik və müasir poeziyamızın ən mütərəqqi ənənələrinin layiqli davamçısı idi. O, parlaq istedadla malik olmaqla bərabər, xalqın adət-ənənəsinə diqqətlə yanaşan, folklor nümunələrini yaradıcılığında novatorcasına işlətməyi bacaran, folklorla qırılmaz tələrlə bağlı sənətkar idi. Şair mövzu axtarışında folklorla daim diqqət göstərmiş, bu zəngin xəzinədən öz dünyagörüşünə, ruhuna uyğun gövhərləri seçib götürmüşdür. Şair dostu “Məmməd Aslana” müraciətlə yazırdı:

“Könül ayrılmayırsa haçın gədikdən,

Baxışı, duruşu köhnə əlikdən.

Hərdən bir xəbər ver o köhnəlikdən:

O dağlarda itən izimdən mənim” (18, 260).

Şairin səmimi olaraq tərənnüm etdiyi o köhnəlik, əslində həmişə təzə-tər olan xalq yaradıcılığı idi. Bu baxımdan Məmməd Araz poeziyasının xalq yaradıcılığından qidalandığını tədqiqatçı Aytək Abdullayeva “Məmməd Araz poeziyasında folklor” məqaləsində belə mənalandırmışdır: “Xalq sənətindən yaradıcı surətdə bəhrələnən, bu həmişəyərin bulaqdan su içən şairlərdən biri Məmməd Arazdır” (5, 184). Göründüyü kimi, köhnəliyin, qədim adət-ənənələrin yaşadılmasının, xalqın həyatının, məişətinin, işinin onun folklor yaradıcılığı ilə birlikdə öyrənilməsini arzulayırdı. Məmməd Araz həmişə xalqın içərisində olmuş, babalardan bizə əmanət qalan nağılları, dastanları, hikmətli sözləri şərəflə yaşatmağa çalışmışdır. Xalqın həyat, yaşayış, məişət tərzini dərin-

dən öyrənən və təbliğ edən Məmməd Arazın yaradıcılığı xalqın taleyi ilə qoşa addımlayırdı. Şair həm şeirlərində, həm də publisist yazılarında bu ənənəyə sədaqətli qalmış, yeri gəldikcə folklor süjetlərindən istifadə etmiş, diqqətəlayiq mövzuları gündəmə gətirmiş, müasirlərinə keçmişdən “ibrət dərsi alın” deməyə çalışmışdır.

Məmməd Araz uşaqlıq çağlarından iliyinə işləyən xalq yaradıcılığına olan istək və marağını öz poeziyasında dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. Əfsanə süjetləri əsasında yazdığı “Ərim gəldi” qayası” (18, 101), “Altı qızın biri Pəri” (18, 110), “Görüşməmiş dostlar” (17, 34) şeirləri və “Yeddi bulaq əfsanəsi” (20, 38) poeması və s. bu cəhətdən xarakterikdir.

Məmməd Araz gözəl Qarabağın ən səfali guşəsi olan Şuşaya gəlmiş, “Ərim gəldi” qayasını görüb xəyala dalmışdır. Şair “Ərim gəldi” qayası haqqında olan rəvayəti eşidib, nənəsini xatırlamış, qayanın ətrafında olan daşları ərini gözləyən gəlinlərə bənzətmişdir.

“Ərim gəldi” qayası Şuşada çox da hündür olmayan, dik bir yerdir. Rəvayətə görə, ərləri uzaq məmləkətlərə səfərə çıxan və ya çörək dalınca gedən qadınlar bu dikə qalxıb buradan uzaqlara baxar, ərlərinin yolunu gözləyərmişlər. Uzaqdan bir adam gəldiyini görəndə “ərim gəldi, ərim gəldi” - deyib sevinən gəlinlər gələnin əri olmadığını biləndə bu qayanın ətrafında gözləyə-gözləyə daşa dönüblər. Müəllif bu daşlaşmış gəlinləri səsəyib danışdırmış, onları sorğu-suala tutmuş, Azərbaycan qızlarının acı taleyinə acıyıb, onlara hayan olmaq, sirdaş olmaq, dərddaş olmaq, qardaş olmaq istəmişdir:

“Bir əlləmə tulazlamaq istəyirəm,
Qədim daşlar aləminə.

Bəlkə də daş sualımdan daşlar dinə:

- Ərin hara, gedib bacı?

Ərin niyə gedib, bacı?" (18, 102)

Aydın olur ki, kiminin əri "xan qızına lələk üçün", kiminin əri "Kəbəyə bir dilək üçün", biri "Qəsri-Qacarın" küncünü qızdırmağa, biri qan batırmağa, biri də Həcərin harayına gedibdir və bu gəlinlər də onların yolunu gözləyə-gözləyə daşa dönüblər:

Daşlar dinir acı-acı...

Həyatımda mən ilk dəfə,

Daş xoruna qulaq asdım,

Daş xorunun naləsini lentə yazdım:

- Ərim gedib: ehtiyac bir yola gələ!

- Ərim gedib: qanlı köynək ola gələ!

- Ərim gedib: xan qızına lələk üçün!

- Ərim gedib: Kəbəyə bir dilək üçün! (18, 102)

Bu gəlinlər hər səhər "ərim gəldi" - deyib o dik qayanın yanına qaçırdılar, amma heç biri "ərin gəldi!" harayını eşitmədi. Qisməti, taleyi daşa dönmüş, nahaq döyüşlərdə ərləri həlak olan, ərini gözləyə-gözləyə qarıyan Azərbaycan qızlarının acınaqlı taleyi şairi narahat edirdi. Şair fikirləşirdi ki, bu, "tarixin utancı" olmalıdır. Çox qəribə, təzadlı bir səhnə ilə rastlaşırıq. "Ərim gedib" deyən daş gəlinlərin heç biri "ərim gəldi" deyə bilməsələr də, bu dik qayanın adı "ərim gəldi" qayası adlanır. Daş gəlinlər yüz illərdir yol gözləyirlər, bəlkə nə vaxtsa ərləri gələ bildi...

Belə yazılardan biri də xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan "Altı qızın biri Pəri..." (18, 110) şeiridir. Erkən gənclik

çağlarından Pəri haqqında eşitdiyi əfsanələr, mahnılar şairi rahat buraxmamış, onun qulaqlarında cingildəyib yolunu dəyişdirmiş, xatirələr bulağına aparmışdır. Bulaq su dodağı ilə pıçıldamışdır ki, Pərinin gülüşləri, öpüşləri məndə qalıbdır. Şair xatirə dəftərini vərəqləyib, qırıq-qırıq sətirləri yadına salmağa çalışmışdır. Şeirin lirik qəhrəmanının ilk dəfə gördüyü, arxasınca at çapdığı, lakin yarı yolda itirdiyi Pəri öz-gəsinə qismət olmuşdur. Lirik qəhrəman bir də Pərini görəndə artıq Pəri o Pəri deyildi, sınıxmışdı, solmuşdu:

Altı qızın biri Pəri
Heyif, onu atıb əri.
Altı qızın biri nədi,
Pəri nədi, əri nədi...
O zamandan yas tutmuşam,
Neçə kərə
ağlamışam bu nəğməyə.
Qulağımı
bağlamışam bu nəğməyə (18, 111).

Lirik qəhrəman indi nə qədər ağlasa, qulaqlarını bu nəğməyə bağlasa da, vicdanının səsinə eşitməyə bilmir, çünki insanın içərisində bir bəsirət gözü vardır ki, gözlərini yumsan da, görə bilirsən, qulağını tutsan da, eşidə bilirsən. O səsin sədaları, o işığın şüaları heç vaxt səni rahat buraxmaz, tutar, silkələyər, ömrünün sonuna qədər yandırır yaxar.

“Altı qızın biri Pəri” şeiri tamamilə xalq yaradıcılığından qidalanaraq yazılmışdır. Fikrimizcə, bu mənbələrdən də birinin “Əsli və Kərəm” dastanında altı qızla bağlı söylənən əhvalat olduğuna şübhə yeri qalmır. Dastanda göstərilir ki, Kərəm Əslinin ardınca diyarbədiyar gəzərək gəlib Qeysəriyyə

şəhərinə çıxır. Burada Qeysəriyyə sultanının bacısı Hüsniyə xanım tərəfindən Kərəm imtahana çəkilir. Hüsniyə xanım Kərəmə üz tutaraq deyir ki, “İndi sənin gözlərini bağlayıb qarşıdan hamısı bir boyda olan altı qız keçirəcəyəm, onları tanıya bilsən, doğrudan da, haqq aşığı olduğuna inanaram.” Belə də olur. Kərəm sazı götürüb qızları bir-bir nişan verir:

Altı qızın biri Banı,
Altı qızlar, altı qızlar!

Bizə məhəbbətin hanı?
Altı qızlar, altı qızlar!

Altı qızın biri İnci,
Gözəllikdə lap birinci.
Qoynunda iki turuncu,
Altı qızlar, altı qızlar!

Altı qızın biri Püstə,
Dərdinnən olmuşam xəstə.
Qoy qədəmin sinəm üstə,
Altı qızlar, altı qızlar!

Altı qızın biri Ceyran,
Olum gözlərinə heyran.
Sizlə kaş sürəydim dövrən,
Altı qızlar, altı qızlar!

Altı qızın biri Xədcə,
Qəddi əlif, beli incə.
Gözəl görməmişəm səncə,
Altı qızlar, altı qızlar!

Altı qızın biri Bəsdı,
Gözləri canımın qəsdı.
Bu dərdlər Kərəmə bəsdı,
Altı qızlar, altı qızlar” (57, 153-154).

Kərəmin qarşısında Pəri adlı qız keçirilməsə də, amma altı qız keçirilir. Digər bir xalq nəğməsində isə altı qızdan birinin adı Pəridir, qalan beş qız; Gözəl, Göyçək, Bahar, Fatma, Nisədir. Hər iki nümunədə altı rəqəmi xüsusi olaraq vurğulanır, amma Pərinin adı keçən bənddə isə Pəri adı daha da mühüm mahiyyət daşıyır, nəqarət rolunu oynayır:

Altı qızın biri Gözəl,
Könlüm onu sevdi əzəl.
Ellər gülün dərib getdi,
Bizə qaldı quru xəzəl.

Altı qızın biri Bahar,
Özü bahar, sözü bahar.
Oğrun-oğrun baxışları,
Ürəyimi oda yaxar.

Altı qızın biri Fatma,
Qaşları var çatma-çatma.
Bu sevdaya tutulandan,
Mən yatmıram, sən də yatma,

Altı qızın biri Pəri,
Qulac-qulac hörükləri.
Bulaq üstə sabah-sabah,
Canım alar işvələri.

Altı qızın biri Göyçək,
Yanağında yumru birçək.
Nə müddətdir görüşmürük,
Həsərət bizi öldürəcək.

Altı qızın biri Nisə,
Neyləmişəm məndən küsə?
Bir sözümdən incisə də,
Könlüm yenə onu istər”(131).

Pəri sözündə bir qeyri-adilik vardır. Pəri mələk, ilahi bir gözəl anlamında geniş yayılmış məfhumdur. Adətən bəni-insandan qaçan, təsadüflər nəticəsində nağıl qəhrəmanlarının gözüne görünən su pəriləri bəzən dəryadan çıxar, günəşin ilıq süaları altında daranardılar. Pərilərin gözəlliyi qarşısında huşunu itirən nağıl qəhrəmanları bu gözəlliyi unuda bilmirdilər. Təsadüfi deyildir ki, çox zaman gözəl qızları Pəri adlandırırdılar. Beləliklə, Pəri dilimizdə insan adına çevrildi, əfsanə, nağıl, dastan qəhrəmanı oldu. “Qurbani”, “Alıxan-Pəri”, “Xan Çoban” dastanlarının da baş qəhrəmanı Pəridir. Pəri gözəllik, saflıq, təmizlik, paklıq ilahəsidir (36; 48; 51; 53; 101). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “Pəri” sözünün izahı belə verilir: Pəri; 1.Əsativlərdə cinlərin çox gözəl və cazibəli qadın şəklində təsəvvür olunan qismidir. 2.məc. mənada gözəl, məsum, xoşxasiyyət qadın və ya qız haqqında deyilir (34; 35).

“Bilmirəm mələksən, mələkzadəsən,
Yoxsa ki, bəşərsən, bəşərzadəsən.
Ver içəyim, yar, əlindən badə sən,
Ərəstun içirdi loğmana, Pəri” (117, 90).

Qurbani

Pəri adının XVIII - XX əsrlərdə yaşamış digər Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqlarında da tez-tez işləndiyinin şahidi oluruq:

“Boyun sürəhədir, bədənin büllur,
Gərdənin çəkilmiş minadan, Pəri.

Sən ha bir sonasan güda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri (151, 45).

M.P.Vaqif

“Həcər sənin doğma qızın, Aşiq Pəri övladındır.
Nər şahinlər oğulların, gənclik sənin qanadındır”(137,67).

N.Rəfibəyli

“Şimdi sənsiz xəstə könlüm sərsəri,
Dolaşıyor durur qürbət elləri.
Ey məni bir dəfə güldürən pəri,
Ağlar neçin qoydun illərcə məni?” (75, 42)

Ə.Cavad

“Nə lüzum var dəlil, sübut bulmaya?
Mən hazırım sənin qulun olmaya.
Heç deyildir gözlərin də bəşəri;
İnandım ki, sən pərisən, sən pəri”! (75, 51)

Ə.Cavad

Türkiyə Respublikasının İstanbul Kültür Universiteti-nin müəllimi, professor, doktor İskəndər Palanın tərtib etdiyi “Divan şeiri sözlüyü ensiklopediyası”nda “Pəri” sözünün izahı belə verilmişdir: “Cinlərin dişilərinə verilən ad. Bunları görənlər olmadıqı üçün çox gözəl və cəzbedici olduqlarına inanılır. Pərilər cadu ilə ortaya çıxa bilərlər. Çəşmə, bulaq, hamam kimi yerlər pərilərin yurdu sayılır. İnsanlardan qaçar və gözə görünməzlər. Bəzi insanları özlərinə aşiq etmələri və müxtəlif görüntülər ala bilmələri, bir görünüb bir qeyb olmaları və s. xüsusiyyətləri ilə sevgilinin xüsusiyyətlərini daşıyarlər” (163, 369).

“Altı qızdan biri Pəri”dən danışiq getdiyindən 6 (altı) rəqəmi haqqında da ətraflı məlumat verməyi əhəmiyyətli he-

sab edirik. Altı rəqəmi qeyri-adidir. Altı rəqəminin həndəsi ifadəsi heksaqramdır. İki üçbucaqlının birləşməsindən yaranan heksaqramın üçbucaqlarından biri yuxarı, digəri isə aşağı baxır. Tarixi mənbələrdən gələn bilgilərə görə, miladdan 800 il öncə yaşayan Həzrəti Davudun qalxanında heksaqramın təsviri əks olunmuşdur. Müxtəlif təbiət hadisələrində də heksaqramla rastlaşırıq. Belə ki, bal arılarının toxuduğu şanların, tək-tək yağan qar dənəciklərinin qeyri-adi formaları vardır. Bu forma heqsqramın kənarlarının birləşdirilməsi ilə ortaya çıxan heqsraqon şəklindədir.

Heksaqram altı rəqəmini simvolizə edir. Altı isə məhəbbətin, sağlamlıq və gözəlliyin, uğurun əlaməti kimi qəbul olunmuşdur. Kainatda tarazlığın saxlanması da altıya nisbətdə təmsil edilmişdir. Günəşin 6 (altı) şüasının olması, 6 (altı) keçməli üçbucağın mövcudluğu, 6 (altı) sivri ulduzun varlığı rəqəmin qeyri-adiliyinin göstəricilərindəndir. Gecə və gündüzün 6 (altı) dönməsi, dünyanın 6 (altı) gündə yaradıldığı Tövrat (148) və Quranda (116) bəşərə xəbər verilmişdir. Qədim türk əsatirlərində Oğuz xanın altı oğlunun iki pəridən doğulması haqqında da məlumat verilir. Oğullardan Gün, Ay, Ulduzun bu pərilərin birindən, Göy, Dağ, Dənizin isə digər pəridən doğulduğu göstərilmişdir. Oğuz xanın altı oğlunun da altı nişanlısı vardır. Dənizin nişanlısı pəridir. Dəniz ilə pərinin sevgisi reallıqda artıq qəbul edilməkdədir. Hazırda dənizlərdə su pərilərinin olması faktı elm tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Məmməd Arazın “Altı qızın biri Pəri” şeirində gözəl Pərinin nağıl və dastanlardan fərqli olaraq qədrinin bilinməməsini, əri tərəfindən atılmasını qəbul edə bilməyən lirik qəhrəmanda Pəriyə qarşı məhəbbət oyanır və bu ülvə sevgi ilə Pəriyə pərilik məqamı geri qaytarılmış olur. Həm də şair altı qızdan birinin Pəri olmasını xüsusi olaraq vurğulayır. Al-

tı qız seçilmişlərdəndir. Seçilmiş qızların içərisində Pərinin özünəməxsus yeri vardır. Şairin də Pəriyə qarşı qeyri-adi sevgisi əsərin ümumi ruhunda hiss olunur. Pəriyə olan bu sevgi əsərin sonunda onun yenidən hər anlamda gözəllik mücəssəməsinə çevrilməsinə, könlünə vurulmuş yaraların sağaldılmasına kömək etmək məramına yönəlmişdir. Eyni zamanda Pəriyə qarşı oxucunun qəlbində də bir sevgi hissi yaranır. Pəri vəfalı, sədaqətli, yüksək əxlaqi məziyyətləri ehtiva edən gözəllik ilahəsi olaraq unudulmur.

Məmməd Arazın əfsanə süjetləri əsasında yazdığı əsərlərindən biri də iki çobanın həyatından müəyyən fraqmentləri əks etdirən “Görüşməmiş dostlar” şeiridir. Şirin təhkiyə yolu ilə nağılvari söylənən şeir yazıldığı zamanın tələblərindən yanaşdıqda sosialist həyat tərzinin tərənnümünə həsr edilmiş minlərlə bu formalı bədii parçalar kimi ilk baxışda diqqətdən kənar qalır. Sanki burada şair iki həyat tərzini, iki baxışı, iki ayrı-ayrı sistemləri müqayisə etməklə, Arazın sol sahilində şimal tərəfdə yaşayan Baş Çoban Əmir dayının döşündən asılan qızıl qəhrəmanlıq nişanının parıltısı ilə gözləri qamaşdırmağa çalışırdı. Belə təsəvvür yaranır ki, baş çoban şaddır, xürrəmdir, çatdığı ocaq ilə öz sevincini, şadlığını sağ sahilə - cənubdakı dostu ilə bölüşmək istəyir:

Gecə vaxtı Böyükdüzdən,
Tələsik də keçsən əgər,
Qəlbin sənə bir anlığa,
“Qəlbsiz olma, dayan”-deyər.
Yaxşı baxsan sahil boyu,
Mürgüləyən lal gecəyə.
Görərsən ki, bir vadidə,
İki ocaq salmış iki

xal gecəyə (17, 34).

Arazın sağ sahilindəki çoban da ocaq yandırıbdir, ancaq çox fikirli-xəyallıdır. Bu çobanlar dostdurlar, onlar görüşməsələr də, söhbət edə bilməsələr də, dost olublar. Baxmayaraq ki, onların yaşayışında böyük fərqlər var, bəlkə də dünyagörüşləri də fərqlidir, ancaq bir-birlərini anlayır, başa düşürlər. İki ayrı-ayrı mühitdə yaşayan çobanların dostluğunun əsasında nə dayanır? Nədir bu insanları ortaq məxrəcə gətirən, birləşdirən? Şairin iki çobanı qarşılaşdırmaqda məqsədi nədir? Şairin folklor qaynaqları ilə bağlılığı nədir? Bu sorğuları cavablandırmaq məqsədi ilə şeirdən daha bir parçaya müraciət edək:

Bəzən yayır tütəkləri,
Araz boyu Araz kimi,
İki qəlbin nidasını.
Bəzən onlar bir çalırlar,
“Gəl, ey Bənək” havasını (17, 35).

Artıq gün kimi aydındır ki, Məmməd Arazı da, ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq, çobanları da birləşdirən “Gəl ey Bənək!” havasıdır. Məhz “Gəl ey Bənək!” havası şairin azadlıq eşqi və amalı ilə üst-üstə düşdüynə görə çobanların ortaq məxrəcə gətirilməsində stimula çevrilir. Əslində çobanların istək və arzuları qollarındakı buxovlardan azad olmaqdır. Məmməd Araz da bunu istəyirdi. Elə buna görə də xalq yaradıcılığına dərinədən bələd olan şair bu şeirdə zahirən sovet həyat tərzini tərənnüm etsə də, bircə kəlmə ilə “Gəl ey Bənək!” deyərək əsl məqsədini, məramını oxucuya çatdırmaq istəyirdi. Qanlı sovet rejiminin hələ çox möhkəm olduğu, otuzuncu illərin yaralarının hələ təzəcə qaysaqlamağa

başladığı, göz yaşlarının tamamilə qurumadığı bir dövrdə azadlıq məramını dilə gətirmək inqilabi bir hərəkata bərabər sayılırdı. Sovet rejiminin cansıxıcı çərçivəsində nəfəsi tənghi-yən şair elə bir ifadə seçib işlədir ki, lazım gələndə özünü müdafiə imkanları öz əlində olsun. Bu məqsədlə, hətta indinin özündə də oxucuların çoxuna qaranlıq olan “Gəl ey Bənək!” havası haqqında daha ətraflı məlumat verməyi məqsəddə müvafiq hesab edirik. Arazın sağ və sol sahilində ta qədim zamanlardan məşhur olan “Gəl ey Bənək!” havası Bənək adlı çoban itinin şərəfinə yaradılmış və oxunan mahnıdır. Bənək çox güclü, qorxmaz, canavarlarla döyüşdə həmişə qalib çıxan, sahibinə sədaqətli, qoyun sürülərinə etibarlı qoruyuculuq edən bir itdir.

“Belə söyləyirlər ki, çoban Bənəyi arxacda saxlayıb heyvanları dağa qaldırır. Yağılar çobanı silahsız və Bənəksiz görüb ona hücum edirlər, çobanı öldürüb heyvanları aparmaq istəyirlər. Yerdən-göydən ümidi üzülən çoban ölüm ayağında tütəkdə bir hava çalmaq arzusunu yağılara bildirir. Yağılar xeyli gülürlər və bir az da kefləri şad olsun deyə çobanın qollarını açıb tütək çalmasına icazə verirlər. Çoban tütəkdə “Gəl ey Bənək” havasını çalır:

Gəl ey Bənək, hey Bənək,
Qardaşımdan yey Bənək!
Haramı pisdı, Bənək!
Yolları kəsdi, Bənək!
Dağları aşdı, Bənək!
Qoyunu basdı, Bənək!
Qoyunu qaytar, Bənək!
Bizi də qurtar, Bənək!..

Tütəyin səsini eşidən Bənək özünü yetirib yağılar ilə döyüşə atılır, onları qanlarına qəltan eləyir, yağılar qaçırlar, çoban sürüsü ilə birlikdə xilas olur” (131).

Bənək mifləşdirilmiş qəhrəmandır. Müxtəlif bölgələrdə Bənəyin şərəfinə çoxlu rəvayətlər və əfsanələr də söylənməkdədir. 1968-ci ildə Əhliman Axundovun toplayıb tərtib etdiyi Azərbaycan Folkloru Antologiyasının birinci kitabında bu mahnı aşağıdakı şəkildə verilmişdir: “Çoban” havası və mahnısı çobanlar tərəfindən oxunur və tütəkdə çalınır. Bu mahnı da çox qədimdir. “Çoban” mahnısı qoyunlar və çobanın sədaqətli yoldaşı it (Bənək) üçün yaradılmışdır və “Çoban və Bənək” adlanır. Bu mahnıda da söz azdır. Lakin musiqisi çox təsirlidir:

Haramı gəldi,
Qoyunu basdı,
Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha... (38, 14)

1983-cü ildə Təhmasib Fərzəliyev və İsrafil Abbasovun toplayıb tərtib etdikləri “Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyasından olan “El çələngi” kitabında Bənək haqqında mahnı “xalq tamaşaları” bölümündə səhnələşdirilmiş, rollara ayrılmış bir formada təqdim edilmişdir. “Salam əlik, say bəylər” adlanan sayacı oyun-tamaşasının əsas iştirakçılarında biri də Bənəkdir. Bənək onun şərəfinə oxunan mahnının musiqisinə uyğun olaraq rəqs edir. Mahnı dəstəbaşı və xor tərəfindən ifa edilir:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha (82, 221).

Bənək haqqında rəvayətlərdən biri də folklorşünas Ra-

mil Əliyevin 2005-ci ildə çapdan çıxmış “Mif və folklor: genezisi və poetikası” kitabında verilmişdir. Müəllifin Oğuz rayonu, Daşağıl kənd sakini Əhməd Saat oğlundan topladığı “Qara itlə Bənək” adlı mifdə deyilir: “Keçmişdə bir çoban varmış, onun bir qara iti, qara itin də Bənək adlı balası. Çoban sürüləri qara itlə Bənəyə tapşırıb yatarmış. Qoyunlar sarıdan arxeyin olan çobanın gecə yarısı sürüsünə canavar (qarabalıq) dəstəsi daraşır. Qış vaxtı, soyux, tüpürsən yerə buz parçası düşərdi. Qoyun-quzu hürküp hərəsi bir tərəfə dağılıtdı diyənə onnarı ipə yavux gətirmək olmurdu. Qara it canavarın bir-ikisini yaraladı, sora canavarrar da hücum çəkib qara iti ölümcül yaraladı. İt zingildəyəndə çobanın helə bilərsən kin, ürəyi oyulurdu. Çoban bilmirdi köməyə kimi çağırınsın. Bənək arxacda yatmışdı, xəvərdən xəvəri yoxuydu. Əlacsız çoban vəfalı dostu Bənəyi həblə çağırıdı:

Qara it qana düşdü!

Quyruğu yana düşdü!

Aman, Bənək, gəl yetiş.

İşim yamana düşdü” (87, 58).

Deməli, şair Bənək obrazını “Görüşməmiş dostlar” şəirində təsadüfi işlətməmişdir. Bənək xalqın təxəyyülündə mifləşmiş qəhrəmanlıq, azadlıq simvoludur. Bu səbəbdən də hər iki çoban eyni vaxtda tütəklərində “Gəl ey Bənək” havasını çalırlar. Onlar bu milləti azad edəcək, tikanlı sərhəd məftillərini qırıb, ayrı düşmüş elləri birləşdirəcək, yüz illərdir Vətənin qan axıdan yaralarını sarıya biləcək əfsanəvi ağ atlı qəhrəmanı səsləyirlər. Təbii ki, o qəhrəman Bənək olmayacaqdır, ancaq kim olacaqsa, xalqın yaddaşında əbədi olaraq yaşayacaqdır. Şairin də arzusu, amalı bu qəhrəmana yet-

mək, o müqəddəs günü görmək idi. Bu arzu, istəyi qəlbində yandıra-yandıra şair 1957-ci ildə yazdığı “Arazın nəğməsi” şeirində yenidən Bənəyi xatırlamışdır:

De, hansı çağlardır çıxmır yadından?
Bəzən xəyallara dalırsan, Araz!
Bəlkə Xançobanın qəlbindən qopan,
“Bənək” havasına dalırsan, Araz (17, 159).

Beləliklə də, gətirdiyimiz nümunələrdən aydınlaşır ki, Məmməd Araz sovet dövründə yaşamasına baxmayaraq, həmişə əsərlərində xalq yaradıcılığına üstünlük vermiş, müxtəlif atalar sözləri, məsəllər, əfsanə, rəvayət və nağıl motivlərindən istifadə etmişdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, şairin əsərlərindəki mətinəltı mətləbləri dərk etməkdə nə qədər folklorun önəmli rolu varsa, folklorun dərkində də Məmməd Arazın əsərləri o qədər əhəmiyyətlidir.

Məmməd Araz humanist şair idi. Eşitdiyi hər nağıl, əfsanə, lətifə, söhbət onun qəlbini narahat edir, fikirlərinə hakim kəsilir, bu əhvalatları öz içindən keçirərək münasibət bildirirdi. “Yeddi bulaq əfsanəsi”ni də müəllif ürəyinin süzgəcindən keçirib, öz dərdi edəndən sonra poeziyasına gətirmişdir:

Üzərində dayandığım,
Su içdiyim yeddi bulaq,
Deyirlər ki, yeddi qızın,
Göz yaşından yaranmış, ah (20, 39).

“Yeddi bulaq” əfsanəsində deyilir ki, qədim zamanlarda bir çobanın yeddi gözəl qızı varmış. Bu qızlar ətraf yaylaqlarda, dağlarda gəzib dolaşar, gül-çiçək yığıb dəstə bağlayar-

dılar. Hər qızın da özünün istəklisi var idi. Bir səhər qızlar yenə ətrafdakı dağlara gəzməyə çıxırlar, xeyli gəzib dolaşdıqdan sonra yeddi çiçək dəriirlər. Bu xəbər zülmkar Şahmar bəyə çatır. Özünü mütləq hakim sayan, çoxdan çobanın qızlarını ələ keçirməyə çalışsan Şahmar bəy belə bir fürsətdən yararlanmaq istəyir, qızlara mümkün olmayacaq xəbər göndərir. Bəy göstəriş verir ki, dərilən çiçəklər öz yerlərində bitməlidir. Əks təqdirdə, qızlar onun hüzuruna gəlib onun olmalıdırlar, yoxsa dar ağacından asılacaqlar. Nəql olunur ki, qızlar bu ağır hökmü bildikdən sonra xeyli ağladılar. Dərilən çiçəkləri yenidən bitirmək mümkün olmadığından, yeddi gözəl, bakirə qızın özlərini dağdan atmaqdan başqa çarələri qalmadı. Şahmar bəy kimi zalım bir adamın qarşısında baş əymək, namuslarını ləkələməkdən ölüm daha yaxşı idi. Mərd, cəsarətli, şərəfli yeddi qızın atıldıqları dağın ətəyindən yeddi bulaq çağlamağa başladı. Deyilənlərə görə, həmin bulaqlar yeddi bakirə qızın göz yaşlarından yaranmışdır.

Məhsəti İsmayıl “Naxçıvan əfsanələri” kitabında “Yeddi bulaq” əfsanəsinə münasibət bildirərək qeyd edir ki, “əfsanənin ideya məzmununda qızlar öz namuslarını qorumaqdan ötrü Tanrıya yalvarır, yüksək dağa sığınaraq aman diləyir, amansız düşməndən qorunmağın yeganə yolunu özlərini dağdan atmaqda görürlər. Burada baş verən ölümlər yox olmaq deyil, daha çox çevrilmə xarakteri daşıyır. Çünki yüksək ülvilik və saflıq duyğusu ilə dolu bacıların göz yaşlarından öldükləri yerlərdə bulaqlar yaranır. Bulaq isə canlı həyatın özülü, ilkin başlanğıc olan sudur. Demək, “Yeddi bulaq” əfsanələrinin ictimai məzmunu onu mifoloji köklərindən ayırmır və əksinə bu bağlılıq ümumtürk anlayışındakı su

müqəddəsliyində birləşərək ümumiləşdirilir. Belə ki, insanın təbiətindəki zülm və zalımlıq elə yenə də insanın düşüncəsində müqəddəsləşdiriyi güclərlə dəf edilir” (106, 83).

Şair də bu aspektdən çıxış edərək yeddi qızın taleyinə acıyır, nahaq verilən fərmana qarşı çıxır, öz hiddətini bildirdi. Doğrudan da, qızlara edilən bu zülm yerdə qalmır, el-oba ayağa qalxıb, Şahmar bəyin taxt-tacını tar-mar edir. Şair ənənəvi yolla gedərək Şahmar bəy ilə, taxt-tac ilə çobanı, yəni xalqı qarşılaşdırmışdır. Bəyin adı da, göründüyü kimi, ilan adıdır. Dilimizdə “şahmar ilan” deyilən ifadə işlənilir. Elm aləminə məlumdur ki, bu ilanlar çox qorxuludur, öldürücü zəhərə malikdirlər. Görünür, Şahmar bəyin adının seçimində xalq müdrikliyinin əsas rolu olmuşdur. Çoban və çobanın qızları isə saflığın, təmizliyin timsalıdır, sadə xalq kütləsi tərəfindən sevilir, əzizlənir. Xalqın yaratdığı, şairin də ustalıqla bəhrələndiyi bu seçim bütün zamanlarda aktual olmuş, sonda xeyirin şəər, gündüzün gecə, işığın qaranlıq üzərində qələbəsi ilə nəticələnmişdir.

Poemanın sonunda Məmməd Araz əfsanəni bugünkü həyatımıza gətirmiş, müasirlərimizi düşündürən problemləri sonuclandıрмаğa çalışmışdır. Qeyd etməliyik ki, Məmməd Arazın yaradıcılığında hadisələri bu günə səsləşdirmək, müasirləşdirmək meyli güclüdür. Bu da şairin birbaşa hadisələrə şəxsi düşüncəsi, fikirləri ilə nüfuz etməyinin əlamətləri kimi ortaya çıxır, oxucunu düşündürür, intizar içərisində saxlayır, hətta bir müddət onu öz aləmindən ayırır, özgə bir mühitə aparır.

1.3. İlk mifoloji obrazların transformasiyası

1.3.1. Dağ obrazı

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında dağ mövzusu mühüm yer almaqdadır. Şairin bu mövzuda yazdığı şeirlərinin əsasını ilkin mifoloji obrazlardan olan dağlara müraciəti təşkil edir. Şeirlərinin mayasında dağ, daş, qaya sərtliyi, mübarizliyi və mətanəti dayanan şairin ilham mənbəyi də, məhz ilkin varlıqlardan biri olan dağlarla bağlı olmuşdur. Şairin dağların əzəməti, qüdrəti və insanlarla münasibətinə həsr edilmiş şeirləri içərisində “Şahdağı”, “Əlvida dağlar”, “Dağlara qar düşdü”, “İnsan qayalar”, “Bir dağa açıq məktub”, “Payız nidası”, “Oxuyan Təbriz”, “Dağlara çağırış”, “Dağlar küsüb”.., “Durnaları dönməz oldu”... və s. daha səciyəvi xarakter daşıyır.

Məlumdur ki, Hun dastanında Oğuz xanın oğullarından birinin adı Dağdır. Mifoloji təsəvvürdə insan olan dağlar Məmməd Arazın xəyalında canlanmış, şair dağlara, daşlara, qayalara tərəfi-müqabil kimi müraciət etmişdir. “İnsan qayalar” şeirində müəllif qayalaşmış babalara, igidlərə, nənələrə üz tutub, onları oyandırmaq, danışdırmaq istəmişdir. Ancaq qayaların, daşların dilini anlamaq, daş sərtliyini öyrənmək, dağ-daşın xarakterinə bələd olmaq üçün gərək şair özü də qayalaşmış daşlaşaydı:

Bir qayaya söykənmişəm,
deyirəm kaş,
Bax beləcə daşa dönəm
Yavaş-yavaş.
Taleyimi qayaların taleyinə
Bağlayam mən.

Bircə insan düşüncəmi saxlayam mən.
Daş ayaqlı, daş əlli bir insan kimi,
Enib daşdan daşa düşəm.
Qayaların lal dilini başa düşəm.
Onların daş qulağına bir daş atam,
Qayaların keçmişini
qayalara xatırladam (18,91).

Şair bu qənaətə gəlir ki, ətrafı amansız və hiyləgər düşmən ilə sarılı olan, özündən başqa kimsəyə sığınmaq imkanından məhrum igidlərin yaşaması daş olmaqla mümkün idi. Daş olmaq burada möhkəm olmaq, əzəmətli olmaq, mətin olmaq anlamında işlədilmişdir. Xalq dilində də “daş kimi möhkəmdir” ifadəsi vardır.

Tarixdən məlumdur ki, oğuz türklərinin torpaqları müntəzəm olaraq yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalıbdır. Hiyləgər düşmən etnik qrupları içəridən ələ almaqla türklərə daxildən və xaricdən zərbə vurmağa çalışıbdı. Məhz belə məqamlarda türk igidlərinin qaya kimi sərt, dözümlü olmaları onların qalib gəlmə şansını artırırdı:

Deyəm:- Bir vaxt insan oğlu
İnsan olub bu qayalar.
İnsanların nərəsindən
Doğulub bu qayalar.
Nər igidlər düşmən üstə gedən zaman,
Babalar da baş qaldırıb yer altından,
Qaya kimi - dayaq olub,
Yumruq olub, ox olublar.
Qayadöşlü qəhrəmanlar

Qayalıqda yox olublar.

Bu torpağın taleyində

o da elə bir gün idi,

İgidlərin yaşaması

daş olmaqla mümkün idi (18, 91).

Dağa, daşa, qayaya bu qədər sevginin kökündə, təbii ki, əsativlərdən gəlmə dağ, qaya mərdliyinin, mübarizliyinin insan təbiətinə xarakterik oxşarlıqları dayanmalıdır. Məmməd Araz da məhz ən təmiz, ülvü sevgini, sədaqəti dağlarda-yəni ucalıqlarda tapmışdır. Ona görə də, hətta dağdan yığılanda da dağdan yapışmağı qət etmişdir, çünki qəlbində dağa qarşı dağ sevgisi, ilahi bir baxış var idi, dağlara salam verirdi, nə vaxtsa dağların yenidən onu ucaldacağına qəlbində sonsuz bir ümid var idi.

Məmməd Arazın dağ sevgisinin, ucalıq sevgisinin ən ciddi detallarından biri də şair dostu Musa Yaquba həsr edilmiş “Dağlara çağırış” şeirində verilmişdir. Şeirdə dağlara arxalanmaq, dağlara söykənmək ideyası insanla dağın danışması, dərdləşməsi, onların daxilən bir-birini tamamlaması kimi nəzərə alınmışdır:

Ən ağır anında dağlarla danış,

Ən ali loğmandır o müdrik qoca.

Nə qədər, nə qədər qaysaqqlanmamış,

Dərdlər tullasan da, dərə boyunca,

Dağ çayı çökdürüb çay daşlarına,

Duruldu bənzədər göz yaşlarına.

Dağlar öz hökmündə güzəştisiz, ötkəm,

Şair, qayalara, dağlara söykən (18, 148).

Dağlara həsr edilmiş şeirlərində Məmməd Arazın dağ

kultu ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər də maraq doğurur. Bil-diyimiz kimi, mifoloji təsəvvürlərdə dağ Ata-Ana strukturu-runda iştirak edən ünsürdür. Bu şeirlərdə də, dağa pərəstiş olunması, dağla əlaqə, dağın inanc yerinə çevrilməsi oxucu-nun diqqətindən yayınmır. Dağ kultunun Məmməd Araz şeirlərində gah ata, gah ana obrazında iştirakı milli mifoloji görüşlərdən qaynaqlanırdı. Şair dağa insan kimi yanaşmış, dağda ruhun olmasına inanmış, onu insanlaşmış varlıq kimi qəbul etmişdir. Rövşən Əlizadə dağın kultsallaşması ilə əla-qədar olaraq “Azərbaycan folklorunda təbiət kultları” kita-bında yazır: “Dağın ilkin stixiya kimi kultsallaşması onun əski inamlarla, həm də daşdığı səmavi status epik mətnlər-də, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda daha əhatə-li formalarda əksini tapmışdır” (88, 31).

Məmməd Araz dağ ruhunun yaşadığını, qayaların igid-lər kimi başlarını qaldırıb vüqarla dayandıqlarını, dərələrə yuvarlanan daşları isə namərdlərə - Vətəni, torpağı satan qorxaq, ölümə məhkum edilmişlərə oxşatmışdır. Dağlar in-sanlara çox şeyi, birinci növbədə mətinliyi, mərdliyi, cəsa-rəti, əyilməzliyi öyrədirlər.

Şairin bu tipli şeirlərində insanla dağ obrazı qoşalaşır. Dağsız insan, insansız dağ təsəvvür olunmur. Şair özünə xi-tabən müraciətində bildirir ki, bu ünsiyyətdən, bu təmasdan, təbiətlə insanın bir vəhdət təşkil etdiyindən danışmaq lazımdır. Bu insan ilə bir dağın yox, bütövlükdə türk xalqı ilə Vətənin vəhdəti deməkdir. Dağlara gedə bilməyəndə şair da-rıxır, inanır ki, bu münasibət dağlara da toxunubdur, sanki dağlar şairdən küsübdü. Dağlara yadlaşandan qonum-qonşu-

larla da əlaqə kəsilibdir, hətta ilham pərisi də şairdən üz döndəribdir. Dağlara yadlaşandan bir qoşma da yaza bilməyən şair bu nisgili “Yəqin dağlar kəsüb məndən” gəraylısında belə ifadə etmişdir:

Neçə yazdı düşmür yolum,
Yəqin dağlar kəsüb məndən.
Gedib öpüm, qurban olum,
Yəqin dağlar kəsüb məndən.

Çoxdan dağa-daşa yadam,
Salmır qonum-qonşu yada.
Əlim yatmır qoşmaya da,
Yəqin dağlar kəsüb məndən (18, 297).

Məmməd Arazın dağlara həsr etdiyi bütün şeirlərində dağ kultu insan kimi təsvir edilir. “Əlvida dağlar” qoşmasının özündə də dağlarla canlı olaraq vidalaşmaq arzusu əks olunmuşdur. Azərbaycan türklərinin az qala hamısının dilində əzbər olan bu şeirdə dağa sevgi ilə birlikdə ayrılığın gətirdiyi bir həsrət, nisgil də öz poetik ifadəsini tapmışdır. Dağ ilə, dərə ilə vidalaşarkən sanki buludlar ağlayır, onun ardınca göz yaşı-su səpirlər ki, nə vaxtsa şair yenidən bu yerlərə qayıtsın. Bu ayrılığa dözə bilməyən nərgizlər saralır, qartallar qıy vurub uçub gedir, qaragöz pəri də dərdli-dərdli yolları izləyir. Gələndə şairi dağların gülü-çiçəyi qarşılımışdı, gələndə sanki güllər, çiçəklər solmuş, boz biçənəklər həsrətlə boylanaraq əllərini yelləyir, ayrılığın sədasını küləklər çaylara çatdırır, çaylar da öz növbəsində bulana-bulana ağırlı-acılı nəğmə oxuyur. Şeirdə olan ayrılıq notları oxucunun qəlbinə bir hüzn gətirsə də, sonluq nikbin ruh təlqin etmək-

dədir. Belə ki, dağların əbədi sirdaşı olan çoban həmişə dağların yanındadır. Çoban xalqın, millətin ümumiləşmiş obrazıdır. Zəhməti ilə halallıq anlayışını özündə birləşdirən çobanın simasında xalqın gücü, qüvvəti, sözü, söhbəti, varı, bərəkəti cəmləşmişdir:

Dağların pələngi, şiri də sənsən,
Şairi də sənsən, şeri də sənsən.
Varı, bərəkəti, xeyri də sənsən-
Çoban, salamat qal, sağ-salamat qal!(17,147)

Ömrünün axır illərində isə şair “Qoş məni dağ küləyinə” şeirində :-

“Tanrım, məni məndən qopar,
Qoş məni dağ küləyinə,
Dağların bəyaz qarından,

Rəng alan ağ küləyinə”(16,580),– deyərək dağlara qovuşmaq istəyini bildirirdi. Dağdan törəmək, dağa qovuşmaq təsəvvürü şairin içərisində, mənəvi dünyasında yaşayırdı. Bu hissənin içərisində bir dağ, daş təmizliyi, nəcibliyi, ülvilik duyğuları, ucalıq və dağ-insan vəhdəti var idi. Bu vəhdət bütün türk millətinin içində ali bir hiss olaraq yaşamaqdadır.

1.3.2. Ağac obrazı

Qədim xalqların əksəriyyətinin dünya modeli haqqındakı təsəvvürlərində ağac mühüm yer tuturdu. İnsanlar ağaca dünyanın təbəqələri arasında əlaqə yaradan bir vasitə kimi baxır və inanırdılar ki, ağacın kökü yeraltı, gövdəsi yerüstü, budaqları isə göylərlə əlaqəlidir. Qədim türk inanclarında, xüsusilə də şamanlarda dünya ağacı haqqında formalaşan fikirlərə görə Göy Tanrısı ilə əlaqə yaratmaq üçün ən

hündür ağac seçilirdi. Moisey Kalankatuqlu Şimali Qafqaz ərazisində məskunlaşmış hun tayfalarının uca palıd ağacına inandıqları haqqında məlumat verirdi. Hunlar palıd ağacına at qurbanı kəsir, onu Tanrı-xan allahının adı ilə bağlayırdılar.

Qədim türk mifologiyasında yaradılışın ağacdən başladığı haqqında təsəvvürlər də meydana çıxmışdır. Bu təsəvvürdə ağac qadın-ana strukturunda iştirak edən müqəddəs bir varlıq kimi qədim türk xalqlarının inam və məhəbbət abidəsinə çevrilmiş, kultlaşmışdır. Dünyanın quruluşu və yaradılış barədəki dini-mifoloji təsəvvürlər miras şəklində orta əsrlərə də keçdi. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda ağac kultu son dərəcə populyarlaşdı. Ağaca dünyanın və təbiətin ən müqəddəs varlıqlarından biri kimi baxılırdı. Ağaca belə münasibət müxtəlif şairlərin əsərlərində və ən müxtəlif formalarda yer alırdı.

XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, XIII əsr Anadolu şairi Yunis Əmrənin və digər şairlərin şeirlərində bu sevginin dərin izlərinə rast gəlirik. Dahi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Çin qızının söylədiyi “Xeyirlə Şərin nağılı”nda da ağaca münasibət, ağacın şəfa vericilik missiyası açıqlanmışdır. Belə ki, Şər tərəfindən gözləri çıxarılib dünya işığından məhrum edilən Xeyir məhz səndəl ağacının yarpaqlarının döyülüb gözlərinə sürtülüb yerinə qoyulması ilə yenidən işığa qovuşa bilir. Burada ağacın işıqlı bir missiya daşması da şair tərəfindən incəliklə əks etdirilmişdir.

Müqəddəs ağac motivi islamiyyətdən əvvəl də, sonra da dastanlarda, nağıllarda, bir sözlə şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda öz yerini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, ağac sevgisi, islam imanının ağaca verdiyi qiymətlə birləşərək XIII əsr

Nizami

Muradoğlu _____

Anadolu şairi Yunis Əmrənin şeirində ağacla Tanrının vəhdəti kimi təsvir olunmuşdur:

Altundandır dirəkləri,
Gümüşdəndir yarpaqları,
Uzandıqca budaqları.
Bitər Tanrı deyə-deyə (159, 31).

Min üç yüz illik tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” das-
tanlarında ağaca inam, ağaca məhəbbət daha qabarıq şəkildə
görünür. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qaza-
nın oğlu Uruzu kafirlər tutub qənarənin dibinə gətirib asmaq
istəyirlər. Uruz ağacla danışmaq üçün kafirlərdən aman is-
təmiş və ağaca belə müraciət etmişdir:

Sənə “Ağac!” “Ağac!” deyirəmsə, çəkinmə, ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!
Museyi-Kəlimin əsası ağac!
Böyük- böyük suların körpüsü ağac!
Nəhəng-nəhəng dənizlərin gəmisini ağac!(110,47-48)

Ağac sevgisi bütün zamanlarda türk xalq ədəbiyyatının
əsas mövzularından olmuşdur. XVI əsr osmanlı ozan - şairi
Pir Sultan Abdalın şeirlərindən birində eynilə Uruzun ağaca
müraciətini xatırladan aşağıdakı bənd də diqqətimizi cəlb etdi:

Nurdandır Kəbə eşiği,
Cahanı tutdu işığı.
Həsən Hüseynin beşiği -
O da yenə ağacdandır (157, 31).

Müasir şairlərin də öz poeziyalarında ağac kultundan
istifadə etdiklərinin şahidi oluruq. Türk dünyasının böyük
şairi Nazim Hikmətin şeirlərində olan ağac sevgisindən mi-
sal çəkməsək, ağac kultu ilə bağlı söylədiyimiz mülahizələri-
mizdə nəticə istədiyimiz mərhələdə qərarlaşa bilməz. Belə
ki, özünü bir cəviz ağacına bənzədən şair yazmışdır:

Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,
Nə sən bunun farkındasın, nə polis farkında (162,681).

Əslində Gülhanə parkında heç vaxt ceviz ağacı olmayıbdır, sadəcə öz böyüklüyünü, ölümsüzlüyünü duyan şair özünü ağaca oxşatmağa çalışmışdır. Müasir Azərbaycan şairlərindən Nəbi Xəzrinin “Dərələr” şeirindəki bir beyt də bu anlamda çox xarakterikdir:

Əgər ki, yığılsam çinar göstərin,

Mən ona söykərib arana baxım (103, 137).

Nümunələr göstərir ki, müasir şairlərin ağac kultuna olan inancları hələ də davam etməkdədir. Odur ki, Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın da bir sıra əsərlərində ağac mövzusunə müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Məmməd Araz ixtisasca coğrafiya müəllimi idi. Uşaqlıqdan təbiətin qoynunda böyüyən balaca Məmmədin qəlbində ətraf mühitə, dağa-daşa, torpağa, bitki aləminə məhəbbət oyanmışdı. Böyüdükcə bu məhəbbət daha da dərinləşmiş, bu sevgi ömrü boyu onu tərk etməmişdi. Bu sevginin nəticəsi olaraq ömrünün kamil vaxtlarından başlayaraq sonuna qədər “Azərbaycan təbiəti” jurnalının baş redaktoru vəzifəsini ləyaqətlə icra etmişdir. Məmməd Araz bütün yaradıcılığı boyu ekoloji tarazlığın pozulması əleyhinə olmuş, elmi, publisist məqalələrində, o cümlədən, poetik yaradıcılığında bu məsələyə ciddi önəm vermiş, mübarizə aparmışdır.

Şairin müxtəlif əsərlərində rastlaşdığımız ağac obrazının poetik təsviri, ağaca həyat modeli kimi baxışın təcəssümü imkan verir ki, Məmməd Arazın ağac sevgisinin genetik olduğu qənaətinə gələk. Məlum olduğu kimi, qədim türk

mifologiyasında ağac müqəddəs sayılan, insanların tapınacaq yeri olan kultlardandır. Təsadüfi deyildir ki, şair “Araz axır” poemasında və gürcü xalqının böyük oğlu İlya Çavçavadzeyə həsr olunmuş “Şöhrətə atılan güllə” şeirində ağaca insan kimi münasibət bəsləyir.

“Araz axır” poemasında sevgilisinə qovuşa bilməyən lirik qəhrəman da mifoloji ünsürlərə müraciət etməyi məqbul sayır, sevgilisi Ayrıgülü ağaca çevrilməyə səsləyir, özü isə külək olmaq istəyirdi:

Görünür ki, hələlik,
Görüşə bilmərik biz.
İnsan tək qucaqlayıb,
Öpüşə bilmərik biz.
Ondasa bir əlac var:

Sən ağac ol, mən külək! (20, 67)

Məmməd Araz gürcü xalqının böyük oğlu İlya Çavçavadzeyə ithaf elədiyi “Şöhrətə atılan güllə” adlı şeirində də ağac kultunu yada salmışdır. İlya Çavçavadzeni öldürən düşmən gülləsinin muzeydə saxlanması şairi təsirləndirmişdi. Şair bu gülləni “düşmən” adlandırır və “düşmənin” İlya Çavçavadzenin sinəsində evinə qonaq kimi gəlişini isə bədii ifadə vasitələri ilə təsvir etməyə çalışırdı. Belə ki, Məmməd Araz İlyanın sinəsindən axan qanı bir püskürən vulkanın alovuna, özünü isə qırmızı yarpaqlar gətirmiş ağaca bənzətmişdir. Adətən deyirlər ki, ağac quruyub, yaxud kəsilib sıradan çıxsa da, o məhv olmur, köklərindən rişə verib yenidən pöhrələnir, əbədiliyini davam etdirir. İlya Çavçavadze də bu anlamda ağaca oxşayır. Namərd gülləsi onun fiziki ömrünə son qoysa da, onun mənəvi ömrü yaratdığı əsərlərində hələ

də davam edir.

İnsanlığın yaradılışı haqqındakı türk düşüncəsinə görə Tanrı yer üzündəki doqquz insan cinsini, bu insanlardan öncə yaratdığı doqquz budaqlı bir ağacın kölgəsinə sığındırmışdı. Əvvəlcə yerdən doqquz budaqlı ağacı ucaltmış, sonra hər budağın altında bugünkü insanlığın ilk atalarından birini yaradaraq, bu doqquz insana ağac kölgəsinə sığınmağı bir yaradıcılıq bilgisi halında vermişdi.

Hun dastanında Oğuz xanın Göy, Dağ, Dəniz adlı kiçik oğullarını dünyaya gətirən qadın, göl ortasındakı müqəddəs bir ağacın qovuğunda yaradılmışdı. Oğuz orduları qərbə doğru yürüşə çıxarkən İtil (Volqa) çayını ağac üstündə keçmişdilər; Kürkət Xaqanın ordularına qalib gəldikdən sonra qəniməti ağacdən düzətdikləri xərəklərlə daşmışdılar (89; 130; 139). Bu dastanın islamiyyətdən sonrakı variantında, körpəsini ağac qovuğunda dünyaya gətirən qadının oğluna Qıpçaq adı verilmişdi. Qıpçaq (yəni “oyuq ağac”) türkləri bu uşağın nəslindən çoxalmışdılar. Göy türklər də Ərgənəkondakı dəmirdən olan dağı ətrafında ağac yandırıb əritmişlər; içində 400 il qaldıqları bu örtülü yurdun meyvəli ağaclarını dastanlarında yaşatmışlar (134; 135; 136).

Məmməd Arazın yaradıcılığını izlədikcə onun təbiətə, xüsusilə də Ağaca olan sevgisi daha dərinlən hiss edilir. Şairin həyat yoldaşı Gülxanım Fətəliqızı ilə söhbətimizdə Məmməd Arazın ağac sevgisindən danışdı. Söhbətin bu yerində Gülxanım müəllimə belə bir xatirə söylədi: “Bir dəfə Məmməd yenə yazırdı. Soruşdum ki, nədir, olmaya poema yazırsan? Dedi:- Yox, Gülxanım, poema deyil, şeirdi. Ancaq, bilir-

sən, “Kitabi-Dədə Qorqudda” bir ağac söhbəti var, neçə müddətdi mənə narahat edir. Dədəm Qorqud ağaca müqəddəs varlıq kimi baxıbdır. Mən də elə düşünürəm, bu şeirdə ağac məsələsini əsas götürmüşəm. Dastanda ağac məsələsinə tədqiqatçılar çox da fikir vermirlər. Bu, çox ciddi məsələdi” (28, 6).

Gülxanım Fətəliqızı danışıqca şairin nurlu siması göz-lərimizin önündə canlanırdı. Aydın olurdu ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hadisələr, ağacla bağlı inamlar şairin milli, tarixi, poetik düşüncəsinin formalaşmasında böyük rol oynayıbdır. Təsadüfüdür ki, şair bir çox şeirlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının qəhrəmanlarını xatırlamış, onların igidliklərini, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini oxucuya milli-mənəvi dəyər kimi aşılamaq istəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Arazın ömrünün son illərində yazdığı, lakin, çatdırıb çap edə bilmədiyi “Dədəm Qorqud səsləməsi” adlanan həmin əsər iki hissədən ibarətdir:

- 1) Səsləmə
- 2) Adın Ağac

Əsəri həcminə, obrazların rəngarəngliyinə, gündəmə qaldırılan qlobal məsələlərin aktuallığına, poetik yükünün çəkisinə görə poema da adlandırmaq olar. Əsər Dədə Qorquda müraciətlə yazılmışdır.

Şairin öz ifadəsindən aydın olur ki, Dədə Qorqudun alqışları, səsləmələri əbədi olaraq yaşamaqdadır. Dastanda ağac ilə bağlı söyləmələr, dualar əsas leytmotivlərdən biridir. Demək olar ki, dastanın bütün boylarında ağac haqqında dualara, alqışlara rast gəlinir. Bu alqışlar əsasən bir-birini təkrar etməkdədir. Buna baxmayaraq, hər dəfə “Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!” alqışı sanki yenidən doğulan kör-

pənin gələcəyini stimullaşdıran amilə çevrilməkdədir.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da ağaca olan inam, məhəbbət isə daha qabarıq şəkildə verilmişdir. Ağac kultuna aid edilən mifik elementlərə, həmçinin “Məlik Məmməd”, “Tapdıq” və s. nağıllarda da rast gəlmək olur (3; 37; 63; 64; 96; 175; 177). Ağac kultu mifoloji strukturda əsas yer tutan atributlardan biridir. Ağac obrazı türk mifologiyasında yer ilə göy, insan ilə Tanrı arasında rabitə yaradan əlaqə vasitəsidir.

Məhz Məmməd Araz da bu aspektdən çıxış edərək ağaca olan sevgini bütün zamanlar üçün keçərli olduğuna oxucunu inandırmağa çalışmışdır. Eyni zamanda şair təəssüflənir ki, son zamanlarda təbiətə qarşı bir amansızlıq başlanmışdır. Ağaclar kütləvi surətdə məhv edilir, meşələr qırılır, nadir ağacların nəslə kəsilmək üzrədir. İnsanların ağacları məhv etməsi müasir dövrün bəlası kimi bağışlanılmazdır:

Ağacı əcəl yıxmır,

İnsan yıxır.

Ağacı insan öldürür (28, 6).

Təbiətin fəryadını keçmişə, gələcəyə hayqıran şair Dədə Qorquda üz tutaraq, nahaq işlərin haqq adıyla qanuniləşdirilməsinin, təbiətin məhvinə müxtəlif don geyindirilməsinin yolverilməz olduğunu insanlara çatdırmaq istəyirdi. Axı, ağacların məhv edilməsi, həm də quşların öz yuvasından didərgin düşməsi, çayların məcrasını dəyişməsi və bütövlükdə fəlakətlərlə nəticələnirdi:

Dədəm Qorqud!

İnsan yedi təbiəti,

Özünü yeyə-yeyə.

Quşları qovdu yuvasından,

Çayları dartıb aramla,
Çıxarıb məcrasından (28, 6).

Qoşa-qoşa doğranan zeytun, palıd, narbənd, sərv ağac-
larını görən şair təbiətə ağı deyib yas saxlayır, nalə çəkirdi:

Vay, zeytunlarım, vay,

Vay, palıdlarım, vay.

Vay, narbəndlərim, vay,

Ardıclarım, sərvlərim, vay (28, 6).

Hazırda Azərbaycanda şam, çinar və ardıc ağaclarına inam və tapınma ənənəsi bölgələrimizdə davam edir. Məsələn, Naxçıvan MR-da Çinar, Narbənd, Ardıc ağaclarına xüsusi qayğı ilə yanaşırlar, əhd edənlər bu müqəddəs ağacların budaqlarına nəzir deyib yaylıq, parça kəsikləri bağlayırlar. Anam Məmmədova Məleykə Bağır qızından (1912-1998) Çinar ağacı haqqında eşitdiyim əfsanəni oxucuların diqqətinə çatdırmağı məqsədmüvafiq hesab edirəm (Anam bu əfsanəni əmisi Əhmədov Məsum Kərbəlayi Əhməd oğlundan (1878-1980) eşitmişdir). Belə nağıl edirlər ki, Zəkəriyyə peyğəmbər Allahın əmri ilə Allahın əsl, həqiqi dinini təbliğ edir, çoxallahlığın hökm sürdüyü bir dövrdə Allahın vahidliyi haqqında, Allahdan başqa tanrıların olmadığı haqqında fikirlər söyləyirdi. Oyuncaq tanrılara tapınan kütlə Zəkəriyyə peyğəmbərə qarşı çıxır, onu öldürmək qərarına gəlirlər. Düşmən kütlənin amansız qərarından məlumatlandırılan Zəkəriyyə peyğəmbər Çinar ağacının koğuşunda gizlənir. Peyğəmbərin düşmənləri ağacın gövdəsini kəsirlər, mişar Zəkəriyyə peyğəmbərin ayağına toxunub yaralayır və ağacın gövdəsindən qan axır. O vaxtdan Çinar ağacını kəsmək, yandırmaq günah sayılır.

Bütün bunlara baxmayaraq ağaclar kütləvi şəkildə kə-

silir, meşələr məhv edilir. Təbiətə qarşı bu qədər amansızlığı şair əsərin sonunda insanın özünə qarşı bir amansızlıq olduğunu xatırlatmaqla bitirirdi. Şair göstərirdi ki, ağacı, təbiəti məhv edən insan özünün məhvinə imza atır. Yaş ağacın kəsilməsi insan başının kəsilməsinə oxşayır, ağaclar da insan kimi ağlayırlar. Ağaclar insanların qoşa biləyidir, onları qorumaq lazımdır:

Baş kəsməyin,

Ağacları yaş kəsməyin.

İnsanın qoşa biləyidi ağaclar! (28, 6).

“Dədəm Qorqud səsləməsi” şeiri bütövlükdə qlobal ekoloji problemlərin yaşandığı bir zamanda insanlığa, bəşəriyyətə çağırışdır. Əsərin mərkəzi surəti ağac insan ilə vəhdətdə bəşərin dünəni, bu günü, sabahı kimi mənalandırılmışdır.

1.3.3. Araz (su) obrazı

Görkəmli folklorşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev, Vaqif Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” kitabına yazdığı “Yaddaş poeziyası” ön sözündə belə bir fikir işlədir: “Əsl, həqiqi, böyük poeziya –ümumbəşəri yaddaşdır. Məncə, Məmməd Araz şeiri də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə yaddaşın ifadəsidir. Poeziyanın dumdurur, şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və yaralı sahillərindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərdini, ağrısını da gətirdi. Özü də tarixdən və təbiətdən, ana dilindən, bayatılardan, folklordan axan bir Araza döndü - Məmməd Araza!” (156, 3)

Azərbaycan mifoloji dünyagörüşündə su ilkin yaradılışın əsası olaraq şərtləndirilən elementlərdən sayılmışdır. Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poemasında “Su ilə söh-

bət”, “Su üstündə bayatı” fəsilləri də ilkin mifoloji hadisə kimi su ilə bağlı müəllifin orijinal, eyni zamanda ənənəvi fikirlərindən ibarətdir. Ancaq şair su mifoloji obrazını daha çox Araz obrazı ilə birləşdirərək əsərlərində bu haqda geniş danışmışdır. Xatırladaq ki, şairin poeziyasında Araz obrazı ən uca zirvədə yer alır. Araz Azərbaycanda çaydır. Dünyanın Arazdan böyük, sulu çayları çoxdur. Haqqında mahnılar, rəvayətlər yazılmış çaylar da var. Ancaq Araz çayı qədər haqqında poetik nümunələr yaradılmış çaya rast gəlmək mümkün deyildir. Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) də Mudjam əl-buldan (Ölkələrin adlı siyahısı) (178, 24) əsərində Ər-Rəss (Araz-N.M.) çayının adıyla bağlı vilayətin adının Quranda Allah tərəfindən xatırlandığını qeyd etmişdir.

Akademik Ziya Bünyadovun tərcüməsində Yaqut əl-Həməvinin Araz haqqındakı aşağıdakı fikrini əhəmiyyətli hesab edirik: “Ər-Rəss Azərbaycanda çaydır. Azərbaycan sərhədlərinin biri bu çaydır. Deyirlər ki, Arranda, Ər-Rəss vadilərində minlərlə şəhər var idi. Bu çay başlanğıcını Kəlikəlidən götürüb Arran ərazisi ilə axır” (120, 27-28). Göründüyü kimi orta əsrlərdə Araz çayı haqqında formalaşmış mülahizələr diqqət çəkicidir. Hətta aparılan müşahidələrin nəticəsində deyə bilərik ki, 1918-ci ildə Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının yaradılması da təsadüfi hal sayıla bilməz. Məhz Araz camaatı, məhz Araz ölkəsi bu yerdə Nuh tufanından sonra məskunlaşan Nuh tərəfdarlarının genlərində kodlaşdırılmış ilahi qüdrətin təlqini nəticəsində təcəssüm edən baxışlar kompleksinin məcmusudur.

Araz çayı İlahi tərəfindən yaradılan cənnət çayıdır. Filo-

logiya elmləri namizədi, mərhum Əbülfəz Hüseyninin “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 30 yanvar 1986-cı il tarixli 25 sayılı nömrəsində çap edilmiş “Xalqımızın mənlük heykəli” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Gəmiqaya”da yer xəritələri, hər hansı bir sahə, ölkə, çay və ayrıca Araz çayının xəritəsi müşahidə edilir. Biz həmin xəritənin yanında qədim runi hərfləri ilə Arazın qədim adlarından “Oğuz” sözünü oxuya bildik” (100, 4).

Bu müqəddəs çay haqqında Yaqut əl-Həməvi daha sonra yazırdı: “Ər-Rəss möcüzəli çaydır, burada çoxlu müxtəlif növ balıqlar üzür. Təsdiq edirlər ki, hər ay burada əvvəllər olmamış yeni balıq növləri peyda olur. “Sürməhi” növlü balıq ancaq bu çayda ildə bir dəfə müəyyən bir vaxtda peyda olur” (178, 25).

Xalq yaradıcılığında, folklor nümunələrində də Araz mövzusu yetərinə işlənmişdir. Araz ilk növbədə su mənbəyidir, su isə ilkin yaşayışın, həyatın başlanğıcı olduğuna görə müqəddəsdir. Ona görə də xalqımız həmişə Araza müraciət etmiş, Arazdan kömək diləmişdir. Görünür, bu səbəblərdən də Arazdan dilək istəmək batından gələn ilahi təlqinlər vasitəsilə səadət axtarışı, səyyahların kəhkəşanları izləməklə məğribdən məşriqə istiqaməti müəyyənləşdirməsi qədər müdhişdir:

Araz, Araz, xan Araz,
Can sənə qurban, Araz.
Ürəyimin dərdinin
Məlhəmisən, sən Araz (120, 29).

Araz çayının qismətinə bir Vətəni, bir torpağı, bir eli ikiyə ayırmaq düşdü. 1813-cü ildə Rusiyanın Azərbaycanın şimalını işğal etməsi ilə başlanan bu “qismət” Araz çayının

dərdinə çevrildi, bir nisgilə, bir ağrıya dönüb Azərbaycan türklərinin yaxasından asıldı. İki yüz illik hicranın millətə gətirdiyi dərd Araz çayı haqqında çoxlu rəvayətlər, şeirlər, bayatıların yaranmasına səbəb oldu. Təbii ki, bu ağrı Araz adında rəmzləşdirilərək dərd, ələm, ayrılıq əlaməti kimi təsvir edilirdi. Aşağıda verilən bayatı nümunələrində bu dərdin izləri açıq görünməkdədir:

Araz, Araz, xan Araz,
Dağlardan axan Araz.
Yardan bir xəbər gətir,
Evimi yıxan Araz (71, 52).

Və ya:

Araz, araz, xan Araz,
Gəl eyləmə qan, Araz.
Qoy gedim, yar gözləyir,
Nədir bu tüğyan Araz? (72, 31)

Araz sahilində dünyaya göz açan şairin uşaqlıqdan eşitdiyi, duyduğu, hətta ağrı-acısını yaşadığı bu nisgil, bu qəm Məmməd Arazın ürəyində ağrı ilə bərabər doğulmuş poetik misralara, əzabla, göz yaşı ilə yoğrulmuş beytlərə, qanla suvarılmış şeir nümunələrinə çevrilib yazılır, dərd daşığıya bilən insanların dərdinin təcəssümü olurdu. Şair “Arazın nəğməsi” şeirində yazırdı:

Sən canlı tarixsən doğrudan, Araz,
Səsində min ildən qəm-qubar qalıb.
Sənəndə dil açan bu yanıqlı saz,
Ulu babalardan yadigar qalıb (17, 157).

Araz axır, fəslin müxtəlif vaxtlarında gah səsli-küylü,

gah da lal-dinməz olurdu. Şair Arazın səsini babalardan yadigar qalan sazın səsinə bənzədirdi. Saz ustad sənətkarın əlində necə kükrəyib daşır, həzinləşirsə, Araz da hərdən Koroglu kimi nərə çəkir, Abbas kimi qəmlənirdi. Bəzən coşan, çağlayan, sahillərə sığmayan, bəzən sakitləşib lal axan Araz həm də iki sevgilini ayırmış hicran çayıdır. Arazın sularında ağlayan Leyli məhəbbəti, Məcnun arzusudur:

Səndə təmkinlik də, dəlilik də var,
Dağlarda pələngsən, düzlərdə quzu.
Bəlkə sularında dil açıb ağlar,
Leyli məhəbbəti, Məcnun arzusu? (17, 158)

Məmməd Arazın qəlbində olan Vətən sevgisinin mərkəzində Araz dərdi, Araz problemi məskunlaşmışdı, bu səbəbdən də şair harada olmasından asılı olmayaraq, tez-tez Arazı xatırlayır, yada salırdı. Səsli-küylü Moskva şəhərində istirahətdə olanda da, Moskva çayının sahilində gəzəndə də o, Araz çayının nəğmələrini eşidirdi. Sanki Arazın nəğmələri telli sazın nəğmələri ilə həmahəng idi, başqa çayların səsinə bu həzinliyi, bu şirinliyi duymaq şair üçün mümkün deyildi:

Oxu, bir aram-aram,
Oxu, bir həzin-həzin,
Oxu, göylər uyusun,
Oxu, dağlar titrəsin...
Araz yadıma düşüb,
Hər teli min havalı,
O saz yadıma düşüb! (17, 94)

“Araz yadıma düşüb” şeiri Məmməd Arazın şair dostu Azərbaycanın cənubunda doğulmuş Söhrab Tahirə ithaf edilmişdir. Moskva çayının sahilində gəzdikcə şairin xəyalları

Arazın sularında yuyunub durulurdu. Bu yerlər nə qədər cazibəli olsa da, Araz sahili qədər doğma deyildir. Şeirdə həm də cənub həsrəti vardır. Axı, Söhrab Tahir də Araz sahilindən vətənə qürbət kimi baxmağa məcbur edilmiş vətən oğludur.

Arazdan yazdığına görə şairi qınayanlar da tapılırdı, “Arazdan çox yazırsan”- deyə tənqid edirdilər. Sovet rejiminin tüğyan elədiyi illərdə Arazdan yazmaq asan iş deyildi, böyük cəsarət və hünər tələb edirdi. Məmməd Arazda isə bu cəsarət var idi. O, Nəsimi kimi əqidəsi yolunda soyula da bilərdi, ancaq Arazdan yazmaya bilməzdi:

Mənə deyir birisi:
“Çox yazırsan Arazdan.
Nə bilim, gahdan quzu,
Gahdan aslan Arazdan.”
Neyləyim mən, neyləyim?!
Qələm gəldi əlimə-
Araz gəlir dilimə (17, 106).

Şair adını çəkmədiyi nadanı, “sapı özümüzdən olan baltanı”, inandırmağa çalışırdı ki, Araz adi çay deyil, o, ana qədər əziz və müqəddəsdir. Araz “Avesta”dan belə qədim bir millətin tarixini özündə yaşadan canlı varlıqdır. Araz nəinki sevilməli, qorunmalı, saxlanmalıdır. O, babaların yadigarıdır. Arazın şahələrində Qıratın, Bozatın nəfəsi duyulur, nənələrin mülayim rəftarı, xoş gülüşləri, babaların dəmir iradəsi, sərtliyi hiss edilir:

Yox, Araz deyəndə mən,
Yalnız çay düşünürəm!

Mənim tək baxsan ona,
Deməzsən adi sudur.
O, bir gəlin hörüyü,
Bir uşaq yuxusudur (17, 107).

Şair Arazdan ayrılı bilmirdi. Araz şairin xəyallarında, fikrində və yuxularında idi. Şair hər yerdə Arazı görürdü. Doğma Naxçıvan torpağında dolandıqca Araz da şairlə bir yerdə idi, hətta sahil boyunca bitmiş çinarlar şairin əlinə, sahillər dodaqlarına bənzəyirdi:

Sahilin – dodağıma,
Ləpən dilimə bənzər.
Sahil boyu çinarlar,
Yazan əlimə bənzər (17, 283).

1967-ci ildə yazdığı “Araz üstə çinar gördüm” (18, 17) şeirində Məmməd Araz, Araz çayının sahilində bitmiş qoşa çinardan söhbət açmışdır. Qoşa çinarlar iki sevgili kimi yarpaqları ilə öpüşürlər. Onlardan biri bir az gövdəlidir, ucadır, o biri isə nazikdir, incədir və gövdəli çinara qısılıbdır. Şairə elə gəlirdi ki, çinarlar lap təzəcə toy eləmiş cavanlardır. Əl-ələ verib şənlik edirlər, gecələr ulduzlara dalıb, qucaqlaşib yatırlar. Şair bu xoşbəxtliyin qarşısında bir qorxu hissi də keçirirdi, əli baltalı, qazmalı adamlar bu çinarların xoşbəxtliyinə qənim kəsilə bilərlər:

Qorxdum, qorxdum onların
Bu sevgisini yaralayarlar.
Budaqları, gövdələri, qişələri,
Bir-birindən aralayarlar (18, 18).

Məmməd Arazı qorxudan hiss, Araz çayının adına deyilən bir vətəni parçalayıb iki əsrlik yaratdığı hicran his-

Nizami

Muradoğlu _____

sidir. Burada Məmməd Arazın şair dostu Söhrab Tahirin də bu qorxu hissi ilə bağlı yazdığı şeirdən bir beyt misal gətirmək yerinə düşər:

Azad qardaşım var, onunla xoşam.
Mən gərək sahili sahilə qoşam.
İki bölünməkdən elə qorxmuşam.
Çöpü də ikiyə bölmərəm daha (147, 7).

Vətənin Araz boyunca ikiyə bölünməsinin ağır nəticələri xalq təfəkküründə bəzən Arazı qarşı bir qəzəbli, qarğışlı deyimlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. İmperiyaların apardığı işğalçı müharibələr xalqımızın həyat tərzinə məhrumiyətlər, aclıq, səfalət, qarətçilik, dağıntılar gətirmişdir. Uzun zaman yaralarını sarıya bilməyən insanlar da bu bəlakaların səbəbkarı kimi Araz çayını günahlandırmışlar:

Şərmisən, xeyirmisən?
Qılıncın səyirmisən!
Qolun qurusun, Araz,
Vətəni ayırmısan (72, 58).

Və ya:

Araz, Araz budumu,
Araz dolu sudumu.
Quruyasan, ay Araz,
Olasan su udumu (54, 75).

Yaxud, ikiyə bölünmə ilə əlaqədar birbaşa rüslərə qarşı deyilmiş bayatılar da var, məsələn:

Urus, öləsən, urus,
Gözə gələsən, urus.
Səni də bölən ola,
Onda biləsən, urus (131).

Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, uzun müddətli bir hicranın mərkəzində coğrafi şəraitə görə Araz çayının dayanması elə onun da adına bu tipli deyimlərin, şeir-

lərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Məmməd Araz da bir vətəndaş kimi hər dəfə Araz çayının qırağında çəkilmiş dəmir tikanlı, simli sərhəd dirəklərini gördükcə, bu tikanlı simlər sanki ürəyinə batır, onu ağrıdırdı. Şair ayrılığın nə zaman sona yetəcəyini gözləyir, təsəlli verəcək bir xəbər, ümid intizarında idi. Nəhayət, şair Araz çayının üzərində su elektrik stansiyası tikilməsi xəbərini eşidir. Bu xəbər şairi sevindirir, azacıq da olsa, ürəyində təsəlli xarakterli ümid yaranır, qəlbinin ağrıları bir qədər səngiyir, heç olmasa sahillərdə işıq yanacaqdı, müdhiş qaranlıqlar boğulacaqdı. “Arazın işıqları” bu sevincin, bu təsəllinin ifadəsi kimi yazılmışdır:

Alqışlar çaylar səni,
Həftələr, aylar səni.
Yükün işıq yüküdür,
Yormaz bu taylar səni (18, 19).

Bu sevinc, bu təsəlli ötəri olsa da, belə, bir müddətdən sonra Araz yenə də şairin yuxularına gəlir. Amma indiki Arazda bir qədər toxluq vardır. Daha Araz ağlayıb sızıldamır, şair də, Araz da özündə bir cəsarət tapır, gələcəyə inam hissi ilə baxırlar:

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm,
Arazı belə tox görməmişdim heç.
Arazı bəxtindən çox razı gördüm,
Üstündən yol atdı, “cəsarətlə keç!” (19, 51)

Məmməd Arazın təcəssüm və tərənnüm etdiyi Araz obrazı öz mükəmməl poetik ifadəsini “Araz dili” (19, 136) şeirində tapmışdır. Şeirə epıqraf kimi belə bir bənd verilmişdir: “Eyham toru tullayanda Araza, hörmət səddi tapdan-

masın arada”. Şair Məmməd Araz ilə Araz çayı qarşı-qarşıya dayanır. Şair Arazı, Araz da şairi qınayır. Hər kəs özünü haqlı sayır. Bir dərə üstündə mübahisə düşür, Araz da “mənim” deyir, şair də “mənim” deyir. “Mən səninem”, “sən mənimsən” deyə bilmirlər. Yaxşı ki, onların səsini özlərindən başqa kimsə duya bilmir. İki Araz bir-birini qınasa da, sonda bir-birini başa düşürlər, dil tapıb danışa bilirlər. Bu anlaşmadan sonra şair kükrəyib daşaraq Araz dilində şər qüvvələrə müraciət edirdi:

Səninləyəm, şər oğlu şər, səninlə,

Özü tikan, adı bəşər, səninlə.

Bu sərhəddə çox təzadlar görmüşəm,

Yad doğmalar, doğma yadlar görmüşəm (19, 137).

Araz dilində danışmaq elə belə ola bilərdi. Arazın dili qəlizdi, hərdən sakit, lal olsa da, bəzən kükrəyib daşır, qabağına keçən nə varsa vurub yıxır, süpürüb dərələrə doldurur. Zamanı gələndə şər qüvvələri də öz ağuşuna alıb dərindən dərələrdə qərq edəcək, nə itin dana kimi böyürməsinə, nə dananın it kimi hürməsinə baxmayacaqdır. Şairin ürəyindən keçən arzu da elə budur.

Məmməd Arazın Araz sevgisinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək çox çətindir, ancaq məqsədimiz bu sevginin bəzi məqamlarından danışmaq, “Araz axır” (20, 44) poemasında müəllifin oxuculara anlatmaq istədiklərini, üstüörtülü, rəmzlər, simvollar vasitəsi ilə əhatələnmiş məsələlərin mahiyyətini çatdırmaqdan ibarətdir. Öncə poemanın adına nəzər salaq: “Araz axır”. Azərbaycan Respublikasının çox böyük, əvəzedilməz sənətkarı, xalq artisti, mərhum Rəşid Behbudovun oxuduğu bir xalq mahnısı vardı: - “Qadan alım” (55, 79). Mahnı üç bənd-

dən ibarətdir, hər bənd də Araz sözü ilə başlayır:

Araz axır lil ilə,
Ay qız, ay qız, amandı.
Dəstə-dəstə gül ilə
Qadan alım.
Mən yarımı sevmişəm,
Ay qız, ay qız, amandı.
Şirin-şirin dil ilə,
Qadan alım (55, 79).

Bu mahnının yaşını dürüst təyin edə bilməsək də, bu nisgilin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın Araz çayı boyunca ikiye bölündüyü zamanlardan gəldiyinin qənaətindəyik. Mahnıda açıq-aydın şəkildə verilmiş həsrət yanğısında iki sevgilinin timsalında namərd qılıncı ilə arasında sərhəd çəkilmiş bir millətin dərdi, kədəri əks olunmuşdur. Bu mahnının məğzi ilə Məmməd Arazın poemasının adında olan oxşarlıq başlanğıcdan özünü büruzə verir. Poema belə başlayır:

Sahildə nəfəs dərib,
Sahildə durdu qatar.
Elə bil ürəyimi,
Araza tulladılar (20, 45).

Ayrılığın ilk vaxtları Araz sevgililərin o tay-bu taydan atdıqları gül dəstələrini aparırdısa, artıq indi aşıqlərin qəlbi-ni, arzusunu da özü ilə axıdır, aparır. İlk vaxtlar sevgililər hələ birləşmək ümidi ilə bir-birlərini şirin dillə danışdırıb, təsəlli alırdılarsa, indi onlar təlatümə gəlmiş, həyəcan və çil-günlüqlə haray salır, nicat istəyirlər. Bu tayda şairin lirik qəh-

rəmanı o tayda sevgilisi Ayrığülün Arazda qər q olduğunu görüncə sahil boyu qaçır, Ayrığülünü xilas etməyə çalışırdı:

Bu zaman dimdiyi qan,
Bir qaraquş göründü.
Qaraquş şığıyaraq,
O qızın üstə endi.
Alaraq ürəyimi,
Öz əqrəb caynağına,
Uçdu, uçdu deyəsən,
lap Dəməvənd dağına (20, 46).

Şair Ayrığülün Arazda batmasını göydə ulduzun axması ilə müqayisə edirdi. Qədim zamanlardan süzülüb gələrək deyimlərdə formalaşmış “hər kəsin bəxt ulduzu var” və yaxud “filankəsin ulduzu axdı” ifadələrindən doğan ideya istiqaməti müəllifin düşüncələrini qarışdırırdı. Axan ulduz Ayrığülün bəxt ulduzu idimi? Bu ulduz Ayrığülün bəxt ulduzu idisə, bəs lirik qəhrəmanın bəxt ulduzu haradadır? Bu zaman gözlənilməz hadisə baş verir. Dimdiyi qıpqırmızı qan olan bir Qaraquş şığıyaraq Ayrığülü caynağına alıb, aparıb Dəməvənd dağının başına qoyur. Dəməvənd dağı nağıllardan bildiyimiz kimi, divlərin məskənidir, gedər gəlməz yerdir. Qaraquş da xilasedici rolunu oynayan Səməndər və ya Simurq quşu (40; 44; 45; 46; 52) deyil, Qaraquş dimdiyi qıpqırmızı qan içən vəhşi quşdur ki, rusların ikibaşlı qartalına çox oxşayır. Müəllif əsatir yönlü motivlərdən istifadə etməklə poemanın başlanğıcında, əslində, məram və məqsədini oxucuya çatdırmağa çalışırdı.

Poemanın tikinti mühəndisi olan romantik qəhrəmanı İkinci Cahan müharibəsinin davam etdiyi vaxtlarda ordu sı-

ralarında Arazın o tayına, Cənubi Azərbaycana gedir, bu na-haqdan başlanmış, bəşəriyyəti zəlil günə salmış müharibənin bitməsi üçün Qərbə yollanan hərbi hissələrlə birlikdə hərəkət edir. İkinci Cahan müharibəsi başa çatır-çatmaz Təbrizə gedən yollar bağlanır. Mühəndisin Təbrizdə olarkən tanış olduğu, sevdiyi Ayrıgülə qovuşmaq istəyinin qarşısına tikanlı simlərdən çəpər çəkilir. Xəyallarında hər gecə Təbrizdə gözəl Ayrıgülünə qovuşan lirik qəhrəman Araz boyu çəkilmiş tikanlı məfillərin, sərhəd dirəklərinin heç yaxınına da gedə bilmir. Onun qarşısını kəsən əsgərə nə qədər məhəbbət haqqında danışsa da, əsgər onu anlamır, başa düşmür, lirik qəhrəman həyatın və zamanın bu acı reallığı qarşısında aciz qalır, həyəcanlanır, xəyallar aləmində qurduğu məhəbbət səltənəti darmadağın olur.

Şair “Araz axır” poemasında lirik qəhrəmanın daxili aləmini bir neçə aspektdə işıqlandırmaya, sevmək, döyüşmək və yaratmaq motivini bu şəxsin simasında ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Poemada qeyd edilir ki, Cənubi Azərbaycandan yadelli işğalçılar qovulduqdan sonra lirik qəhrəmanın tərkibində olduğu hərbi hissəyə Qərbə hərəkətə başlamazdan qabaq Təbrizdə beş gün dincəlmək üçün icazə verilir. Lirik qəhrəman burada Ayrıgülün eşq qaynayan gözlərinin hədəfi olub yaranır:

Biz Qərbə dönməliyik,
Əlvida, qoca Təbriz!
Komandir dedi: “Beş gün
Dincələcək hissəmiz”.
Orda bağlandı, bəli,

İlk peymanım, ilk andım.
Mən orda döyüzsüz,
Gülləsiz yaralandım (20, 53).

Şair lirik qəhrəmanının Təbrizdə rüşeym şəklində başlayan ilk məhəbbətini daha da yüksək zirvələrə qaldırmış, insanlığın amalına çevirib bəşəri məzmun vermişdir. Müəllif yeri gəldikcə folklorlardan gələn notları da poemada işlətməklə sevgililərin daxili aləmini, xarakterlərini açmağa çalışmışdır. Ayırığül sevsə də, onun qəlbinə bir nigarançılıq hakim kəsilibdir, atasının ərbaba borclu olduğuna görə onu aparacaqlarından qorxur; burada həm də feodal İranda yaşayan türk qadınının hüquqsuzluğunun, həm də bu qadının bir əşya kimi alınıb satıldığıнын şahidi olur. Ayırığülün adında da sevən qızın qismətinin cizgilərini müşahidə edirik. Ayırığül sevgilisindən ayrı düşmüş gül kimi mənalandırılmış bir ifadədir:

Mən onun gözlərində,
Qəm oxudum bir səhər.
-Nahaq sevirsen məni,
Məni sənə verməzlər (20, 55).

Min illərdir aşıqlərin dilindən düşməyən “Sarı gəlin” (55, 163) xalq mahnısında rastlaşdığımız Sarı gəlinlə Ayırığülün hüquqsuzluğu qoşa qanad kimi bir-birinin oxşarıdır. Bu tale oxşarlığı təkcə lirik qəhrəmanı deyil, şairi də incidən fraqmentlərdəndir:

Saçın ucun hörməzlər,
Gülü qönçə dərməzlər,
Sarı gəlin.
Bu sevda nə sevdadır,
Səni mənə verməzlər.

Sarı gəlin (55, 163).

Ayrığül nə qədər hüquqsuzdursa, taleyin onların qarşısında qoyduğu hökmün məhkumudursa, əsərin qəhrəmanı da taleyinə hakim deyil. O, bir əsgərdir, komandirin tapşırığı ilə indi Avropaya döyüşə getməlidir. Lirik qəhrəman döyüşə yollanır, gözüyaşlı Ayrığüllə vidalaşarkən ona ancaq təsəlli verə bilir:

Salamat qal, sevgilim,
Salamat qal, gedirəm.
Ölsəm - qara torpağın,
Qalsam - yalnız səninəm (20, 56).

Məmməd Araz İkinci Dünya müharibəsinin reallıqlarını, bu reallıqların fonunda nakam bir sevgini orijinal bədii ifadə vasitələri ilə əks etdirmiş, cənub həsrətini, Vətən məhəbbətini xüsusi olaraq vurğulamış, bütün bəşəriyyətin diqqətini sülh uğrunda mübarizəyə cəlb etməyə çalışmışdır. Poemada müharibəyə nifrət, sülhə çağırış, dinc həyat tərzinin, birgə yaşayış prinsiplərinin təbliği lirik ricətlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırılır. Bu mənada poemanın “müharibə olmasa” adlı lirik parçası diqqəti cəlb eləyir:

Sevənlər aləmində,
Nə qəm, nə həsrət olar.
Bəşərin gülləsi söz,
Sözü məhəbbət olar,-
Müharibə olmasa (20, 62).

İkinci Cahan müharibəsi qurtarır, poemanın qəhrəmanı ali təhsil alır, tikinti mühəndisi olur, ancaq sevgilisi ilə qovuşa bilmir. Hətta Arazın şimalındakı sevgilisi ilə məktublaşdı-

ğına görə Ayırgülü həbs edib, zindana salırlar. Həyatın amansız həqiqətləri, əzablı döngələri arasında çaşmış, çıxış yolunu ayırd etməkdə aciz qalmış lirik qəhrəman yenidən xəyallar aləminə qapılır, bəzən əfsanə qəhrəmanı Prometey kimi özündə güc, qüvvət hiss edib vuruşmaq, çarpışmaq istəyir, bəzən də işığa, küləyə dönüb sərhədləri keçmək, Ayırgülünə qovuşmaq istəyir:

Mən sənin görüşünə,
Gələrəm işıq kimi (20, 67).

Göründüyü kimi, poemada müəllif işıq kultundan da istifadə etmişdir. Müəllifin fikrini açıqlamaq məqsədi ilə işıq kultu haqqında daha ətraflı şərh verməyi zəruri hesab edirik. Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Özümüz, sözümüz” kitabında işıq kultu belə səciyyələndirilmişdir: “Bir səhər Oğuzun yurduna gün işığına bənzər bir işıq girdi. İçində boz tüklü, boz yallı erkək bir qurd göründü. Tanrı tərəfindən göndərilən bu qurd Oğuzun yol göstərən bələdçisi oldu, ordusunun qabağına düşdü” (155, 59).

İşıq, dastanlara səmavi aydınlıq verən, dini-bədii bir dastan ünsürüdür. Dastanların böyük qəhrəmanları; bu qəhrəmanlara qadınlıq və müqəddəs türk uşaqlarına analıq edən qadınlar, çox vaxt ilahi bir işıqdan doğularlar: Yaradılış dastanında Tanrıya yaratma ilhamı verən Ağ ana işıqlı, hətta işıqdan bir qadın xəyalıdır. Tanrı Qara xanın özü üçün yaratdığı, on yeddinci göy qatı bir işıq aləmidir (78, 30-32).

Oğuz Xaqan dastanının baş qəhrəmanı Oğuz, anadan olduğu zaman, onun üzü mavi, yəni işıqlı idi. Oğuzun Gün, Ay, Ulduz adlı böyük oğullarını dünyaya gətirən ilk qadını, ətrafı qaranlıq basdığı zaman, göydən bu qaranlığı yararaq

enən mavi bir işıqdan hamilə qalmışdı. Oğuzun uşaqlarını dünyaya gətirən bu ananın doğum anında gözləri parıldayır, üzünə gizli bir nur gəlirdi. Oğuz ordularına yol göstərən və dastan boyunca ordu önündə yeriyən göy tüklü, mavi yallı erkək qurd, bir səhər Oğuzun çadırına düşən bir işıqdan peyda olmuşdu. Oğuzun birinci qadınından olan uşaqlarının üçünün də adları Gün, Ay, Ulduz - işıq əlaməti daşıyan adlar idi (134, 60-69; 135, 40-45).

Şaman inancına görə əbədi səadət ölkəsi olan uçmaq (cənnət) da bir işıq aləmidir. Bu dinə görə, yerdən on yeddi qat göyə tərəf qalxdıqca aydınlanan bir nur aləmi vardır ki, bunun on yeddinci qatında göz qamaşdıran nurlu türk Tanrısı oturur. Yer üzündə yaxşılıq edən ruhlar da bədəndən ayrılanda bir quş şəklinə girərək, bu əngin nur aləminə uçurlar (73; 166; 167; 169).

Türklər tərəfindən uyğurlar dövründə qəbul edilən maniheizm dininin əsas tanrısı da yaxşılıq və işıq tanrısıdır. Bu dini türklərə qəbul etdirən Buğu xanın röyalarına girən “ışıq şəklindəki” qız, eyni dinin məşhur nur və işıq bakirəsidir. Bütün bu işıqlı cizgilər, bizə əski türk inanc və estetikasında işığın necə mühüm bir ünsür olduğunu göstərməklə qalmır, həm də türklərin, xüsusən müsəlmanlıqdan sonra islam nurunu niyə belə ürəkdən mənimsədiklərini və bu nuru, ondan qaranlıqda qalmış ölkələrə yaymaq üçün, əsrlərcə, niyə bu yolda şəhidlik yarışına girdiklərini dərindən düşünməyə sövq edir (77; 175; 176).

Məmməd Araz özü də poemada işıq, ağac kultlarının adlarını heç də təsadüfən işlətməmişdir. Müəllifin arzusu

əsatirlərdən gələn bu ideyaları reallaşdırmaq, sevgililəri qovuşdurmaq, işğalçı dövlətlərin apardığı amansız müharibələr nəticəsində bir-birindən ayrı düşmüş oğuz ellərini birləşdirmək, Arazın sinəsindən keçən tikanlı məftilləri, sərhəd dirəklərini tarixin xarabalıqlarına yollamaq, Arazı-Vətəni azad görmək idi. Müəllifin qəlbində Araz-Vətən sevgisi tüğyan edirdi. Bu Araz-Vətən sevgisinin məskunlaşdığı ünvan bütöv Azərbaycandır:

Araz yadıma düşüb,
Araz çay deyil yalnız.
Araz neçə milyonluq,
İnsanlardır, eldir o.
Göy kişnədən gürşaddır,
Dağ yıxacaq seldir o (20, 73).

Şairin təsvirlərindən aydın olur ki, keşməkeşli bir həyat tərzinin ağırlıqları ağarmış saçlarında öz əksini tapmış lirik qəhrəmanın son məqsədi Araz sahillərində evlər tikmək, o evlərdə xoşbəxt, azad vətən övladlarının yaşayışını təşkil etməkdir.

Məmməd Araz bir vətəndaş, nəhayət bir Azərbaycan türkü olaraq Araz çayı ilə bağlı idi. O, buradan işıq alırdı. Bu bağlılıq onun taleyindən bir işıq zolağı kimi keçirdi. Özünün də qeyd elədiyi kimi şairin həyatında haqqında xeyli söhbət açdığımız nur-ışığı önəmli rol oynamışdır. 28 sentyabr 1993-cü ildə şairin 60 illik yubileyi akademik Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetində təntənə ilə qeyd olunduğu günün axşamı Naxçıvan televiziyasında çıxış edən Məmməd Araz demişdir: “Bu gün çox işıqlı idi. Mənə elə gəldi ki, nə vaxtsa bu işığı Naxçıvandan borc almışdım, indi

isə geri gətirmişəm. Mən həmişə Naxçıvana gələndə Araz boyu şütüyən qatar Nehrəm dərəsindən burulub Araz dərəyaçasının sahilindən düzənliyə çıxanda qəribə hisslər keçirirdim. Bu işıq dənizini heç yerin mənzərəsi ilə müqayisə edə bilmərəm. Mənə elə gəlirdi ki, bu məqamda burada hər şeydə işıq var! – daşda da, torpaqda da, sulara da” (90, 109).

Məmməd Arazın Araz sevgisində, vətən sevgisində tərəddüd etmədən bildiririk ki, bir işıq - nur sevgisi var idi. Bu işıq - nur sevgisi isə şairin poetikasının zənginləşməsinin, aləlvən rənglərin harmoniyasından yaranmış təkrarsız bir gözəllik çələnginin əsasını təşkil edirdi.

II FƏSİL

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan poeziyasında folklor ənənələrindən istifadə bir mənalı olmadığından, ziqzaqlı hərəkət xəttini xatırladır. Bu xətt XX əsrin əvvəllərində bir çox mütəfəkkir yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatından gələn mövzuların əhəmiyyətli dərəcədə yer aldığını göstərirdi. Qədim əfsanə və əsatirlərin yazılı ədəbiyyata gətirilməsi meyli Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Cəfər Cabbarlı (23; 74; 85; 118) kimi ədiblərin poetik düşüncəsində güclənir və inkişaf edirdi. Lakin otuzuncu illərin sonlarına yaxın ziyalılara qarşı başlayan repressiyalar, təqiblər sonrakı yazarlar arasında xeyli müddət folklorla münasibətdə bir ehtiyatlı davranış tərzi yaratdı. Bu dövrdə yaranan əsərlərdə ya folklor nümunələrindən istifadə edilmir, yaxud da bu istifadə o qədər sönük olurdu ki, nəzər-diqqəti cəlb etmirdi. Ədəbiyyatşünasların bu dövr ilə əlaqədar qənaətləri belədir ki, təqribən iyirmi illik bir müddət ərzində Azərbaycan sovet ədəbiyyatı əsasən kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu, sovet quruluşunun tərənnümü, dinsizlik və müharibə mövzularının gündəmdə saxlanması ilə məşğul olmuşdur. İosif Vissarionoviç Stalinin ölümü ilə şəxsiyyətəpərəstişlik ideyasının meydana atılması cəmiyyətdə bir sakitlik yaratdığı kimi ədəbiyyat aləmində də

bir mülayim cərəyan dolaşmağa başladı.

Bu dövrdən başlayaraq ədəbiyyatşünaslıqda folklor ilə bağlı tədqiqat əsərləri yazılmağa başladı. Paşa Əfəndiyevin «Cəfər Cabbarlı və xalq yaradıcılığı», Cəlal Abdullayevin “Səməd Vurğun və folklor”, Kazım Ələkbərlinin “Nizami və xalq ədəbiyyatı”, Nizami Xəlilovun “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və folklor”, Bəhlul Abdullayevin “Yusif Vəzir Çəmənəmənli və folklor”, Çərkəz Quliyevin “Süleyman Rəhimov və folklor” və bu kimi tədqiqat işləri ədəbiyyatşünaslıqda folklorun yerini müəyyənləşdirdi (4; 83; 115; 140). Daha sonra Asif Hacıyevin “Sovet nəsrinin poetikası”, Qulu Xəlilovun “Azərbaycan romanı”, Xanımana Manaflının “70-ci illər nəsrində folklorizm (Anar, Elçin və Ə. Mustafayevin yaradıcılığı əsasında)” və “60-cı illər nəsrində Elçin” və digər tədqiqatçıların bu sahədə problemin öyrənilməsi, şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqi ilə bağlı mülahizə və fikirləri, bədii ədəbiyyatda folklor, onun formaları haqqında məlumat qıtlığını aradan qaldırdı (118; 127; 128; 155).

Bu dövr ədəbi mühitini xarakterizə edərkən deməliyə ki, yeni fikir, yeni düşüncə tərzini ötən əsrin altmışıncı illərində ədəbi arenada üzə çıxan ziyalıların yaradıcılığında özünü daha bariz şəkildə göstərməyə başladı. 60-cı illər ədəbiyyatımızın tarixinə yeni dövrün başlanğıcı kimi girdi və möhkəmləndi. Bu dövrün çox sevilən və oxunan şairlərindən biri də Məmməd Araz idi. Şairin poeziyasında folklorizm ənənələrindən geniş istifadənin şahidi oluruq. Məmməd Araz xalqın zəngin folklor yaradıcılığını milli dəyər kimi qiymətləndirib mənalandırır, poeziyaya gətirib cəmiyyətin mənəvi qidasına çevirir

bilirdi. Bu, artıq özünü tanımaq, dünənin, bu günün və gələcəyin bir-birindən ayrı düşünülməzliyinin başlanğıcı anlamında qazanılmış prinsiplərin ortaya qoyulduğu qənaət idi.

2.1. Milli-mənəvi dəyərlərin inikası

Məmməd Araz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri milli mənliyin dərki, milli mənə qayıdıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbiyyatımıza gətirdikləri xalq ruhu, xalq adət-ənənələrinə məhəbbət (97;119) 30-40-cı illərin uzun fasiləsindən sonra əllinci illərdən başlayaraq yenidən hiss ediləməyə başladı. Poeziyamızda və nəsrimizdə Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov (23; 74; 104) kimi şairlərin və yazıçıların yenidən xalq ədəbiyyatına, xalq müdriqliyinə müraciət etmələri 60-cı illərin yazarları içərisində əhvali-ruhiyyənin yüksəlməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə Anar, Sabir Əhmədov, Sabir Azəri, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Fikrət Qoca, Söhrab Tahir, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz kimi yazarların vətən sevgisi, yurd-yuva məhəbbəti, Araz həsrəti, cənub dərdi onların daxili aləmini tərpədir, iç dünyasını təlatümə gətirir, qaynayan söz çeşməsinin gözünü açırdı. Sosialist prinsipləri, sosializm realizmi bir qandal olaraq ədəbiyyatımızın qollarında çarpazlaşmışdısa da, milli heysiyyətimizin dirçəlişi yolunda addımlar atılırdı. Bu dövrdə Anarın “Molla Nəsrəddin-66” (7,101-159), “Dörd çahar” (8,62-71), “Qaravəlli” (8,97-122), “Adamın adamı” (8,122-195) tipli əsərlərində həyatımız üçün zəruri olan gülüşlə bərabər gerçəkliklər və millilik əsas yer tuturdu. Məmməd Arazın da bu dövr yazılarında milli ruhun, xalqın taleyi ilə bağlı məsələ-

lərin inikası genişlənir, yazdığı hər bir şeir oxucunu düşündürürdü. Folklor obraz və motivlərinin şeirə gətirilməsi, onun fəlsəfi mahiyyətinin xalq yaradıcılığı aspektində poetik təsviri, soykökünə bağlılıq, milli heysiyyətin dərki və təbliği şairin yaradıcılığında başlıca leytmotivə çevrilirdi. Bu baxımdan şairin “El üçün ağlayan”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Bizi Vətən çağırır”, “Babək qılıncı”, ”Ulu şahım, qılıncına söykənim” və s. şeirləri, “Üç oğul anası”, “Qayalara yazılan səs” poemaları səciyyəvi xarakter daşıyır (13; 16; 22).

Məmməd Arazın “El üçün ağlayan”... (18, 245) şeiri sərbəst vəzndə yazılmış, şairin duyğularını folklor şirinliyi ilə özündə ehtiva edən, düşündürən bir bədii nümunədir. Şeirinin adı “El üçün ağlayan iki gözündən olar” (42, 469) atalar sözünün birinci hissəsindən (El üçün ağlayan) götürülmüşdür. Qonşuda ağlayan uşağın səsinə oyanan şair el üçün ağlayan adamın gözləri ilə özü üçün ağlayan uşağın gözləri arasında müqayisə aparır, onu mənalandırmağa çalışır. Təbii ki, insan doğulan gündən ömrünün sonunadək onun gözlərinin fəaliyyət funksiyalarından biri də ağlamaqdır. Ağlamaq özü də üç cür olur:

1. Ağrıdan ağlamaq;
2. Dərddən ağlamaq;
3. Sevincdən ağlamaq.

Ağlamaq insanın hiss və həyəcanlarının, dərd və kədərinin, sevinc və xoşbəxtliyinin ifadə vasitələrindən biridir. Qonşuda ağlayan uşaq da hiss etdiyi ağrını biruzə verməsi üçün ağlamaq məcburiyyətindədir, ancaq o ağlaya - ağlaya

da xoşbəxtdir, çünki atası, anası onun başının üstündədir, onun ağrısına, sancısına çarə edəcəklər, tezliklə bu uşaq kiryəcək, yenə də xoşbəxtcəsinə mışıl – mışıl yatacaqdır:

Qonşuda ağlayan bir uşaq,
Yuxuma daş atdı bu gecə.
Fikrimdə qəribə
Duyğular oyatdı bu gecə.
Özü üçün ağlayır indi o,
Gör necə xoşbəxtdi... (18, 245)

Bura qədər o uşaq xoşbəxtdir, heç bir nigarançılığı yoxdur, amma bu uşaq böyüyüb sabah ağlayanda da ona bu qədər məhrəm olanlar tapılacaqmı? Şairi narahat edən, ürəyini ağrıdan da elə bu dərddir, bu fikirdir. Bu ikinci ağlamaqdır, yəni dərddən ağlamaqdır. Yeniyetməlik çağlarında dərddən ağlayan, ağladıqca insanlardan biganəlik görən şairin xəyalı pərvazlanır, ötən günləri xəyalına gətirir, bu günə baxır və gələcəyi düşünür:

Bəs sabah görəsən,
Bəs sabah,
Böyüyüb ağlasa o uşaq?
Onun göz yaşına,
Qonşu olan tapılacaqmı?
Onun el dərdinə qoşulan
tapılacaqmı? (18, 245)

Şeirinin uşaqılıqdan yeniyetməliyə təzəcə qədəm qoyan qəhrəmanını sıxan, incidən, ağladan onu erkən, vaxtından əvvəl ağır zəhmətə qatlaşmağı deyil, dünyagörmüş, ağsaqqal kəndlinin qonşusunun dərdinə biganəliyidir. Bütün ömrü xış arxasında, əkində, biçində keçən macqal da, az-çox islamı

öyrənib, cəmiyyətdə seçilib, sayılan din adamı Məşədi İbrahim də, digər əmilər də biganədirlər. Ən dəhşətlisi də odur ki, biganəliyə bir hüquqi don geyindirib, onu dədə-babaların adı ilə gənc nəslə yedirmək istəyirlər - “el üçün ağlayan gözsüz qalar”... Bu sözü hansı atanın, babanın nə zaman, harada deyib - deməməsindən asılı olmayaraq, bu fikir və ideyanın təbliği cəmiyyətdə xoşagəlməyən bir əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına təsir etmiş, millətin, Vətənin rifahının yaxşılaşdırılması əleyhinə yönəlmiş düşmən ideologiyasına xidmət edən bir vasitədir:

Ağlayıram bir gün

hi...hi...

Özünü yetirir

Məşədi İbrahim.

- Nədi, bala, nədi.

Nə vanəvsədi?..

-Fatma xalanın bircə inəyi vardı,

Onu da sel apardı.

-Yüyür naxırı hayla.

-Hayla, bala, hayla!

El üçün ağlayan gözsüz qalar... (18, 246)

Qəhrəmanın qəlbində bir atəş var, bir yanğı var, yaxşılıq etmək, yıxılanı qaldırmaq istəyi var, çünki bu yeniyetmə gənc bütün xəbəslıklərdən, şərdən, hiylədən uzaq, səmalar qədər aydın, su qədər təmiz və pakdır. O, hamının dərindən şərik olmaq istəyir, Fatma xalanın sel apan inəyini selin cəngindən alıb azad etmək, od düşüb yanan zəminin odunu söndürmək istəyirsə də, töhmət, qapaz və yumruqlara məruz

qalır, kütləşir, ətrafda baş verən hadisələrə münasibəti məntiqsiz bir mövqe ilə əvəzlənir:

Görürəm alışıb
yanır bir zəmi.
Qışqırıq salıram:
-Ay əmi, ay əmi,
Gəl, gəl...
-Nə olub, gədə?
-Nə olacaq,
yanır bax!
Başıma bir selə qapaz,
Bir yumru yumruq.
Ehmallı ilişdi...
(bunlardan bir neçə cütü də
əvvəllər dəymişdi...) (18, 247)

Bax, belə bir zamanda qonşuda uşaq ağlayırdı. Uşaq ağlayır, şeirin qəhrəmanının yatmış vicdanını oyadır, ruhunu silkələyirdi. Bu məqamda yadıma ulularımızın dediyi bir bayatı düşür:

Mən aşiqəm bir başa,
Bu yol gedir bir başa.
Tanrı rəva görməsin,
İki qapaz bir başa (42, 592).

Nə qədər müdrikəsinə deyilibdir: - bir başa iki qapazı Tanrı heç kəsə göstərməsin. Çox qərribə təzad yaranır. Bu qədər müdrik bir ideyanın əksinə olaraq, el üçün ürəyi yanan gənc oğlanın başına ətrafdakı bəzi adamlar qapaz vurmaqla kifayətlənmir, hətta bir neçə cüt yumruq da ilişdirirlər. Bax, belə bir zamanda qonşuda uşaq ağlayır. Uşaq ağladıqca şeirin artıq yaşlanmış qəhrəmanını gənclik çağlarına qaytarır,

yatmış vicdanını oyadır, ruhunu silkələyir. Sevinir ki, uşaq ağlayır, uşağa ağlama demir, əksinə “ağla” deyir, “böyüyüb ağlınla ağla” deyir. Vaxtı ilə özünə “hayla, bala, hayla!” deyilmişdi, bu dərdlərə “ağla” deyilməmişdi. Halbuki millətin o qədər ağlamalı dərdləri vardır ki...

Oyadın - əmini oyadın!
Oyadın, fikrində bükülüb,
Uyumuş qəmini, oyadın!
O vaxtdan gözlərim pis görür, bala.
Fəqət sən ağla!
Böyüyüb ağlında ağla! (18, 247)

Belə bir bayatı var:

Ana, mənə az ağla,
Dərdlərimi düz, ağla
El üçün şəhid olsam,
Ağ kağıza yaz ağla (131).

Məmməd Araz da bu mövqedən çıxış edərək uşağa “ağla” deyirdi. İki gözündən olsan da, belə el yolunda “ağla” deyirdi, onu bir ər olaraq görmək arzusu ilə yaşayırdı. Bu ağlamaq üçüncü ağlamaqdır, dərdin sevincindən ağlamaqdır. Nə qədər millətin, vətənin dərdi var gərək ağlayasan və düşünəsən:

Gözündən ellərə su çəkən ərləri,
Uyutmaz nağıllar.
Nağıllar önündə,
Uyuyan ağıllar.
Hırıltı sevrələr,
Hayqırtı sevməzlər.
Nə qədər ölməyib,

Koroğlunu,
Nə qədər itməyib,
Qıratı sevməzlər (18, 247).

Müəllifin fikrincə, vaxtında heç nəyin qədrini anlamadıq, qiymətini verə bilmədik, nə Koroğlunu, nə də onun Qıratını lazımı qədər sevə bilmədik. Hətta acınacaqlısı odur ki, Koroğlu meydanda olanda cəmiyyətin əksər üzvləri Koroğlunun, Qıratın belində olanda Koroğlu özü də Qıratın qədir-qiyətini bilməyibdir. Burada Qırat keçəl Həmzənin əlinə keçəndən sonra Koroğlunun Qırata verdiyi tərifı xatırlamaq yerinə düşər:

Əylən deyim Qıratın qiyətini,
Səksən min sərkərdə mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə!.. (111, 171)

Xalq qəhrəmanlarından Qaçaq Nəbi də dara, çətinə düşəndə Bozatan qiyətini anlamış, “At igidin qardaşdır, at muraddır” - fəlsəfəsini dərk etmişdi:

Bozat, səni sər tövlədə bağlaram,
Ayağına qızıl, gümüş nallaram.
Məxmərə tutaram, ipək çullaram.
Bozat, məni apar uzaq ellərə,
Tərifin düşəcək hamı dillərə (113, 31).

Məmməd Araz Koroğlu və Qırat adını düşünərək şeirinə gətirmişdir. Yerli-yersiz hədyan və lazımsız, bayağı lətifələr söyləyib hırıldayan, Koroğlu nərəsini, bir igid hayqırtısını unudanları, Qırat kimi köhlənləri itirənləri qınayırdı. Şair təəssüflənirdi ki, bəzən bu cür qəhrəmanlar unudulur,

xəyanətə tuş olur, etibarsızlıqlarla üzləşirlər. Necə ki, Koroğlu tərک edilmiş, Nəbi xəyanətin qurbanı olmuş, eləcə də son-da vətən, torpaq müxtəlif xəyanətlərin nəticəsində parçalanmış, işğal olunmuş, hazırda düşmən tapdağında inləyir. Sağlığında qəhrəmanlar qəhrəman kimi qarşılansaydı, igidlərə qiymət verilsəydi vətən də basılmazdı. Xalq şairi Cabir Novruz demişkən:

Sağlığında qiymət verin insanlara,
Yaxşılara sağlığında yaxşı deyin,
Sağlığında yaman deyin yamanlara! (129, 53)

Qeyd etmək lazımdır ki, şair xalq yaradıcılığından nə qədər yararlansa da, bəzən “el üçün ağlayan gözsüz qalar” tipli deyimlərə qarşı çıxırdı. Qəlbinin sahillərinə sığmayan fikir və düşüncələrini oxucuya aşılamağa çalışırdı. O bir dəniz kimi coşur, dalğalanır, təlatümə gəlirdi. Dəniz təlatümə gələndə pislikləri alt qatlarda dəfn etdiyi kimi Məmməd Araz da babaların adı ilə hansısa soysuz bir adamın ortaya atdığı, nakəs adamların işinə yarayan nə varsa dağıdıb, tökür, tufandan sonra dənizin günəş şəfəqləri ilə nurlanan büllur sularında, hətta qumların sayıla biləcəyi qədər bir aydınlıq yaradırdı. Bu mənada xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə ithaf etdiyi “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”... (18, 13) şeiri şairin yaradıcılığında əvəzedilməz poetik nümunələrdən sayıla bilər. Şeirinin məziyyətlərindən danışmadan əvvəl qeyd edək ki, şeir Bəxtiyar Vahabzadəyə yönəlmiş sovet hökumətinin irticaçı rejiminin təqiblərinin davam etdiyi 1967-ci ildə ona dəstək olmaq, şairin yanında olmaq anlamında yazılmışdır. Belə ki, həmin vaxtlar Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poeması Şəki rayon qəzetində çap olunaraq, əldən-ələ gəzirdi. Poemada Azərbaycanın taleyindən,

vətənin iki yerə bölünməsində rus və fars şovinizminin oynadığı iyrənc roldan söhbət açılırdı:

Kağıza həvəslə o da qol atdı,
Dodağı altında gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılınc tək.
Öz sivri ucuyla bu lələk qələm,
Dəldi sinəsini Azərbaycanın! (150, 367)

Xalq arasında şairin nüfuzu yüksəldikcə, dövlət tərəfindən sıxışdırılan Bəxtiyar Vahabzadə ədəbi mühitdə təklənmiş, unudulmuş bir vəziyyətlə üzləşmişdi. Şairin ağır günlərində Məmməd Araz onun səsinə səs verir, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri ilə yaranmış boşluğu doldurmağa çalışırdı. Şeir tezliklə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanır və Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasından sonra Vətən mövzusunda yazılmış əsərlərin şedevr nümunələrindən biri olur.

Ey daşlaşan, torpaqlaşan,
Ulu babam!
Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan,
Ulu babam!
Küləkləşən, dumanlaşan, ruhunla sən,
Ayağa dur, səninləyəm!(18, 14)

Məmməd Araz tarixin yaddaşını vərəqləyib ölkənin xanlıqlara parçalandığı zamanları xatırlayır, mənəmlik hissənin gətirdiyi bəlalərin ölkəmizdə, mənəviyyatımızda, iqtisadiyyatımızda, siyasətimizdə açdığı yaraları göstərməyə çalışırdı. Elə burada da Məmməd Araz dühası üsyana qalxır,

babaların, ataların adından istifadə edən, elin, yurdun, Vətənin parçalanmasına gətirib çıxaran, bir dövləti müxtəlif feodallıqlara parçalayan soysuz “ataları” günahlandırır, kimliyindən asılı olmayaraq, onu vicdan məhkəməsinə çəkirdi. Əgər bu “soysuz ata” folklor qəhrəmanları kimi tanıdığımız Qaraca Çoban, Dəli Dömrül, Xan Eyvaz, Giziroğlu Mustafa bəy (2; 80; 108; 109; 111) olsaydı belə, şair onları bağışlamazdı. Çünki bu “məndən ötdülər” Səttar Xanın tifaqını dağdıbdır. “Səttar xanın tifaqı” böyük anlamda Azərbaycan dövlətçiliyidir, milli hökumətdir, cənublu, şimalı Azərbaycanın bütövlüyü, birliyi yolunda Şah İsmayıl Xətəidən sonra atılmış ən böyük addım idi. Məmməd Araz yadelli işğalçıları, xəfiyyə sistemini yaddan çıxarmırdı, bilirdi ki, Vətənə dəyən zərbələr məhz yad toplardan açılan atəşlərin nəticəsidir. Ancaq bununla belə şair bilirdi ki, içimizdən yad dəyirmanına su tökənlər daha qorxuludur, daha iyrəncdir, daha qəvidir. Bu, Şəki xanıdır, Bakı xanıdır, Fətəli xandır, Kəlbəli xandır, İbrahim xandır, hər kimdirsə, o, Azərbaycanın düşmənidir. Elə bu daxili düşmənlərin ucbatından Vətənimiz Azərbaycanı parçaladılar, millətimizi didərgin saldılar, torpaqlarımızı iki yerə ayırdılar:

Əgər ki, siz
Bu məsələ qol çəkdiniz!
Sonra, sonra hansınızsa,
Xalqa gələn bir qəzadan,
Öz başını yana əydi,
O qəza bir topa dönüb,
Səttar xanın tifaqına
Yaman dəydi (18, 14).

Şair burada Qaraca çoban, Dəli Dömrül, Eyvaz xan, Mustafa bəy kimi xalq qəhrəmanlarının adını sadalamaqla bu igidlər şəcərəsinin sonunda gələn Səttar xanın tifaqının dağılmasında babalarımızdan kimlərinə günahkar olmasını duyur və göstərməyə çalışırdı. Kim idi bu xəyanət burulğanına yuvarlanan? Dirsə xanın oğlunun ətrafında olan oğuz bəylərini? “Dirsə xanın oğlu Buğac xan boyu”nda bu məsələyə bir aydınlıq gətirilmişdir. Dirsə xanın oğlu buğa ilə güləşib onu yıxdıqdan sonra Dədə Qorqud gəlib oğlana “Buğac” adını verib, “adını mən verdim, yaşını Allah versin” - dedi (110, 134).

Dirsə xan oğlana bəylik verdi, taxt verdi. Oğlan taxta çıxdı, atasının qırx igidini untdu. O qırx igid həsəd apardı, kin saxladı. Bir-birinə söylədilər: “Gəlin oğlanı atasının gözündən salaq, bəlkə atası onu öldürə, hörmətimiz onun atası yanında yenə xoş ola, artıq ola,” - dedilər (110, 134-135). Bəli, oğuz bəyləri xəyanət yolunu tutdular, kin saxladılar, həsəd apardılar. Elə o vaxtdan da nəsil-nəsil ötürülən bu xəyanət Azərbaycan adlı məmləkətin parçalanmasının əsasını qoydu:

O məstliyin baş fırladan
Havasından qopan daşdı –
Azərbaycan torpağında
Araz boyda şırım açdı (18, 15).

Kimdir o? – O, iblisdir. Bir millətin faciəsinə yalnız iblis qəhqəhə çəkib gülə bilərdi. Millətin mənliliyini ayaqlar altına atıb, “mən-mən” deyənlərin hamısı iblisə uymuş, mə-nəviyyatını itirmiş vətən, millət məfhumlarını yadırgamış, gözünün önündən qırağı görməyən məxluqlardı. Şeirin sonunda şair yenidən ulu babaların ruhuna müraciət edir, onları səsləyir, bir təəssüf xatirəsini dilə gətirirdi:

Səndən ötən mənə dəydi,

Məndən ötən sənə dəydi,
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, vətən, sənə dəydi... (18, 16)

Azərbaycan demokratik fikrinin banilərindən olan Cəlil Məmmədquluzadə ötən əsrin əvvəllərində başı bələli məmləkətin dərdlərini dərindən duyaraq “Ax, unudulmuş vətən, ax, yazıq vətən”... naləli “Azərbaycan” məqaləsində yazırdı:

“Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

-Mənim anam kimdir?

Öz –özümə də cavab verirəm ki:

- Mənim anam rəhmətlik Zöhrabanu bacı idi.

- Dilim nə dilidir?

- Azərbaycan dilidir.

- Yəni vətənim haradır?

- Azərbaycan vilayətidir,

Demək, dilimin adı türk - Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir” (129, 221-222).

Bəli, istər “böyük demokrat” Cəlil Məmmədquluzadənin düşüncəsində, istərsə də onun kimi qəlbi vətən eşqi ilə yanan digər mütəfəkkirlərin mənəvi varisi olan Məmməd Arazın mənəvi dünyasında vətən dərdi qaysaqılanmayan bir yaraya dönmüşdü. XX əsrin sonlarında bu yara daha da dərinləşməyə başlamışdı. Azərbaycan adlanan, dədə-baba yurdumuzun, bu qədim məmləkətin başının üstünü qara buludlar almışdı, ölüm-dirim mübarizəsi gedirdi. 1990-cı ilin 20 yanvar gecəsində işğalçı rus qoşunları Bakıya soxuldular. Yenincə birlik tapmış, öz müstəqilliyi, azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış azərbaycanlıların mübarizə əzmini qırmaq, millətin qürurunu sındırmaq məqsədi ilə mənfur sovet rejimi qan

tökür, qırğınlar törədirdi. Belə bir məqamda cismani cəhətdən zəifləmiş, qocalmış Məmməd Arazın səsi gurlayır, hayqırır. “Ata millət, ana millət, ağlama!” (19, 256) – deyirdi:

Bu döyüşdü - əzilən var, əzən var,
Ölüm hökmü qoltuğunda gəzən var.
Burda “bizik,” nə “mən” vardır, nə “sən” var,
Yox, ağlama, ana millət, ağlama!
Qorxuram ki, sına millət, ağlama! (19, 256).

Dünən “ağla, bala, ağla” deyən şair bu gün “ağlama” deyirdi. Dünən “mən-mən” deyənlərin bu gün “bizik” dediklərinin şahidi oluruq.

Hayqır, könül, bundan betər çağ hanı?
İnsan yanır, torpaq yanır, dağ yanır.
Bacım, indi ağlamağa vaxt hanı?
Qardaş deyib, yurddaş deyib, ağlama!
Ağlamağın yeri deyil, ağlama! (19, 256).

Millətin mətinləşdiyi, qanı, canı bahasına azadlığına qovuşduğu bir zamanda Məmməd Araz ruhunun aynası olan bu şeirdəki mənə, fikir yükü tamamilə aşağıdakı bayatının məzmunu ilə üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır:

Qızılgül olmayaydı,
Sarılb solmayaydı.
Ölüm Allah əmridir,
Ayrılıq olmayaydı (72, 117).

Əslində bütün insanlar ölüm hökmü qoltuğunda gəzirlər, amma döyüş vaxtı gərək döyüşəsən, özünü əzilməkdən qoruyasan. Bunun üçün də “mənlıkdən”, “sənlikdən” çıxıb “biz” olmağı bacarmalıyıq. Vətənin ağır günlərində xalq içərisində yaranmış daha bir folklor nümunəsinə diqqət yetirək:

Bu davadı, döyüşdü,
Sənin bəxtinə düşdü.
Onsuz da dünya puçdu,
Ağlama!
Hər tərəfin yağıdı,
Yurdumuzu dağıdır.
Vuruş, qeyrət çağıdır,
Ağlama! (131).

Açıq-aydın görünür ki, folklor nümunəsi ilə Məmməd Araz şeirinin ciddi oxşarlıqları vardır. Bu da, şair dühasının xalq yaradıcılığından qaynaqlandığının, xalq ruhuna doğma-lığının nişanəsi kimi qəbul edilə bilər..

Burada şairin “Bizi Vətən çağırır!” (19, 257) şeirində-ki Vətən oğluna müraciətlə “Koroğlu” dastanında Koroğlu-nun dəlilərinə olan çağırışını müqayisə etmək də yerinə dü-şər. Məmməd Araz yazırdı:

İndi bizim ölümlə,
Çarpışan çağımızdı.
Ölümün boğazından,
Yapışan çağımızdı.
Ölümlə tərcümansız
Danışan çağımızdı.
Qılınc qap, Vətən oğlu,
Bizi Vətən çağırır! (19, 257).

Koroğlu da belə ağır zamanlarda dəlilərinə səslənirdi:
Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə!
Havadakı şahin kimi,

Tökülün al qan üstünə (111, 137).

Gətirdiyimiz nümunələr formaca müxtəlif olsa da, məzmun etibarı ilə bir-birini tamamlayır, bir-biri ilə səsləşir, eynilik təşkil edir. Sadəcə olaraq Koroğlu dəlilərini xanlara, bəylərə qarşı mübarizəyə səsləyirdisə, şair Vətən övladlarını işğalçılıq məqsədi ilə torpaqlarımıza soxulub qarətçilik edən, dinc əhaliyə zülm edən düşmənlərə, erməni şovinistlərinə qarşı döyüşə çağırırdı və bu çağırış ictimai məzmun kəsb edir, Vətənin ağır günlərində Vətənə dayaq olmaq, onu qorumaq kimi mənəvi, tərbiyəvi və vətənpərvərlik hissləri aşılayır.

Məmməd Arazın vətənpərvərlik hissləri ilə aşılannmış “Babək qılıncı” (18, 158) şeiri Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq, mərdlik, cəsəət simvolu olan, əsrlərdir adı millətin qürur mənbəyi, and yerinə çevrilən, on iki əsrlik bir zaman içində heç vaxt unudulmayan, hər il Ərk qalasında xatirəsi anılıb yada salınan Babək Xürrəminin xatirəsinə həsr edilmişdir. Babək Xürrəmilərin ərəb işğalçılara qarşı 61 illik mübarizəsinin, 816-cı ildən başlayaraq 837-ci ilin avqust ayınadək olan 21 ilinə rəhbərlik etmişdir. Ərəb xilafətinin sütunlarını sarsıdan Xürrəmilər üsyanı müxtəlif xəyanətlərin nəticəsində məğlub edildi. Bəzz qalasının süqutundan sonra Arazı keçib Arana gələn Babək burada Səhl Sumbatla rastlaşdı. “Hadisələrdən xəbəri olan Səhl Sumbat Babəki aldadıb öz mülkünə apardı və xəyanət yolu ilə ərəblərə təhvil verdi.” (69, 267). 838-ci il martın 14-də Xəlifə Mötəsimin hökmü ilə Babək edam edildi.” (69, 268).

Babəkin adı ilə Azərbaycanın müxtəlif guşələrində qalalar, tikililər, yerlər vardır. Belə qalalardan biri də Naxçıvan MR-nin ərazisində yerləşir. “Babək qalası Ordubad rayonunda,

Biləv kəndinin yaxınlığında, Gilançayın sağ sahilində, II-XIV əsrlərə aid arxeoloji abidədir. Rəvayətə görə, xalq qəhrəmanı Babək bu qalaya sığındığından onun adı ilə adlandırılmışdır” (125, 35). Ordubad rayonunda Babək haqqında yayılmış rəvayətlərdən birində belə nəql edilir: “...Babək hərəkəti Ərəb xilafətinə qarşı müharibədə məğlub olduqdan sonra Babək yenə də Arazın bu biri tayına keçir və burada erməni “dostu” Səhl Sumbata rast gəlir. Səhl Sumbat Ərəb xilafəti döyüşçülərinin sərkərdəsi Afşinə xəbər göndərərək Babəki ələ verir. Bu erməni satqınlığı və xəyanətinin nəticəsində Oğuz türklərinin milli qəhrəmanı Babək tutulub məhv edilir. O tarixdən 1167 il ötməsinə baxmayaraq, bu gün də əhali arasında Səhl Sumbatın satqınlığından danışılır, ona nifrət yağdırılır” (120, 69). Bu xəyanətin mükafatı olaraq Gilançayın sahilində yerləşən indiki Baş Dizə kəndi ərəb xilafəti tərəfindən Səhl Sumbata verilir. İndi də rayon əhalisi arasında Baş Dizə kəndi “Sumbatan Dizə” adlandırılır.

Babək əfsanələşmiş qəhrəmandır. Onun haqqında çoxlu rəvayətlər, nağıllar yarandığı kimi, yazılı ədəbiyyatda da Babəkin qəhrəmanlığının tərənnümünə dair şeirlər, hekayələr, tarixi və elmi əsərlər yazılmışdır (65; 68; 69). “Azərbaycanfilm” “Babək” kinofilmini çəkmişdir. Məmməd Arazın da “Babək qılıncı” şeiri şairin milli qəhrəmana sevgisindən yaranan bir balladadır. Babəkin qılıncının tapılması haqqında xəbər yayılır, bu xəbəri sevinclə qarşılayan şair sanki bayram şənliyi keçirir, qarınənələri muştuluq paylamağa səsləyirdi:

Bir alim dilindən qopdu qığılçım,
Oyandı hövlnək daş qərinələr.

Deyirlər tapılıb Babək qılıncı,

Muştuluq paylayın, qarı nənələr! (18, 158)

Şair uca dağ zirvələrini yallı oynamağa çağırırdı. Burada şair həm sevincini, şadlığını dağlarla əl-ələ, qol-qola tutub yallı oynamaqla bölüşmək istəyir, həm də “Araz” çayı boyunca yerləşən dağların təbii düzümünü yallı gedən dəstəyə bənzədərək təşbeh yaradır. Məlumdur ki, qədimdə yallı gedən dəstənin önündəki aparıcı sağ əlində şallaq tutur, sol əli ilə dəstənin ikincisindən yapışır, dəstənin axırda gələni isə sağ əli ilə özündən əvvəlkinin əlindən yapışib, sol əlində dəsmal tuturdu. Buradan görünür ki, Məmməd Araz nəinki folklorun nağıl, dastan, bayatı, qoşma, oxşama, layla, hola-var və s. janrlarını, həmçinin xalq oyunlarını da yaxşı bilirdi:

Gəlin, a zirvələr qayalı-yallı,

Qol-qola yapışaq, yaman çağımdı.

Yallı gedəsiyəm, bir dəli yallı,

Araz dəsmalımdı, Kür şallağımdı (18, 158).

Yallı müxtəlif növləri olan qədim rəqsdir. Yallı rəqsinin çox yayılmış növlərindən biri məhz qol-qola yapışib yallı getməkdir. Bu yallı növü “Tənzərə” adlanır. Burada qollar dirsəyin bükümündən iç-içə keçirilib, əllərin barmaqları bir-birinə pərçim edilir. Bu oyunda dəstənin hər hansı bir üzvünü dəstədən çəkib ayırmaq mümkün deyildir. Dəstənin bütün üzvləri bir-birinə sıx şəkildə yapışaraq sanki bir dağ silsiləsini xatırladır. Dəstə üzvlərinin başları arasında olan məsafələr-boşluqlar və başların dik duruşu zirvələri xatırladır. Şeirdə bir-birini qucaqlayan dağların təsviri, müəyyən məsafədə zirvələrin yerləşməsi, aralıqda boşluqların olması böyüdülmüş formada yallı dəstəsinin görüntüsünü əmələ

qalmadı. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Babək mövzusu aktuallaşdı, onun adının əbədiləşdirilməsi üçün tədbirlər görüldü. 1988-ci ildə Naxçıvan şəhərində xalq qəhrəmanı Babəkə at belində möhtəşəm bir heykəl ucaldıldı, Məmməd Arazın arzuları çin oldu.

“Qılınc” mövzusu şairin yaradıcılığında onun ruhunu aydınlaşdıran, milli mənliliyimizdə dəyərli yer qazanan atribut kimi qiymətləndirilir. Şairin qılıncı ilə bağlı yazdığı şeirlərdən biri də “Ulu şahım, qılıncına söykənim!” (19, 311) şeiridir. Şeir 1994-cü ilin sentyabr ayında yazılmışdır. Şair xəyalən “Şah Xətəinin ruhu qarşısında” dayanaraq sanki ona hesabat verir və məsləhət istəyirdi. Tarixdən məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyub və 23 il hakimiyyətin başında durmuşdu. Səfəvilər dövləti Azərbaycanın tarixində çox böyük rol oynamışdı. Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində ilk dəfə Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin rəsmi dövlət dili elan edilmişdir, Şah İsmayıl Xətai böyük bir hökmdar olmaqla bərabər, həm böyük bir sərkərdə-döyüşçü, həm də böyük şair idi. Qılınc və qələmin birliyindən yaranmış Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan xalqının tarixində şərəfli yeri vardır (67, 473).

XX əsrin sonlarında Azərbaycan dövləti yenidən müstəqilliyinə qovuşduğu bir zamanda, xarici irticanın və erməni daşnaklarının Dağlıq Qarabağda apardıqları müharibə və işğalın təsiri ilə respublikada yaranan xaos, müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsi Məmməd Arazı bir vətəndaş - şair kimi narahat edirdi:

Şah Xətai, qüvvətimiz haçalanır,
Qüdrətimiz, qeyrətimiz haçalanır,

Nizami
Muradođlu

Varlıđımız ilicl nir, parçalanır,
Ulu řahım, qılıncına söykənim! (19, 22)

Narahat şair ölkəmizdə 90-cı illərin əvvəllərində baş verən hərc-mərcliyin necə fəlakətlərə səbəb ola biləcəyini görür, ona görə də millətin nümayəndələrini Ulu Şah İsmayıl Xətəinin qılıncına söykənməyə çağırırdı. Şair fikirləşirdi ki, vətənin dar günündə, ağır günündə mərd, cəsur, igid vətən oğullarının yolu ancaq döyüş meydanından keçə bilər. Bu meydan qədim qılınc meydanı, cəsarət meydanıdır. Şərq dünyasının müharibə meydanlarında əsas silah vasitəsi qılınc olubdur. Şah İsmayıl Xətai özü də bir döyüşçü kimi həmişə qılınc bağlayıbdır:

Ulu Şahım,
qılınc çalmaq öyrət bizə!
İçimizdə şeytan səsi,
Yalan səsi, böhtan səsi-
Didir bizi, yeyir bizi,
Ulu şahım,
Qibləmizə çevir bizi! (19, 22)

Azərbaycan xalqının təfəkkür tarixində dörd qılınc növü mövcuddur və bu qılınclar həmişə hörmətlə xatırlanır. Bunlar Koroğlunun misri qılıncı, Həzrət Əlinin zülfüqar qılıncı, Babəkin və Şah İsmayıl Xətəinin qılınclarıdır. Həzrət Əlinin qılıncının dili iki haçalı idi, bu qılınc zülfüqar adlanır. Bu qılınc xüsusi metaldan düzəldilmiş qılınc olubdur. Hətta “Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə (1514-cü il 23 avqust) öz məğlubiyyətini gördükdə, qəzəbindən qılıncını topun lüləsinə zərblə çıxır, zərbədən topun lüləsi qırılır. Bunu eşidən Sultan Səlim həmin qılıncı gətirtirir və özü də həmin hərəkəti təkrar edir. Lakin topun lüləsi kəsilmir. Belə olduqda sultan deyir ki, İsmayıl mənə başqa qılınc verib, bu o

qılinc deyil. İsmayıl bunu eşidir və “qılinc həmin qılincdir, əfsus ki, qol həmin qol deyil,”– deyir” (69, 408).

Qılinc babalardan bizə miras qalmış kutsal əmanətdir. Onun şöhrəti var. O şöhrəti qorumaq üçün indi yataq otaqlarında başımızın üstündə xalçalara bərkidib asdığımız qılinc-ları zamanında belimizə bağlamağı bacarmalıyıq. Qılincin qoruyuculuq funksiyasını özünə və özümüzə qaytarmalıyıq:

Ulu Şahım,
qılincına söykənim!
Biz düşmənlik bacarmadıq,
Düşmənləri tanımağı öyrət bizə.
Biz nifrəti
qanımızla yoğurmağı bacarmadıq.
Qələminlə sən mələklik öyrətmisən,
Qılincinlə əzrayillıq öyrət bizə (19, 24).

Süfrəmizin başında oturduğumuz nankor ermənilərin başımıza açdığı müsibətlər unudulmayacaqdır. Ermənilər xarici havadarlarının köməyi ilə Dağlıq Qarabağı ələ keçirdi, azərbaycanlıları dədə-baba yurdlarından qovub çıxartdılar. Hazırda bütün əmlakını itirmiş, əcdadlarının əbədi məskunlaşdığı bölgələrdən kənar qalan bir milyondan artıq qaçqın soydaşımız doğulduqları yurdlarından didərgin düşüblər. Məmməd Arazın qocalıq və xəstəlik keçirdiyi dövrə təsadüf edən bu hadisələr dərdli şairin dərdinin üzərinə dərd qoyurdu. Çarəsizlik içərisində çırpınan şair ürəyinin səsinə qulaq asır, üzünü Allaha tutur, Şahını köməyə çağırır, milləti babalardan yadigar qalan kutsal əmanətə - qılınca söykənməyə səsləyirdi:

Bu millətin süfrəsini duzsuz qoyma,
Bu millətin kürsüsünü sözsüz qoyma!
Namərdi sən elə yatırt,
Qoy bir yolluq ayılmasın.
Ulu Şahım, ruhun bizdən ayrılmasın (19, 24).

Atalardan qalma bir məsəldə deyilir: “Yüz gün yaraq, bir gün gəzək” (25, 245). Bəli, qılınc yaraqdır, onu yüz illər boyu qoruyub saxlamaq, gərək olanda işlətmək lazımdır. Məmməd Arazın da elinə, obasına, vətəninə məhəbbəti olanların hamısına tövsiyəsi bu idi.

“Üç oğul anası” (20, 13) Məmməd Araz yaradıcılığında poema janrının başlanğıcı hesab olunur. 1957-ci ildə şairin qələmə aldığı bu əsər Böyük Vətən müharibəsinə üç oğul yola salmış Gülsənəm ananın simasında Azərbaycan qadınının taleyi və yaşantılarını əks etdirir. Əsərdə görünməsə də, hiss olunur ki, həyat yoldaşını vaxtsız itirmiş Gülsənəm ana min zəhmət bahasına üç oğlunu sevə-sevə böyüdür. Şirin arzularla yaşayan ana böyük oğlunun toyunu edib evinə gəlin gətirdiyi üçüncü gün müharibə başlayır. Ananın oğullarını cəbhəyə aparırlar:

“Gedin, tez qayıdın! - söylədi ana,-
Gedin, qapımızı yağı döyməsin.
Ancaq unutmayın, igid olana,
Gərək arxasından güllə dəyməsin (20, 18).

Elimizdə məsəl var, deyərlər; “Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol” (25, 217). Gülsənəm qarı da övladlarını igid böyütmüşdü, onları igid kimi də görmək istəyirdi. Ana oğullarını müharibəyə yola salanda “arxanızı düşməməyə çevirməyin, düşmənin üzərinə yeriysin” deyirdi. Ana

bilirdi ki, arxadan vurulan döyüşçünün şərəfi, heysiyyəti tapdanmış olur, heç bir ana arxadan vurulana “oğul” deməz. Gülsənəm ana üzü Tomris ana zamanından gələn Burla xatun, Banı Çiçək, Nigar, Sara xatun kimi Azərbaycan qadınlarının vüqar, mərdlik, mətanət ortağıdır. Ayrılıq zamanı ananın qəlbi pərişan olsa da, könül bağçasının gülləri solsa da, ancaq Ana vüqarını sındırmır, gözlərimiz qarşısında Gülsənəm ananın mübariz siması canlanır. Oğullarından birinin “toy evi qurulu” qalsa da, biri “sevdiyi qızın əlini son dəfə sıxsaxsa da”, digəri çoxdan könlündə gəzdirdiyi arzusunu ilk dəfə dilinə gətirib “bir qıza sevirəm” desə də, ananın ümidləri böyükdür, oğullarının qayıdacağı günü gözləyirdi. Ana xəyallar aləminə qapılırdı. Oğlanlarından gələn məktublar ana qəlbinə təsəlli verirdi. Böyük oğlu Kerç boğazından, ortancıl oğlu Moskva altından, kiçik oğlu da Dunay sahillərindən məktub yazırdı. Ortancıl oğlunun məktubu həsrət çəkən bir aşiqin intizarını əks etdirən xarakterik cizgilər ilə seçilirdi:

Güllə yağa-yağa anıram bəzən,

“Dilqəmi” üstündə saz havasını.

Ah, görəsən bir də, görəcəyəmmi,

Şahbulaq dağının yaz havasını? (20, 21)

Aşiq, söz sənətindən məlumdur ki, “Dilqəmi” saz havası Yəhya bəy Dilqəmlə Telli (Dostu) xanımın arasında həsrətli eşq macərəsinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Yəhya bəylə Telli (Dostu) xanımın məhəbbəti bir intizar, həsrət yangısı ilə süsləndiyindən Yəhya bəy həmişə qəmli olarmış. Qara Namazov “Aşıqlar” kitabında yazır: “Dilqəmin şeirlərində şən, şux, bayağı, əyləndirici misralar yoxdur. Əksinə,

bu şeirlərdə həzin bir lirizm, hüzn, kədər hissləri, Kərəmsa-yağı bir yangı mövcuddur. “Dilqəmi” havası da bu kövrək notları tamamlayır” (126, 107). Məhz bu kədər, həsrət yangısı, qəm notları ilə bəstələnmiş havanı da Yəhya bəy öz nakam məhəbbətinə həsr edərək “Dilqəmi” adlandırmışdır.

Gülsənəm ananın ortancıl oğlu da anasından, sevgili-sindən, Şahbulaq dağından ayrı düşmüşdür. Bu həsrət, bu kədər, bu intizar onun qəlbini sıxır, “Dilqəmi” saz havasını, Yəhya bəy Dilqəmin qısa və kədərli ömür yolunu, qəmli eşq macərəsini, özünün vüsala yetməmiş məhəbbət bağçasında hicran küləklərinin əsdiyini yada salıb kövrəlir. Beləliklə, həftələr, aylar keçir, məktublارın arası kəsilir. Ümid, təsəlli gətirən məktublar nədən xəbər verirdi. Bəs niyə o məktublar daha gəlmir? Ana nigarandı. Bəlkə, məktublar yolda yubanır, bəlkə, oğlu sözünü küləklərə deyibdi, bəlkə, məktub yazanda oğlu son sözünü yaza bilməyib, ömrünün sonu yetişibdi? - Yox, yox!

Ancaq o, ölümü salmadı yada,

“Haqqın” ətəyindən dörd əlli tutdu.

Yığıldı başına qonum-qonşu da,

Məktubun yerini təsəlli tutdu (20, 23).

Məmməd Araz poemada canlı xalq dilinin müxtəlif xüsusiyyətləri ilə çıxış edirdi. Hitler faşizminə qarşı nifrət və qəzəbini insanlar gah söyüş söymək, gah qarğış tökməklə bildirirlər. Xalq arasında hələ lap qədim zamanlardan başlayaraq insanlara pislik edənlərə qarşı şər, uğursuzluq, pislik və öz əməllərinə bərabər əməllərə tuş olmaq istəyi ilə qarğışlar yaranmışdır. Bu qarğışlar və söyüşlər qocaların dilindən birbaşa Hitlerin, faşizmin ünvanına yönəlmişdir:

Qocalar bir nifrət, bir kin səsində,
Gah söyüş yağdırır, gah da ki, qarğış:
- Əkinin, biçinin bu vədəsində,
Bir qara yel oldu bu yurdu yanmış (20, 24).

Yaxud:

Vallah, Nikolayı yıxan bu torpaq,
Hitleri-mitleri itlə qovacaq...(20, 25).

“Bu yurdu yanmış”, “Hitleri-mitleri itlə qovacaq” ifadələri faşizmə qarşı nə qədər kin və nifrəti bildirirsə, “bir qara yel oldu...” ifadəsi də faşizmin bütün bəşəriyyətə böyük bir bəla olduğuna işarə edir. Ancaq bütün təsəllilər, bu faşizmin ünvanına deyilən söyüşlər, qarğışlar ananın dərđini azaltmadı, ana “kədər-qəm atına” minib dağı, aranı dolaşdı, qarşısına çıxan güldən, çiçəkdən, bənövşədən balalarını soruşdu. Ananın “gecələr gözünə yuxu gəlmədi, yatmadı, yatsa da, o dincəlmədi” (20, 25). Düşündü: “qonşunu inəksiz istəməmişəm, kasıbı çörəksiz istəməmişəm, əlini tutmuşam dara düşənin”, Allaha yalvardı: “- Ey Allah, əvəzin budurmu sənin?” (20, 26). Ana yatmadı, şimalda havaların soyuduğunu eşidəndə isti yatağında üşüdü, ayağa durdu, cəhrənin arxasına keçdi “yanıqlı-yanıqlı” nəğmə oxudu”, cəbhədə döyüşən əsgərlərə “o, köynək toxudu, corab toxudu” (20, 26).

Çox şeylər düşündü ana ürəyi,
Bəlkə də, bəzisi bunu ar bilər.
Sevmirəm hər yerdə məsəl deməyi,
Analar çəkəni, analar bilər (20, 27).

Şair “Analar çəkəni, analar bilər” ifadəsi ilə anaların dərđi haqqında sərrast təsəvvür yaratmaq bacarığını nümayiş

etdirmişdir. Doğrudan da, Gülsənəm ananın dərđini özü kimi dərđ çəkən ana bilər ancaq. Gülsənəm ananın qonşusu Gülgəz də anadır. Gülsənəm ana hərdən Gülgəzi çağırırdı, dərđini bölüşmək istəyirdi, amma Gülgəz onun kimi dərđli deyildir. Arada zarafat da olurdu, qeybət də. Gülsənəm ana bir gecə yuxu gördü, səhəri gördüyü pis yuxunu Gülgəzə danışdı. Ana yuxuda böyük bir hana toxuduğunu görmüşdü. Hananın bir ucu yerdə, bir ucu göydə idi, toxunduqca toxunurdu. Ana danışdı: - “Birdən göy kişnədi, hava qaraldı, ildırım şığıyıb toxuduğum hananı yandırdı”.

Belə ki, adətə görə, yuxular öncə suya deyilməlidir. Ana da bu bəd yuxunu gərək suya deyəydi, axı su bəd yuxuları yuyub apara bilərdi. Müəllifin azadlıq duyğularından qaynaqlanan bu nisgil əsər boyunca oxucunu müşayiət edir. Yerlə Göyü birləşdirən hana od tutub yanır, Araz sahillərini birləşdirə bilmir.

Ana özü də bilmədən bu qaydanı pozdu. İllər gəlib keçsə də, ananın qəlbinin təsəllisi olmadı, ana hicran oduna yandı. Ana rayonun hərbi komissarına üz tutdu, müraciət etdi, lakin komissar da bir müsbət cavab verə bilmədi, onun da sorğularına qara xəbərlər gəldi. On üç illik hicrandan sonra Gülsənəm ananın üç günlük gəlini də ayrıldı, Gülsənəm ana tək və yalnız qaldı.

Günlər atlı oldu, günlər tez ötdü,
Nə vaxtsız, vədəsiz qocaldı arvad!
Gözünün yaşıyla oğul böyütdü,
Ocaqlar başında tək qaldı arvad (20, 32).

Ömrünü küləklərə verən, qara saçlarını qara günlərin ağartdığı Gülsənəm ananı axır ki, dərđ yıxdı, yorğan-döşəyə

saldı, ana üç gün, üç gecə can çəkdi. Yaşlı adamlardan eşitmişik ki, intizarı olanların can verməsi çətin olur. Gülsənəm ana da intizar çəkirdi, oğlanlarının yolunu gözləyirdi:

Qocalar deyir ki, üç gün, üç gecə

Üzünü qıbləyə döndərmədi o.

“Yox, yox, üç balamı mən görməyincə,

Ölmərəm” – deyərək can vermədi o (20, 34).

Gülsənəm ana üç gün, üç gecə əzablar içində çırpındı. Son nəfəsdə də ümidini itirmədi, inanırdı ki, övladları nə vaxtsa gələcəklər. Hərdən onu huş aparanda oğlanlarını ağ paltarda görürdü, onlar da ananı səsləyirdi, onun yolunu gözləyirdilər. Axırda ana yenə də qəribə bir ümid ilə vəsiyyət elədi:

“Yoxsa oğlanlarım, əli heç kəsin,

Mənim gözlərimə torpaq tökməsin” (20, 35).

Adətən insan son mənzilə köçəndə onun gözlərinin üstünə bir çimdik torpaq tökərlər ki, mərhumun gözü bu dünyada qalmasın. Bu ritualın həyata keçirilməsi mərhumun yaxınlarından birinə tapşırırlar. Xüsusən mərhum ana olanda oğlu və ya qardaşı bu işi həyata keçirər, yaxud ona məhrəm olan həyat yoldaşı bu işi görər. Gülsənəm ana isə bu dünyada təkdir, onlarla qonşu uşaqları ona “ana” desələr də, ana öz övladlarının yolunu gözləyirdi. Ana bu dünyadan köçdü, intizarı bu dünyada qaldı, ananın gözləri hələ də yol gözləyir. Şair bir gün yolunu Gülsənəm ananın yatdığı qəbiristanlıqdan saldı, ananın məzarı başında dayandı, diz çökdü, dodaqları özündən ixtiyarsız pıçıldadı:

Halaldır çörəyin, südün, ey ana,

Bir də məzarına qoy baş əyim mən!

Qoy bu gün o layla bəstəkarına,
Şeirimlə, sözümlə layla deyim mən (20, 37).

Məmməd Araz “Üç oğul anası” poeması ilə yenə də öz dəsti-xəttinə sadıq qalaraq üstüörtülü qəliblərdə azadlıq ideyalarını sərgiləməyə çalışmışdı. Ananın yuxuda toxuduğu hana motivi müstəqim mənada şairin yaralı, ikiyə bölünmüş vətəninin Araz boyunca uzanan sahillərini bir-birinə qovuşdurmaq xəyalı idi. Hananı yandıran ildırım motivi isə, təbii ki, bu milləti, bu vətəni ikiyə parçalayan, qardaşı qardaşa həsrət qoyan işğalçı çar Rusiyası və qatı sovet rejiminin gətirdiyi bəlanı təmsil edirdi. Bu bəladan qurtarmağın yeganə yolu elin birləşməsi, öz gücünü “sel gücünə” qoşub sahillərini təmizləməsi idi. Ancaq dövrün, rejimin qarşısında aciz qalaraq ananın surətində bu ideyanı reallaşdırma bilməyən müəllif əsərinin əsas qayəsini müharibəyə nifrət üzərində qurmuşdur. Cəbhəyə üç oğul yola salan ana obrazının ucalığı, daxili təlatümləri, ürək çırpıntıları sənətkarlıqla qələmə alınmış, Vətən sevgisi - ana sevgisi vəhdətdə verilmişdir. Şair - təkrarsız söz mühəndisi Məmməd Araz sözləri zərgər dəqiqliyi ilə düzərək gözlərimizin önündə ucalan bir nurani ana heykəli yaratmışdır. Ana öz dərddli, kədərli görkəmi ilə qəlbimizi rıqqətə gətirir, müharibəyə nifrət yaradır, “yox” deməyə səsləyir, bir azadlıq mücəssəməsinə çevrilir.

Məmməd Arazın altmışıncı illərin əvvəllərində yazdığı sovet psixologiyası ruhunda “Mən də insan oldum”(1962), ailə-məişət zəminində “Paslı qılınc”(1965-1966) poemalarında Səməd Vurğunun təsiri açıq-aydın hiss edilirdi.

Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, İsa Həbibbəyli “Xalq şairi Məmməd Araz” kitabında

yazır: “Paslı qılınc” poeması sanki yazıldığı dövrün yeni tipli “Aygünü”dür. Bu əsərlə, ümumiyyətlə, poema bir janr kimi uca, möhtəşəm mövzulardan adi, sadə, bir qədər mürəkkəb həyati mətləblərin ifadəsi səviyyəsinə enmişdir” (98, 28).

Bu fikrin davamı olaraq filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli də “Məmməd Araz dünyası” kitabında yazır: “Məmməd Araz ilk şeirlərində Səməd Vurğundan, onun poeziyasından ruh alıb, bu ruhu bir müddət misralarında yaşadıb, sonra isə böyük şair əbədi ustad kimi Məmməd Araz yolunu işıqlandırmışdır” (156, 41).

Əslində Məmməd Araz da “Qayalara yazılan səs” (20, 194) poemasında bu məsələyə toxunaraq, səmimi şəkildə Səməd Vurğun bulağından su içdiyini etiraf edirdi:

Bulaq deyil, səs axırdı üzüaşağı,
Vurğun səsi, Vurğun sözü, Vurğun bulağı.
Biz hansımız o nəğmədən su içməmişik?
Kəlamından cığır alıb, yol seçməmişik? (20, 204)

Təbii ki, Səməd Vurğuna olan sevginin nəticəsi kimi Məmməd Araz poemada ustad şairin dolğun obrazını yarada bilmişdi. Dağlara gələn qonaqları qarşılayan çoban Səməd Vurğundan söz açır, onu xatırlayır, o keçmiş, unudulmaz anları qonaqlarla bölüşürdü. Sinəsi sözlə dolu çobanın sözü-söhbəti Səməd Vurğunu məftun etmişdi. Şair çobandan soruşur:

- “Bir de görüm, hardan belə söz ehtiyatı?” (20, 202).

Çoban cavab verir:

“Bu dağlarda çox çapılıb Koroğlu atı,
Bizi təkcə dağ yaşatmır,
Saz-söz yaşadır.

Ta əzəldən qılıncımız sazla qoşadır.

Saz kəsibdi bəzən qılınc kəsməyəni” (20, 202).

Məmməd Araz bu poemada da dağ və insan obrazlarını qoşalaşdırır, dağ ucalığı - insan ucalığı bir-birini cəzb edir və tamamlayır. İnsansız dağ, dağsız insan yoxdur, heçdir, mənasız boşluqdur. İnsan dağ ilə, dağ insan ilə birdir, vəhdət halındadır, böyük anlamda Vətəndir. Ona görə də sazı ilə, sözü ilə dağları vəsf edən Koroğlu, Səməd Vurğun kimi el oğulları qılıncı, qələmi ilə də onu qoruyubdur. Göründüyü kimi, Məmməd Araz Koroğlu adını dəfələrlə şeirlərində təkrarlamışdır. Koroğlu Azərbaycan xalqının igidlik, qəhrəmanlıq simvollarından biridir. Koroğlunun vətənpərvərliyi onun haqq işi uğrunda mübarizəsindən, ərlik qeyrətindən irəli gəlirdi. Koroğlu həm də saz-söz ustası idi, hikmət sahibi idi. Koroğlunun simasında saz-söz və qılıncın birliyi - bütün türk dünyasının birliyinə işarədir.

Poemada Səməd Vurğunun obrazı çobanın dili ilə canlandırılır. Səməd Vurğunun su içdiyi bulaq, “Vurğun bulağı” adlandırılır. Ustad şair haqqında xatirələrini söylədikcə çobanın özünün də mənəvi zənginliyi ortaya çıxır, sazın, sözün qiyməti, mənəvi dəyərlərin maddiyyatdan üstünlüyü aşkar olur. Kimin mənəviyyatı zəngindir, el yolunda çalışıbsa, kimin səsi, sazı, sözü qayalara yazılıbsa, o qayalar, o dağlar bu səsi, sözü min illərlə qoynunda qoruyub saxlayacaqdır. Səməd Vurğunun da səsi məhz bu qayalara yazılan səsdir.

“Qoca arıçı ilə söhbət” (1987) poeması Məmməd Araz yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edir. Poemada təsvir edilən qoca obrazı sadə həyat tərzi sürən, ahıl yaşında faydalı iş ilə məşğul olan, ömrünün son günlərini təbiətin qoynun-

da zəhmətlə, qayğıyla keçirən arıçıdır. Arıçılıq peşəsi qocanın əsas məşğuliyyəti olsa da, bu qonaqsevər insan həm də ana təbiətin qoruyucusu, təəssübkeşidir. Qocanın saxladığı arılar ailənin iqtisadi təminatçısıdır. Bu yerlərdə zəhmətkeş insanların heç kəsə ehtiyacı yoxdur, onlar çörəklidir, zəngindirilər. Müəllif çox düzgün olaraq yatağan, tənbel insanları qınayır, qoca arıçının timsalında onlara nümunə göstərirdi:

Yatağana burda arsız deyərlər,

Kasıb deməz, arısızdı, - deyərlər (20, 214).

Müəllif əsərində saf kənd mühitini, bu mühitin qoynunda dünyagörmüş qocanı görk olaraq ümumbəşəri ideyaların daşıyıcısı kimi təqdim edirdi. Bu paklığın qoynunda qonşu olan ayı da, əlik də, qurd da, it də, maral da, kəklik də sülh içində yaşayırlar. Şair “dərə qanunlarını” “Ağ evlərə”, qanun yazanlara ibrətamiz bir mesaj olaraq ünvanlayırdı.

2.2. Şairin poeziyasında Dünya obrazı

Məmməd Araz yaradıcılığı boyunca onu düşündürən, səsi çox uzaqlardan, qədimdən gələn Dünya fəlsəfi kateqoriyasının görünən və görünməyən tərəflərini özü görə bildiyi qədərində aşkarlamaq, oxuculara çatdırmaq istəyirdi. Dünya haqqında yazılan və deyilən yüzlərlə əsərlərə, deyimlərə yaxından bələdliyi şairi daim düşündürürdü. Görkəmli sənətkarın belə bir ehtiyacdən qələmə aldığı şeirləri yazıldığı tarixlərə görə sıralayaq: “Dünya sənin, dünya mənim...” (1976), “Dünya gözəl dünyadı” (1978), “Qoruyun dünyanı” (1980), “Mənim də yaşım az deyil” (1980), “Belə dünyanın” (1989), “Dünya düzəlmir” (1990), “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” (1991). Məqsədimiz bu şeirlər arasında olan münasi-

bətləri aydınlaşdırmaq, şairin taleyində baş verən hər hansı bir dəyişikliklər ilə mövzuda uyarlıqların vəhdətini incələmək, dünya ilə bağlı xalq təfəkküründə formalaşmış duyğuların şair qələmi ilə inikasını səciyyələndirməkdir. 40-45 yaşlarında güclü, qüvvətli, sağlam, hündür boylu, hamı tərəfindən sevilən, əzizlənən şair dünyanın gözəlliyinə heyran qalırdı. Yerin nəfəsinin istiliyindən dağ qarının əridiyi, durna qatarlarının uçduğu, dərələrin, düzənlərin gülə-çiçəyə büründüyü, dağların vüqarla dayanıb bir boy da ucaldığı zamanda, belə bir vaxtda Dünya gözəldi. Yaz çiçəkləri gündüzlər insanın dəruni, iç duyğularını selləndirdiyi kimi, gecələr də yuxularına gülab qatıb şirinləşdirirdi. Belə gözəl bir gün insanın ömründən ötüb keçsə də, Dünya gözəlliyində qalırdı. Şair lirik qəhrəmanını belə gözəlliklər içərisində özünü du-mana, tufana düşməkdən qorumağa çağırır, yoxuşunda nəfəs dərib, dincəlib sonra davam etməyi məsləhət görürdü. Başlangıçda “Yenə gördüm gördüyümüz dağları” deyən şair ha-va, su, od, torpaq - dörd ünsürü xatırladaraq şeiri belə bir sonluq ilə bitirirdi:

Baxışında üfüqlərin baxarı,
Gülüşündə qayaların axarı.
Əllərində işığın açarı,
Kimə gülzar, kimə gözəl dünyadı,
Dünya gözəl, dünya gözəl dünyadı (18, 303).

Dünya haqqında bu qədər gözəl duyğular ilə yaşayan, onu çox həvəslə poeziyasında tərənnüm edən şair iki ildən sonra qəribə nigarançılıq ilə “qoruyun dünyanı” deyərək ha-ray çəkirdi. Ağıllı adamlar artdıqca “ağılların bəlasından” dünyanın sığortalanmadığı aşkar olurdu. Şair başa düşürdü

ki, əgər ağıllı baş qəzəblənərsə, o bir kibrit kimi qurumuş kül-ləş tayasına oxşayan dünyamızı bir an içində yandırır yaxa bilər. Şair ağıllının qəzəblənməsini, dəvənin hikkələnməsi ilə müqayisə edərək yazırdı:

Ağıl qızığında – dəvə hikkəli,
Köpəndə demirəm o nəyə bənzər,
Yerin kürəyinə çiyin söykəyib,
Dünyanı tərsinə fırlatmaq istər (19, 12).

Eldə məsəl var - hirsli adama “dəvə hikkəlidir” deyər-lər. Dəvə qızığında hikkəsi başına vurur, qarşısına çıxanı dişləyər, əzər, öldürər. “Ağıllı” adamların “ağıllı qəzəbi” də böyük olur, dəhşətli olur, dəvə hikkəsindən də böyük olur, çünki dəvə bir və ya bir neçə adama, yığcam bir ətrafa ziyan verə bilirsə, “ağıllı” adamların “ağıllı qəzəbi” bəşəriyyətin məhvinə gətirib çıxara bilər:

Ağıllı azdıqca ağılsız artır,
Qoruyun dünyanı “ağıllılardan!” (19, 12)

Şairin “Qoruyun dünyanı” şeirindəki nigarançılığı, elə həmin ildə yazdığı “Mənim də yaşım az deyil” şeirində bir qədər başqa formada davam etsə də, düşüncələrində yaranan duyum fərqi, yanaşma müxtəlifliyi özünü biruzə verir. “Gözəl dünya” “əyri dünyaya” çevrilmiş, “çiçəyindən alağı, kişi-sindən papağı, köpəyindən yalağı çox” olan dünya olmuşdur:

Dolu gödən kürkə sığmaz,
Boş balqabaq börkə sığmaz.
Yəhər qanmaz, tərəkə sığmaz...
Bu dünyada nə görmədim! (19, 13)

“Döş kimi dolu raketlər” görün şair qorxur ki, gələcək

nəsillərə, körpə uşaqlara əmzik yerinə bu raketləri yedizdirərlər, qorxur ki, insanlıq tamamilə sıradan çıxa bilər. Şair az müddət ərzində, cəmi iki il içərisində bu qənaətə gəlir ki, dünya çox dəyişilibdi, əvvəlki gözəl dünyadan əsər-ələmət qalmayıbdı. Ona görə də ilk vaxtlar “Dünya sənin, dünya mənim” deyən şair, sonradan “dünya heç kimin...” demək məcburiyyətində qalır.

Bəli, bəşər övladı yaranandan bəri qarşısında aciz qaldığı dilemmaların, həllini tapa bilmədiyi müxtəlif hadisələrin, ətrafında cərəyan edən qeyri-müəyyənliklərin səbəbini yaşadığı mühtdə, həyatda, son nəticədə Dünyada axtarmağa çalışmışdır. Azərbaycan xalqının da dünyagörüşündə bu cəhət mühüm yer tutmuş və xalqın təfəkküründə Dünya ilə bağlı çoxlu miflər, əfsanə və rəvayətlər, atalar sözləri, deyimlər, bayatılar və s. yaranmışdır (76; 81; 106; 143; 144). “Dünya beş gündür, beşi də qara”, “Süleymandan, Nuhdan qalan dünyadır”, “Verdiyini alan dünyadır” və sairə kimi deyimlərlə yanaşı, mükəmməl folklor nümunələri olan miflər, bayatılar, atalar sözləri, nağıllar və əfsanələrin yaranması Dünya haqqında hələ fikirləri tam formalaşmamış insanın bu anlamda apardığı axtarışlarla bağlı olmuşdur (167; 168; 173; 177). Bu nümunələr müxtəlif zamanlarda müxtəlif adamlar tərəfindən deyilmiş, sonra isə ağızdan-ağıza keçərək cilalanıb bugünkü məzmununda bizə belə gəlib çatmışdır:

Dünya yalan dünyadır,
Nuhdan qalan dünyadır.
Göz verər, işıq verməz,
Dərdə salan dünyadır (131).

Və ya:

Bahasız daşdı dünya,
Çürük ağacdı dünya.
Kimə deyim dördimi.
Tamam qan-yaşdı dünya (42, 592).

Bu nümunələri gətirməkdə məqsədimiz Məmməd Araz poeziyasına qədərki dövrdə Dünya haqqında formalaşmış müxtəlif fikirlərə, yaranan folklor nümunələrinə diqqəti çəkməkdir. Məmməd Araz poeziyasının zirvə şeirlərindən biri olan “Dünya sənin, dünya mənim...” şeiri də xalq yaradıcılığı ənənələrindən süzülüb gələn və qaynaqlanan, Məmməd Araz ürəyinin qanı ilə yoğrulub-yaxılan, yeni məzmun və məna çalarları ilə oxucuya təqdim edilən, onu düşündürən, həyat və dünya haqqında bir qədər fəlsəfi, bir qədər mücərrəd, həm də dərin mənalı fikirlər formalaşdıran bir düşüncənin inikasıdır:

Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da, qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin... (19, 103)

Nə üçün biz taleyin oyununda cütlənmişik? Bu hansı oyundur, bu oyunu kim oynayır və kim ilə oynayır? Suallar çoxdur və onların cavabları da çox ola bilər. Ancaq ən düzgün, məna kəsb edəni hansıdır? Bunu tapmağa çalışsaq.

Həyata diqqətlə nəzər salsaq, gördüyümüz bütün canlı aləmin, cəmiyyətin və təbiətin predmetlərinin hamısının cütlük təşkil etdiyinin şahidi olarıq. Dünyanın ən ali varlığı olan insanın özünün və ətrafındakı hər şeyin cütlüyü inkaredilməzdir. İnsan qadın və kişidən ibarətdir, o cütdür. İstər heyvanat aləmi olsun, istərsə də bitki aləmi cütlükdən təşkil edilmişdir. Hətta insan hüceyrələrindən tutmuş ən kiçik zərəciklər olan atom və neytrona qədər cütlükdən ibarətdir. Bir

ağac yarpağını qarşınıza qoyub müşahidə aparın. Bir ana zoğdan ayrılan şaxələrin hamısı cütdür, tək ola bilməz. Çünki təklik Allaha xas olan cəhətdir. Bəlkə elə, Allahın yüz adından biri, birincisi Tək deməkdir. Tək olan Allah bu taleyin oyununda hər şeyi cütləşdirib, qoşalaşdırıb sonra da Yer üzərinə - həyata atıbdır. Daha bir kimsə onu qoşalaşdırıb ata bilməz, atsa da qoşa düşməz, bu, qeyri-mümkündür. Bəs bu hansı oyundur? Bu o oyundur ki, biz onun içərisindəyik. Hardan gəlib, hara getdiyimizi bilmədən, qiyamət günündə öz qismətimizi gözləyirik. Qiyamət günü də Tək Allahın iradəsindən asılıdır, kimsə onun qarşısını ala bilməz. Bu qarışıqlıq içərisində, bu anlaşılmaz oyundan baş çıxarmağa can atan milyonlarla insanların cərgəsində şair Məmməd Araz da bir yol axtarır və ona görə də işıq gələn tərəfə getməyi məqbul hesab edirdi. Məmməd Araz dühasının böyüklüyü də elə ondadır ki, xalq nağıllarından (58; 59; 60; 61; 62) və xalq dastanlarından (29; 30; 31; 32; 33) gələn “it hürən tərəf” ilə “ışıq gələn tərəfin” fərqi tam aydınlığı ilə görə bilirdi. “İt hürən tərəfdə” yaşayış üçün bütün şərait var, insanlar burada işləyir, yazır-yaradır, fəaliyyət göstərirlər. Min illərdir sınaqdan çıxmış bu yol adi müsafirlər üçün məqbul sayıla bilər, lakin min illərin dərini çiyində daşıyan, min illərin açılmayan sirlərini, cavabsız suallarını ürəyində gəzdirən, fikri, düşüncəsi bu məchulların təsdiq edici cavabını arayan şair üçün işığın arxasınca getmək gərəkdir. Şair bilir ki, işığın divlərin, əjdahaların əlində olması həqiqətdən çox uzaq bir əfsanədir, işıq olan yerdə həyat var, həyat isə elə işıq ilə bağlı olub, işıqdan ayrı

düşünülməsi mümkün olmayan bir əlamətdir. Hamının işığa ehtiyacı vardır. Bu işıq zərrəcikləri təbiətin canlanmasına, suların harmoniyasına, bütün gözəlliklərin estetikasına təsir göstərən mənbədir. Bu işıq Allahın – Tək varlığın yaratdığı, cəmi məxluqat üçün sirli qalan, eyni zamanda gördüklərimizin hamısının canlanmasında əsas enerji mənbəyidir. İnsan bu işığa çatmaq üçün atomu, neytronu kəşf etsə də, işıq sürətli təyyarələr, raketlər düzəltməyə, yenə də onun mənbəyinə gedib çatmağa bilmədi. Hətta düzəltdikləri də həmişə insanın rifahı naminə işləməkdənsə, onun ziyanına işlədiyi zamanlar da oldu. Xirosima və Naqasakidə sınaqdan keçirilən atom bombalarının törətdiyi fəlakətlər hələ də davam edir. Çernobıl atom elektrik stansiyasında sızma hallarının baş verməsi nə qədər böyük dağıntılara səbəb oldu. Bəs nədəndir ki, milyon illərdir, Günəş işığı yanır, heç bir fəlakət törətmir, insanlara, təbiətə xoş əhval-ruhiyyə, gözəllik, istilik bəxş edir, lakin tükənmir?! Bunun sirri Tək və Vahid olan Allaha məxsusdur. Allah bu sirli dünyanı yaradıb və insanları da bu dünyada məskunlaşdırıb. İnsan oğlu da doğulduğu gündən Dünya haqqında fikirləşir, hərdən Dünyanın ona məxsus olduğu qənaətinə gəlsə də, tez də fikrini dəyişib özünün də dünyanın bir parçası, bir hissəciyi olması haqqında qərar qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Ümumiyyətlə, şairin qənaətində Dünya məchuldur. Başqa sözlə, Dünya nədir, Yerdirmi, Göydürmü, Aydırımı, Günəşdirmi, ulduzlardırımı, dənizdirmi, dağdırımı, nədir axı bu Dünya?!

Xalq yaradıcılığında - miflərdə, nağıllarda, əfsanələrdə, bayatılarda bu sualların cavabı, bəlkə, bir qədər sadə forma-

da verilsə də, məhz o kökdən, o söz xəzinəsindən ruhu qidalanmış Məmməd Arazın düşüncəsində bu, sadəlikdən çox-çox uzaq, düşündürücü suallar ilə çuğlaşmışdır:

Çevrəsindən çıxsə əgər sevda firfıran,
Bir ümidin ətəyindən tutub da fırlan.
Eşidirsən, pıçıldayır yığılan, duran,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin... (19, 103)

Qəribədir ki, şair dünyaya bu qədər sevgisi ilə uğursuzluqlara düçar olanda da, axtardıqlarına cavab tapmayanda da, getdiyi mənzilin kənarında qalanda da ümidini itirmir, özündən əvvəl bu yolu keçmək istəyənləri xatırlayır, bu yolda dönməz əsgərə çevrilir. Məqsədə yetmək üçün məhrumiyətlərə dözmək, yığılanda qalxmaq ümidini itirməmək, bu sirli dünyanı özləşdirmək, daxili “məənə” çevirmək, mənləşdirmək, bu dünyanın bir parçası olduğunu xatırlamaqla şair öz “məən”ini də bu dünyanın içinə qataraq onun nüvəsinə can atır. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənim”... şeiri haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “Az qala hamının əzbər bildiyi bu şeir Məmməd Arazın iç dünyasından qar altından çıxmış çiçək kimi poeziya gülüstanına daxil oldu. Həmin iç dünya isə aldanış və ümid, həyəcan və həsrət, gecikmiş təntənə və ədəbi narahatlıq muzeyinə bənzəyir. Bu adi və dərin şeirdə “Bu dünyanın qara daşı göyərməz” ümid-sizliyindən “Dünya mənim!” hökmünə qədər keçilmiş bir ömür yolu, şair taleyi - İnsan inamı və poetik həqiqət var”

(18, 8).

Nizaməddin Şəmsizadənin bu fikrinə hörmətlə yanaşib, bəlkə də, zaman içində “Dünya mənim!” hökmü ilə razılaşımaq olardı, ancaq Məmməd Araz “Dünya heç kimin!” deyərək, həm də öz əvvəlki fikrinə qarşı çıxırdı. Deməli, heç kəs əbədi deyil, əbədi olan bu dünyadır! Əbədi deyə düşüdüklərimizə əbədi olan Dünya qəhqəhə çəkib gülər. Şeirdən aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

Bu get – gəllər bazarında dəvədi dünya,
Bu ömür – gün naxışına həvədi dünya.
Əbədiyə qəh-qəh çəkər əbədi dünya,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin... (19, 103)

İnsan gözünü dünyaya açanda özünü dünyanın qucağında görür, dünyanın isə ucu-bucağı yoxdur, gecə-gündüz yol getsən də, nə qədər oturub düşünsən də, dünyanın sirlərini, onun bulmacalarını tapa bilməyəcəksən.

Dünyanın ən dözümlü heyvanı dəvədir. Dəvə həm də var-dövlət rəmzidir. Qədim zamanlarda dəvəsi olanlar təmin olunmuş, varlı insanlar sayılırdı. Təsadüfi deyildir ki, folklor yaradıcılığında da “dövlətdə dəvə, övladda nəvə” deyilmişdir. Bu dəvə dünya da öz sakinlərini zaman-zaman yorub əldən salmış, hər kəsin bir fərd olaraq ömür-gününə bir naxış vurub, əbədilik axtaranlara - isgəndərlərə, şəddadlara, fironlara və başqalarına qəh-qəh çəkib gülmüşdür. Tufanı, seli, qasırğası, odu-alovu, vulkanı olan, dənizləri təlatümə gətirən, dağları yerindən oynadan bu dünyanın ancaq özü əbədidir, qalan hər şey fanidir, ötəri və keçəridir.

Məmməd Arazın seçilmiş əsərlərinin III cildinə ön söz

Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad kimi söz ustalarının, könülləri fəht etmiş bu böyük sənətkarların zamanında qədr-qiymətləri bilinməmişdi. Öz taleyində də bu sənətkarların taleyinə oxşar cizgilər araşdıran şair məhz bu səbəbdən bədbinliyə qapılır, hansısa bir məmurun soyuq üzünü dünyanın gözəl üzü ilə dəyişik salırdı, yaxud da bir məmura, bir nazirə demək istədiyini Dünyaya ünvanlayırdı. Ənənəvi bir gediş olan bu gediş əslində çox uzaqlardan gəlirdi. Uzaqlardan gələn o səs şairin də, onu oxuyanların da qulaqlarında əks-səda verirdi:

Dünya qoca, dünya yalan dünyadı.
Oğul doğub dərdə salan dünyadı.
Hər nə verib sonra onu alıbdı,
Süleymandan bir quru ad qalıbdı (131).

Səməd Vurğun poeziyasının vurğunu olan, onu sevə-sevə oxuyan, özü ilə Səməd Vurğun mənliliyində müəyyən oxşarlıq olduğunu görən Məmməd Araz Səməd Vurğunun “Dünya” şeirini əzbər söyləyirdi:

Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan əbədidir, ömür amanat.
Əldən ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik sən yaşa, dünya! (153, 208)

Şeirin pessimist notlarını içindən keçirdərək Məmməd Araz dünyanın vəfasızlığı, etibarsızlığı haqqında hissələrini yaşayaraq həyatdan vaxtsız getmiş istedadlı şairimiz Mikayıl Müşfiqin xatirəsinə həsr etdiyi “Belə dünyanın” şeiri ilə bu küskün ruhlu misraları pıçıldayırdı:

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə.
Tək bircə ölümsüz qərinə verə.
Umdum nə verdi ki, küsüm nə verə?
Mən belə dünyanın nəyindənən küsüm? (19, 213)

oyatmaq istəyindən irəli gəlirdi. Qədim türk mifologiyasında Günəş, Ay türklərin tanrıları idi. Qədim türklər inanırdılar ki, türk xaqanları Günəşin oğullarıdır. Şumerlər, Altaylar Günəşə Tanrı deyirdilər. Hunlar Günəşə, Aya inanırdılar (73; 76; 142; 157; 164; 169). Qədim türklərdə evlərin, çadırların qapıları Günəşə baxırdı. İndinin özündə də bu ənənə saxlanılır. Gecələr Aya salavat çevirirlər. Bütün bunları Məmməd Araz bilirdi, bildiyinə görə də, mifologiya ilə bu günün insanları arasında bir anlaşıma düzəltmək, soy- kökü- müzə qayıdış harayı salmaq, müasirlərimizi bir-birinə arxa durmağa, bir-birinə kömək əlini uzatmağa, ədalətli, insafli olmağa çağırırdı:

Ömrünə vay salar, vaydan utanmaz,
Saç yolub – hay salar,
Haydan utanmaz,
Günəşdən utanmaz, Aydan utanmaz,
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm? (19, 213)

Şair utanmaz rejimi xırsız əjdahaya bənzədirdi. Nağillərdən məlumdur ki, əjdahalar suyun qabağını kəsər, eli susuz qoyardılar. “Cəlayivətən” nağlında da biz belə bir epizoda rast gəlirik: Cəlayivətən gözə-gözə gəlib bir şəhərə çıxır, bir qarının qonağı olur. Qarı nənə Cəlayivətənə yemək hazırlayır. Cəlayivətən yeyib doyandan sonra qarı nənədən içməyə su istəyir. Qarı nənə ona şor su verir. Cəlayivətən qarından suyun niyə şor olduğunu soruşur. Qarı məlumat verir ki, şəhərdən keçən çayın qabağını bir əjdaha kəsib, şəhərə su buraxmır, hər ay bu əjdahaya bir qız qurban verirlər. Bu qızı udanda əjdaha başını qaldırır, o zaman şəhərə su gəlir. İndi

hələ yenə də, mövzu ilə bağlı demək istədikləri çoxdur. Eyni əhvali-ruhiyyə ilə təqribən bir ildən sonra şair Böyük Mirzə Cəlilə ithaf etdiyi “Dünya düzəlmir” şeirini yazdı. Şeirdə olan fikir oxşarlığı, folklordan faydalanma təzahürləri, şairin mənəvi aləminin nəzərə çarpan təbəddülatları imkan verir ki, “Dünya düzəlmir” şeirinin “Belə dünyanın” şeirinə bir əlavə kimi yazıldığı qənaətinə gələk:

Kimdənsə tez durub kimin uşağı,

İtinə daş atıb beş yüz il qabaq.

Kimin dəyirmanı, kimdən aşağı...

Bunları yerində kim oturdacaq?!

Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba! (19, 220)

Şeirlə uzlaşan atalar sözləri var: “İtə atmağa daşı yoxdur” (25, 370), yaxud “Dəyirman bildiyin eylər, çaq-çaq baş ağrılar” (25, 252).

Böyük rus şairi Krilovun “Qurd və quzu” təmsilində də buna oxşar epizodlar vardır. Quzunu yemək istəyən qurd ona deyir:

-Ay yasar,

Səndə var cürbəcür yaman hallar.

De görüm, niyə suya girdin,

Niyə sərçəşməni bulandırdın? (112, 67)

Quzu and içir, aman eləyir ki, bəs mən səndən aşağıda dayanmışam, suyu bulandıra bilmərəm, mən sənənin burda olduğunu bilsəydim, heç bura gəlməzdim. Qurd da öz növbəsində bəhanə gətirir ki, bəs sənənin atan-anan səndən əvvəl də vardı, onlar suyu bulandırmışdı.

Göründüyü kimi, qurd məqsədinə çatmaq üçün dürlü

Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavurla çəpik davası.
Gedir milyonçunun qəpik davası,
Çürük fikirlərin çürük davası...
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba! (19, 221)

Şeir in sonluğunda şair özünə xitabən verdiyi suala cavab tapa bilmədiyi üçün həmin sorğunu böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadəyə ünvanlayırdı:

Hələ bu dünyanın qeylü-qalı çox,
Bilməm zəhəri çox, yoxsa balı çox.
Çox verdim özümə bu sualı çox.
Ərzin nadanından ağsaqqalı çox!
Bəs niyə bu dünya düzəlmir, baba? (19, 221)

Təbii ki, Cəlil Məmmədquluzadə sağ olsaydı, bu suala cavab verərdi. Ancaq ondan qabaq müdrik babalarımızın bizlərə əmanət qoyduqları sözlərdə bu sualın cavabı aşkardır: “Dünyada iki şəxs heç vaxt dost olmaz, biri-qanan, biri-qanmaz” (25, 231). Qanan ilə qanmazın yaşadığı bir mühitdə, dünyanın düzəlməyi də müşkül görünür.

Məmməd Araz daha bir il fikirləşərək dünyanın dolaşmış düşmüş müşküllərini çözməyin yollarını arayıb tapa bilmədiyini görüb tamam fərqli bir qərar qəbul etdi. “Dünya sən in, dünya mən in, dünya heç kim in”...bədbinliyindən dünyanın düzəlməsinə ümidini itirmiş şair son nəticədə dünyanın yaradıcısına müraciət etmək qərarına gəldi. “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” (1991) başlıqlı minacatla ardıcıl olaraq poeziyasında yaratdığı Dünya obrazı haqqında Məmməd Araz son sözünü deməyə cəhd göstərdi. İlk baxış-

da bu minacatda bir üsyan, bir narazılıq notları hiss edilərsə də, şairin içindən gələn Allah sevgisi onu asi olmaqdan uzaqlaşdırır, “Ya rəbbim, adilsən, hifz elə bizi, Halal ocaqlara üzv elə bizi” (19, 252) deyərək, Allahın vahidliyi və adilliyi, rəhmdilliyini qəbul etdiyini Allahın hüsurunda bəyanlayırdı. Şairin Allaha olan məhəbbəti təkrarsız, əvəzedilməzdir. Şair özünə, xalqına Allahdan rəhm, kömək, imdad diləyib yalvarırdı:

Ya rəbbim, əl açdıq, tut əlimizdən,
Çıxmasın bu doğma yurd əlimizdən (19, 252).

Yaxud:

Ya rəbbim, sən qaytar bizi bizlərə,
Cala boz günləri ağ gündüzlərə (19, 253).

Məmməd Araz Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına dərinədən bələd idi. Şairin bu şeirlərində folklor qaynaqları ilə birgə Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından təsirlənmə də açıq-aşkar hiss edilir.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında Allaha müraciətlə deyirdi:

Köməksiz biçərəyik, əlindədir çarəmiş,
Sən də çarə qılmasan, kimdən umaq çarə biz? (93, 20)

Yaxud Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Allaha belə xitab olunur:

Yarəb, kərəm et ki, xarü-zarəm,
Dərgaha dəxi ümidvaram (92, 19).

Klassik ədəbiyyatdan gələn bu forma Məmməd Araz poeziyasında ictimailəşmiş, yeni mənə və məzmun qazanmışdır. Şeirdə folklordan, xüsusən atalar sözlərindən əxz edilmiş fikirlər müəllifin orijinal medodları ilə yeni məzmununda

təqdim edilmişdir. Məsələn, belə bir qarşılaşdırma aparaq:

Atalar sözü:

Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənin böyrü batdı (25, 186).

Şeirdə:

Sən bizi kiçiklər kinindən qoru,
Fil tutar, şir tutar hörümçək toru (19, 252).

Atalar sözü:

Dovşana deyir, qaç,
Tazıya deyir, tut (25, 273).

Şeirdə:

Ona “qaç” deyiblər – qaçır beləcə,
Buna “tut” deyiblər – qovur beləcə (19, 254).

Atalar sözü:

Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gün olar (25, 221).

Şeirdə:

İndi qudurğanlar uzun ömürlü (19, 255).

Bayatıda:

Yetimin yekə dərdi,
Yüklənib yükə dərdi.
At çəkməz, dəvə çəkməz,
Fil gələ çəkə dərdi (71, 241).

Şeirdə:

Qalan dərdimizi yükləsək əgər,
Kəl olsa, nər olsa – qəddi əyilər (19, 254).

Nağılda və qaravəllidə:

“Hamamçının tası yox, baltaçının baltası, burdan bir

tazı keçdi, onun da xaltası yox” və ya “Yüklədim ətini dox-
san dəvəyə, Xotkar üçün göndərdim mən leşini” (86; 132).

Şeirdə:

Nə qədər itik var - min artıq tapan,
Naxırsız naxırçı, sürüsüz çoban!
Qarışıb: xalq kimdi, xalqı çapan kim!
İşiq paylayan kim, işiq qapan kim... (19, 254)

Vaqif Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” kitabına Yaşar Qarayevin yazdığı “Yaddaş poeziyası” ön sözündə belə bir abzas işlədilmişdir: “Torpağımızın beşdə biri əsirə, didərginə, millətimizin yeddində biri qaçqına çevrilib. Mədəniyyətimizin “itmiş ərazisini” hesablamağa isə təxəyyülümüzün gücü çatmır. Məhz bu itkilərimizin ən dəhşətlisidir! Çünki millət – mədəniyyətlə başlayır və mədəniyyətlə də qurtarır. Yaxşı ki, bu həqiqəti başa düşən və itən mənəvi sərəvətlər üçün haray səsinə qaldıranlar da var: Onlardan biri Məmməd Arazdır” (156, 6).

Məmməd Araz harayı “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində daha ötkəm bir şəkildə, daha cingiltili bir səslə eşidilməyə başladı:

Külüng də bizimdi, torpaq da bizim.
Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim.
Yalanı tuş eylə öz ünvanına,
Özün çək nahaqqı haqq divanına.
Hələ mürgülüyük, xeyli mürgülü,
Zurnalı, qavallı, neyli – mürgülü.
Hələ öz içində batanımız çox,
Düşmənlə yatanımız çox.
Hələ qoltuqlara sığan nə qədər,
Hələ töküləni yığan nə qədər... (19, 253)

Beləliklə, Məmməd Araz yaradıcılığında mücərrəd Dünya obrazı cilalana-cilalana “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində dolğunlaşdı və tamamlandı. Klassik ədəbi irsimizdən gələn, ənənəvi düşüncəmizdə olan imana çağırış əsərin mərkəzindən qırmızı xətt kimi keçdi. Şair Bö-

yük Yaradana müraciət edərək Dünyanın pərgarının pozulduğundan, haqsızlığın baş alıb getməsindən şikayətləndi, insanları vicdanlı, ədalətli və imanlı olmağa səslədi. Şeir 1991-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin mövludu ilə bağlı Türkiyədə keçirilən beynəlxalq şeir müsabiqəsində uğur qazandı, birinci dərəcəli mükafata layiq görüldü.

2.3. “Atamın kitabı” poemasında folklorizm

Məmməd Araz yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil edən poemalarının içərisində “Atamın kitabı” (20,128) poeması özünəməxsus keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Müasir Azərbaycan poeziyasının ustad şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı çox zəngin, rəngarəng və geniş əhatəlidir. Belə ki, Məmməd Araz hələ sağlığında lirik şeirlər, poemalar, publisist məqalələr müəllifi kimi oxucular arasında tanınmış, sevilmiş və böyük şöhrət qazanmışdı. Şairin əsərlərində janr müxtəlifliyi ilə bərabər məzmun rəngarəngliyi də özünü göstərirdi. Bu əsərlərdə kədərlə sevinc, hicranla vüsəl, həyatla ölüm çulğalaşmış şəkildədir, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Həyat özünün hər bir cəhəti ilə, hər bir sirri ilə, acılı-şirinli xatirələri ilə bu əsərlərdə öz yerini tapmışdır. Şairin həyat faktlarına fəlsəfi baxışı, demək olar ki, bütün yazılarında hiss olunmaqdadır. Müəllif sanki öz təfəkkürü ilə daim axtarışlarda olduğunu, nə haqdası düşündüyünü, düşündüklərini oxucularla bölüşdürmək istədiyini onların nəzərinə çatdırır, oxucuları da problemin ətrafında düşünməyə sövq edirdi. Məmməd Arazın insanı özündən alıb uzaqlara apararı, düşündürən, doğulduğu yurdun ruhunu, gözəlliyini yenidən duymasına, o ülvı hissləri yenidən yaşamasına stimulu verən, bütövlükdə Azərbaycan mənəviyyatını tərənnüm edən

əsərlərindən biri də “Atamın kitabı” poemasıdır.

1970-1972-ci illərdə yazılmış “Atamın kitabı” poeması Məmməd Arazın atası İnfil İbrahimova ithaf edilmişdir. Poemada ağsaqqal bir qocanın, əsl Azərbaycan kəndlisinin, torpağa bağlı, zəhməti sevən, torpağın dilini bilən, yaşadığı mühitin sərtliyini, eyni zamanda bütöv ülvî gözəlliklərini öz xarakterində əks etdirən bir insanın obrazı yaradılmışdır. Vaqif Yusifli “Məmməd Araz dünyası” kitabında poema haqqında belə yazıbdı: “Atamın kitabı” bütövlükdə Azərbaycan torpağı, təbiəti, xalq mənəviyyəti haqqında bitkin lirik - fəlsəfi monoloqu xatırladır” (156, 99).

Əsərdə kənddə yaşayan zəhmətkeş bir insanın həyatından fraqmentlər, doğma yurda, ocağa bağlılıq, torpağın müqəddəsliyi, insan və torpağın qarşılıqlı təması əsas amil kimi qələmə alınmışdır. Müəllifin təsvir və tərənnüm etdiyi insan və torpaq obrazı mənəvi dəyərləri, milli koloriti ilə seçilən fərdiliyini özündə saxlayan ümumiləşmiş obrazlardır. Əsərin qəhrəmanı şairin atası İnfil kişi dünya görmüş, bərkdən-boşdan çıxmış el ağsaqqalının, onun yaşadığı yurd yeri, əkib-becərdiyi torpaq isə vətənimiz Azərbaycanın ümumiləşmiş obrazıdır. Beş milyon yaşı olan dağın döşündə yaşayan yüz yaşlı qocanın salama ehtiyacı var, o, hər axşam qonaq gözləyir, başqa umacağı yoxdur. Əlləri qışın sazığında, yayın istisində cadar-cadar olmuş, alınıdakı qırışlar tərsinə dırmıq çəkilmiş kimi bir-birinə qarışıbdır. “Axşam corablarından ovduğu torpaq, yığılsa bir ilə təpə düzələr” (20, 135) - bənzətməsi ilə mükəmməl obrazı yaradılmış insan – ata haqqında yazılmış bu əsər iyirmi kiçik bölmədən

Yenə fikirlərim qanad istədi,
Yenə düşüncələr qafiyələndi.
Bir ata ürəyi övlad istədi.
Gileylər üstümə qəfil ələndi.
Sanki pəncərəmə bir qara qarğış
Qonub söylədi ki, üzül ədanla!
Yen torpaq üstündə, torpaqdan danış,
Yen torpaq üstündə özünü danla (20,131).

Çoxdan oğlunu görməyən ata oğlunun həsrətindədir. Bir ata ürəyinin nigarançılığı ilk andan oxucunu öz ağuşuna alır. Ata böyüklüyü, ata əzəməti, ata vüqarı xalq ədəbiyyatının şah mövzusu olubdur. Şair burada lirik qəhrəmanın daxili aləmini bütün çalarları ilə nəzərdən keçirirdi. Parisdə, Avropada gəzib-dolaşan lirik qəhrəmana elə gəlirdi ki, atasının gözləri yoldadır, onun həsrətindədir, həm də oğul özünü atasına tez yetirməsə, onun üzərinə “qara qarğışlar” yağa bilər, odur ki, qaranlıq gecələrdə “qara qarğışların”, “qara quşların” pəncəsindən qurtulmaq üçün “yanan bir ocağa” dönüb alovları ilə dərələrin toranlığından keçərək özünü “ata ocağına” çatdırmağa tələsirdi. Bu “ata ocağı”, “dağ döşündə”, “ocaq başındadır”. Bu ocaqda müqəddəslik var, burada lirik qəhrəman vaxtı ilə dərslərini oxuyub, nənəsinin urvası, sacı, ərsini ilə tanış olub, babasının nəsihətlərini eşidirdi.

Poemanın “İkinci etiraf” hissəsində xeyli folklor motivlərindən istifadə edilmişdir. Burada səkkiz yerdə ocaq sözü, bir yerdə od, bir yerdə alov, iki yerdə kül, üç yerdə rəng mənasında qara qarğış, qara quş, gecənin qaranlığında sözləri, Vətən anlamında iki yerdə dağ, iki yerdə torpaq sözləri

işlədilmişdir. Poemada şair qədim əkinçilik mədəniyyəti haqqında məlumat verirdi. Əsərin qəhrəmanı qoca ata həm əkinçidir, həm çobandır, növbə ilə çomağını dəryazla dəyişir. Əkin işində xışın dəstəyindən yapışır, biçində dəryaz götürür, onun əlləri günəş kimi işıqlı və istidir. Xış da, dəryaz da, çomaq da qocanın isti əllərinin təmasını duyur, cansız əşyalar, alətlər bu əllərin hərərətindən hərəkətlənirdi. Bu əllər şairin ilk əlifba kitabıdır. Şair təhkiyə üsulu ilə nağıllarda rast gəldiyimiz “az getdi, üz getdi, dərə, tərə, düz getdi (57; 58; 59) kimi formalaşmış söz düzümlərinin oxşarı olaraq fikirlərini belə ifadə etmişdir:

O əllər mənim ilk əlifbam oldu,
Torpağı çölbəçöl,
dərəbədərə
oxutdu mənə.

Çayları bənd-bənd,
bərə - bərə
oxutdu mənə (20,137).

Təbiəti, əkinçilik mədəniyyətini, onun sirlərini öyrənəndən sonra qoca oğluna “ışıq” kimi baxır, onu məktəbə göndərir:

İlk dəfə atanın gözlərində yaş,
Dedi: gəl öpüşək, a cütçü qardaş!
Daha düş, söylədi, boyunduruqdan!
Dedi: çıxma sözdən,
Çıxma buyruqdan!
Məktəbə gedirsən,
Get, işıq oğlum! (20,138)

Ata hər gün oğlunun dərsləri ilə maraqlanır, öyrəndiyi hərfləri həyatda rast gəldikləri ilə uyğunlaşdırır, məktəb ilə həyatın əlaqəsini oğluna başa salmağa çalışırdı. Ata öz oğlu üçün evdə həyat müəlliminə çevrilir, həyatın əsl dərslərini “macqal” dilində anladır, qədim əkinçilik sənətinin öyrənilməsini tövsiyə edirdi. Bu baxımdan “Atamın kitabı” poeması qədim əkinçilik adətlərini əks etdirən folklor motivləri ilə də zəngindir. Poemanın “Holavar” bölümü folklorun holavar şeir janrında yazılmış beş bənddən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, holavar əkinçilik peşəsi ilə əlaqədar yaranmış, cütçülər tərəfindən iş prosesində oxunan nəğmələrdir. Heyvanları, əsasən, öküzləri boyunduruq vasitəsi ilə kotana qoşanda, heyvanı hərəkətə gətirmək üçün cütçülər holavar oxuyardılar. Hodaq da heyvanların arasında boyunduruğun üzərində oturub heyvanları hoylayan, eyni zamanda yana çəkən öküzü və ya kəli əlindəki çubuq ilə cərgəyə qatan yüngül çəkili gənc və ya hələ uşaqlığı tam tərək etməmiş yeniyetmə oğlan olurdu (1; 46; 48; 49; 65). Şair poemada hələ uşaq ikən ağır zəhməti gördüyünü, boyunduruqda oturduğunu, atasından əkinçiliyin sirlərini öyrəndiyini bədii şəkildə ifadə etmişdir. Atasını sevə-sevə “hodax balam, budaq balam” adlandırır:

Səhər yırtdı yaxasını,
Hayla görüm, hodax balam!
Nişan öküz, yana çəkmə,
Çubuq çəkər budaq balam (20,144).

Ata “hodax balam” deyib, boyunduruğa oturduğu oğlunun hələ uşaq olduğunu, bu işin onun üçün ağırlığını da bildirdi. Bu deyimdə bir əlacsızlıq, bir təəssüf notları da sezi-

lirdi. “Budaq balam” deyərkən qoca həm də, oğlunun gəncliyini, onu nəslin davamçısı olaraq görmək istəyini də biruzə verirdi. Şair burada da ağaca olan inamı, nəslin ağacı deyimlərindən gələn istəyi bir daha qocanın dili ilə ifadə etməyə çalışmışdır.

Məmməd Araz yaradıcılığında mifoloji elementlər yerinə görə çox dəqiq işlənmiş, qədim inanclara müəllif tərəfindən saygılı münasibətin təzahürü kimi formalaşmışdır. Bu baxımdan demək olar ki, Məmməd Araz yaradıcılığında folklor motivlərinin zənginliyi onun yaşadığı mühitdə mifoloji kultura inancın güclü olması ilə sıx bağlıdır. Bu təsirin nəticəsidir ki, şair Günəşi kainatın, dağları təbiətin, ataları da evlərin ağsaqqalı adlandırır:

Günəş kainatın ağsaqqalıdır,
Onun hər əmrinə yer-göy müntəzir!
Dağlar təbiətin ağsaqqalıdır,
Nəfəsi gələndə meşələr əsir.
Atalar evlərin ağsaqqalıdır,
Atalar, işığı ev-kainatın (20,145).

Asrtal kultura - Günəş, Ay, Ulduzlara inam qədim türk mifologiyasından ənənəvi şəkildə gələn, bu gün də ehtiva olunan inanclardır. Səhərlər Günəşi alqışlamaq, ona salam vermək, axşamlar Aya salavat çevirmək adətləri, indinin özündə də, xüsusən kənd yerlərində qalmışdır (99; 165; 170; 172). Gecələr ulduz axanda, “kiminsə ulduzu axdı” – deyərlər. Poemanın bu hissəsində Günəşlə insan obrazlarının qarşılıqlı bağlılığı əks etdirilmişdir. Şair ataları ev - kainatın ağsaqqalı, işığı adlandıraraq, işığın Günəşlə semantik əlaqəsinə işarə etmişdir. Qədim əcdadlarımızın təfəkküründə Gü-

nəşdən doğulma, Günəşdən törəmə kosmoqonik görüşlər yer tutduğundan insanın doğuşu, yaşayışı, işi, ümumiyyətlə, bütün həyat təzi Günəşlə bilavasitə əlaqələndirilmişdir.

Poemada əkinçiliklə bağlı ardıcıl olaraq söylənən epizodların əksəriyyətində astral kultların iştirakının şahidi olur. Üç əsas obraz - torpaq, Günəş, ata - insan obrazları həmişə bir-birinin yanındadır, onlar birliyin, yaradılışın ilkin mənbəyinin rəmzi kimi səciyələndirilir. Böyük Vətən Müharibəsindən (1941-1945) əvvəlki dövrün əkinçisi xışla, müharibədən sonrakı dövrün əkinçisi traktorla işləsə də, ikisi də insandır, torpaqla, Günəşlə təmasları eynidir. Şair “Traktorçu oğlanla söhbət”də bunu belə mənalandırır:

Səhərin birinci qapı açanı, -
Əlin dan yerini doğrayıb sökər...
Səhər ulduzları şuma səpərsən,
Şumdan çıxararsan Günəşi bəlkə (20, 151).

Gözlərimizin önünə səhər sübh tezdən traktorunu işə salıb sahəyə tələsən oğlan gəlir. Traktorun səsi cırhacırla açılan qapının səsinə xatırladır. Qapı açılıb ev işıqlanan kimi traktorun səmindən də dan yerinə şırım düşür, hava işıqlanmağa başlayır. Şair çox gözəl bənzətmə ilə traktorçu oğlanı sanki axşamdan yanan ulduzları dən kimi şuma səpib, əvəzində həmin yerdən Günəşi göyərtdiyini təsvir edir. Bu lirik mənzərənin önündə yenidən yadına qırxıncı illərin toranlılığı düşür, səkkiz yaşında hodaq olub boyunduruqda oturduğu, səhərin sazağında yarpaq kimi titrədiyi anları xatırlayır, o vaxt oxuduğu holavarlar qulaqlarında səslənir:

Bahar gəldi, yer oyandı,

Soyuq qışın yası gəldi.
Ala öküz, çək kotanı,
Örüşlərin yazı gəldi (20, 152).

Bu, bir əkinçilik nəğməsi idi. Bu, bir Vətən dərəsi idi. Nəhayət, cütçü babanın keçdiyi həyat dərəsi idi. Yurd yerlərimizin bu sağlam, saf, ana qoynu qədər isti guşələrində “tüstüsü düz çıxan ocaqlar” da vardı. Babalar odu, ocağı müqəddəs saymışlar, əsərin qəhrəmanı qoca atanın da məramı ömrü boyu ocaq yandırmaq, oddan xeyirli məqsədlər üçün istifadə etmək olubdur. Ancaq müharibə dövründə elə tüstülü, tüstüsüz ocaqlar meydana gəlib ki, o ocaqlar isitmir, yandırır yaxır, böyük kəndləri, şəhərləri kül eləyib xarabalığa döndərir. Qoca arzulayır ki, kaş:

Halal ocaqların ocağı yana,
Tüstülər tən dura bu dağlar ilə.
Bəzən göz aldanar, iştah aldanar,
Tüstüsü düz çıxan ocaqlar ilə (20, 155).

Azərbaycan folklorunda yaranan “isitmədik istisinə, kor olduq tüstüsünə” kimi ifadələr də bu dövrlərin ədəbi məhsulu sayıla bilər, çünki o dövrdə odun istilik xüsusiyyətlərindən daha çox yandırıcılıq əlamətləri önə çəkilirdi. Odun müqəddəsliyinə, ocağın halallığına kölgə düşməsi ilə qoca barışa bilmirdi. İnsanlar odu əldə etmək üçün nə qədər əziyyət çəkmişdilər. Od Günəşin əlaməti idi. Oda tapıran insanlar odun ətrafında dövrə vurur, rəqs edirdilər. Bu rituallar indi də axır çərşənbədə, Novruz bayramında həyata keçirilir. Axır çərşənbə günü respublikamızın əksər bölgələrində dağların başında tonqallar qalanır, insanlar öz sevinclərini ətraf kəndlərin hamısına bildirmək istəyirlər. Qədim yunan əsati-

rində təsvir olunur ki, Prometey odu oğurlayıb insanlara gətirdiyinə görə Baş Allah Zevs tərəfindən Qaf dağında çarmıxa çəkildi. Od insanların həyatına daxil oldu, rahatlıq və firavanlıq gətirdi (146, 134-141). Ancaq sonralar insanlar odun yandırır-yaxmaq xüsusiyyətini qabartdılar. Qocanı narahat edən hiss, tüstülü-tüstüsüz ocaqların yurd-yuvaları yandırır xarabaya çevirməsi, bəşəriyyətə bəla gətirməsidir. Çox təəssüf ki, “Ağ evlərdə” oturanların istək və arzuları qoca atanın fikirlərinin əksinədir, əksər vaxtlar isə “qara tüstülü” planlar reallaşır. Qoca bu fikirlər burulğanında çalxalanırkən üzünü küləyə tutub, ondan imdad diləyir:

Səhər küləyini səslədi qoca:

“Gördüyüm bəlkə də duman-yuxudur:

Vur dağıt gözümün qabağında,

Düz çıxan tüstülər çox qorxuludur” (20, 156).

Qocanın yadına düşür ki, nənəsi də, babası da bir vaxt ona deyiblər ki, bəd yuxuları səhər çağı suya demək lazımdır. Bəd yuxu suya deyilsə, su onu paklayar, təmizləyər, yuxunun bədlini aparar. Qoca folklorumuzdan gələn yuxu yozmalara, yuxuyla bağlı inanclara arxalanaraq sübh çağı axar “Su ilə söhbət” edir. Yuxuda gördüklərini, onu vaxtsız tərək etmiş ömür-gün yoldaşı Mahmud qızının göz yaşlarını, qoyun-quzuların həyəcanlı mələşməsini, ağacların hıçqırıqlarını Mahmud qızının giley-güzarını axar suya danışır:

Ax, sulara, yuxum, uyu,

Yuxumu yu, yuxumu yu.

Axar sular, dağa-daşa

çırp, durula,

Qayalara sər, qurula!..
Qaçım, mən də
O ağ günə deyim ki,
Sənsiz ömrüm
yenə sənsiz deyil ki... (20, 159)

Qoca yuxuda olsa da Mahmud qızıynan bir daha birləşmək, heç ayrılmaq istəməsə də, Mahmud qızı bir buluda dönüb yox olur. Səhəri yuxusunu axar suya danışan qoca yolunu qəbiristana salır. “Bir qəbrin önündə” dayanıb Mahmud qızına müraciət edir. Bakıda qız nəvəsi olduğu xəbəri ilə Mahmud qızına göz aydınlığı verir, təəssüflənir ki, bu gözəl günləri Mahmud qızı görə bilmədi. Onun gəlinliyi müharibə illərinə düşdü, ana həm də ata oldu, kişi işlərini gördü, “bi-ləyində qara günün kündəsi, ürəyində qara günün təndiri, kü-rəyində qara günün şələsi, yolpa yoldu, inək sağdı, sac asdı, xoş gününü xurcunlara çinləyib, ata minib, şəhər yolu tanıdı”, bazarlıq elədi, övladlarını böyütdü. Qoca qəbrin önündə özünü qınayır, Mahmud qızının çəkdiyi bu qədər əzab-əzi-yətin baskarı olduğunu düşünür, Mahmud qızından halallıq istəyirdi. Qoca öz səsini özü eşidirdi, onun səsinə səs verəcək kimsə yox idi. Şeirinin sonunu şair Azərbaycan folklorundan gələn incə bir fraqmentlə bitirirdi:

Qəbirlərin qulaqları laldı çoxdan,
Öz səsini bircə özü eşidirdi.
Ancaq bir az o tərəfdə baş daşına,
Göy göyərçin qonmuş idi,
Gözlərini yummuş idi (20, 162).

Məlum olduğu kimi, folklorlarda göy göyərçin türk Ana obrazının ifadəsidir. Göy rəng türklüyü, Göy türklərini, Göy Tanrını simvolizə etdiyinə görə babalarımız bayatıda, Məmməd Araz isə şeirində ananı məhz göy göyərçinə bənzətmişdi.

Analar yanar ağlar,
Dərdini sanar ağlar
Dönər göy göyərçinə
Yollara qonar ağlar (72, 52).

Poemanın maraqlı hissələrinin biri də “Bir xoş yuxu sorağında” adlanır. Məlum olur ki, yeddi ildir Mahmud qızı, şairin anası dünyadan köçübdür. Ananın ruhu göy göyərçinə dönüb qəbiristanda onun baş daşı önündə halallıq istəyən qocaya halallıq versə də, ancaq şairin özü narahatdır, çünki anası bu yeddi ildə onun yuxularına gəlməyibdir. Hər gecə anasını gözlərinin önünə gətirib yuxulasa da, anası yuxusuna girmir ki, girmir. Şair alimlərdən, müdriklərdən bu sirri öyrənməyə çalışır. Müdriklər şairə məsləhət bilirlər ki, anaya “öldü” deməsin:

Anaları günəşin zərrəsi bil cahanda,
Köçüb gedir Günəşə
analar göz yumanda... (20, 164)

Şair Ana-Günəş obrazını şeirə gətirməklə yenidən folklorla müraciət etmişdir. Məlumdur ki, qədim Azərbaycan mifoloji mətnlərində Günəşin qadın-ana olması barədə təsəvvürlər mövcuddur:

Yeddi ildir - nə gümanlar sorağında,
Nağılları varaqlayır, qatlayıram,
Əfsanələr tilsimindən adlayıram.
Yol üstündə saqqalından nur ələnən,
Bir qocadan soruşuram bu sirri mən.
Bir xoş yuxu sorağında yeddi ildir,
Gecələrin birçəyini əlim didir (20,164).

Gecələrin birində bir qarı gəlir yuxusuna, şairi danlayır ki, nəvələri nəvələri yatan yerə getməyiblər, onun qəbrinin üstünə bir dəstə çiçək, bir yarpaq qoymayıblar. Bu tənəli sözlərdən şairin qulaqları od tutub yanır, başa düşür ki, bu səs doğma, yaxın olan ananın səsi idi, diksinərək ayılır, an-

caq ana getmişdi:

Qarı getdi,
dan yerində gözdən itdi (20, 166).

Günəşin zərrəsi kimi gələn ana dan yerində də qərq olur. Şairin gəldiyi qənaət də budur ki, analar ölmürlər, analar Günəşin zərrəsinə dönüb yenidən Günəşə qovuşurlar. Poemanın “Bir xatirə”, “Atamın yüz yaşı” adlı parçalarında qoca atanın mənəvi aləminin açılmasına xidmət edən, torpağa məhəbbətin, təbiətin rəngarəngliyinə sonsuz sevginin, Mahmud qızının ölümündən sonra nəvələrinin üzünə həsrət qalan, hər an, hər dəqiqə onların yolunu gözləyən, illərlə bu həsrətlə yaşayıb mehrini həyətdəki ağaclara, itə, pişiklərə salan ixtiyarın düşüncələrinin şahidi oluruq. Qocanın təbessümü bağa hərərət gətirir, qızıl gül gülüşü, ağ çiçək yaraşığı ilə qocanı salamlayır, mavrı pişik balaları qocanı əhatəyə alır, ala it sahibinə məhəbbət dolu baxışlarla baxır. Ancaq qocanın gözləri yoldadır, yüz yaşının tamamında oğlunun gələcəyinə inanır, onun yolunu gözləyir. Oğlunun əvəzinə isə oğlundan təbrik teleqramı gəlir. Qoca ürəyində “bir atana baş çək, bala, balaları babasından ürkək bala” - deyərək oğlunu qınayır, sonra da xəyalən Mahmud qızına müraciət edir:

Demək yenə gəlmədilər,
Öz oduna özün qızın!
Qəbrin yansın, Mahmud qızı,
Uçub getdi oğlun-qızın! (20, 172)

Qoca övlad - nəvə həsrətini ürəyində çəkir, Mahmud qızının qəbrinin də od tutub yandığını düşünür. Adət-ənənələrimizə uyğun olaraq qoca bir dəfə də olsun həyat yoldaşının adını çəkmir, onu ancaq atasının adı ilə xatırlayır. Bu,

qocanın xanımına hörmətinin ifadəsi idi. Mahmud qızı qocanın aləmində bir göy göyərçin idi, onun da övladları uçub getmişdi. Səhərlər “su üstündə bayatı” oxuyanda quşlar da qocanın oxuduğu bayatıları xor ilə oxumağa başlayırdı. Qoca yenə də Mahmud qızını xatırlayırdı. Mahmud qızının son nəfəsində dediyi bayatını xatırlayırdı:

Dağlar mənə qar göndər,
Əsirgəmə, bar göndər.
Oğul, oğul, ay oğul,
Ya gəl - qurtarsın canım,
Ya dərmanın var, göndər... (20, 174)

“Atamın kitabı” poeması folklor nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Poema yüz yaşlı atanın timsalında bütün el ağsaqqallarının müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş obrazını səciyələndirən bir əsərdir. Bu ağsaqqalın - yüz yaşlı atanın taleyi, xarakteri, keçdiyi ömür yolu, yaşam tərzii tipik bir türk kəndlisinin milli xarakterinin eynidir. Şair poemada kökə, torpağa bağlılıq, övlad, nəvə məhəbbəti, ailəcanlılıq kimi əxlaqi keyfiyyətləri qoca atanın surətində gələcək nəsillər üçün bir örnək kimi ümumiləşdirə bilmişdir. “Atamın kitabı” poeması bu janrın ən dəyərli nümunələrindən sayılır. Xalq şairi Rəsul Rza poemanı “çətin yollardan keçən insan taleyi haqqında, incikli, göynəkli, qəzəbli, nikbin bir hekayə” (141, 315) kimi dəyərləndirmişdir. “Atamın kitabı”nda epiloq əvəzi “Baba dağ” sərlövhləli şeir parçası verilmişdir. Məmməd Araz atasını, bu dağlar oğlunu, bu dağ hünərli, dağ ömürlü insanı rəmzi olaraq Baba dağ adlandırmışdır.

“Atamın kitabı” dil, üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə

də Məmməd Arazın poetik uğurlarından xəbər verən bir əsərdir. Tənqidçi Vaqif Yusifli “Məmməd Araz dünyası” kitabında poemanın dili haqqında belə yazır: “Ədəbi dillə canlı xalq dilinin sintezini əks etdirən dilin ifadə imkanları burda bütün çalarları və rəngləriylə göz oxşayır. Bu işə xalq danışıq dili ilə ədəbi dilin qovuşuğudur, səlis, ahəngdar qovuşuğu” (156, 102).

Məmməd Araz poemada folklor nümunələrindən istifadə edərək yeni deyim tərzilə müasir poeziyanın nailiyyətlərinin təbii vəhdətini yaratmışdır. Poemanın dili səlisdir, axıcıdır, təmizdir, bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının uğurlu nümunələrindən hesab edilir. “Atamın kitabı” poeması Məmməd Araz yaradıcılığının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, şairin düşüncələrinin xalq ruhuna doğmalığını özündə ehtiva edən, oxucunu soykökünə yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran poetik əsərdir. Poema Azərbaycan oxucusunda dərin maraq oyatmış, şairin poeziya mülkünün şah əsəri kimi dəyərləndirilmişdir.

III FƏSİL

MƏMMƏD ARAZIN ƏSƏRLƏRİNDƏ XALQ ŞEİRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Xalq şeiri şəkillərindən istifadə üsulları

Məmməd Araz folklor nümunələrindəki bədii gözəllik elementlərini, ahəngdarlığı, daşlaşmış frazeoloji birləşmələri dərinədən öyrənmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində bir ədəbi üsul kimi istifadə etməyə çalışmışdır. Bu ədəbi üsulları araşdırarkən ilk növbədə bayatı, ağı, holavar, atalar sözləri və deyimlərdən irəli gələn xüsusiyyətlər nəzər-diqqətimizi cəlb edir. Məmməd Araz yenilikçi şairdir, ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatında formalaşan fikirləri, öyrəndiyi mənbələri təkrar etmədən, daha orijinal bir şəkildə, daha maraqlı bir dillə təsvir edə bilirdi. Belə bir məşhur bayatı vardır:

Bu dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar (72, 104).

Məmməd Araz “Atamın kitabı” poemasının “Su üstündə bayatı” bədii parçasında həmin bayatının ruhuna uyğun olan, lakin tamamilə yeni, orijinal bir deyimdə qocanın tənhalığını nəzərə çatdırma bilmişdir:

Bu dağlar, qoca dağlar,

Döşündə qoca dağlar.
Dağları tək görəndə,
Tək qalmış qoca da ağlar (20, 174).

Şifahi xalq yaradıcılığında “bu dağlar” ifadəsi ilə başlayan onlarla bayatıya rast gəlmək mümkündür. Bu bayatıların əvvəlki iki misrası son iki misrada deyiləcək əsas fikri möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır:

Bu dağlar, uca dağlar,
Qar yağa qoca dağlar.
Ovçusu cavan olan,
Maralı qoca dağlar (42, 592).

Yaxud:

Bu dağlar sinə dağlar,
Qar yağdı sənə, dağlar.
Yaşaram yar qoynunda,
Çıxaram sənə, dağlar (39, 367).

Və ya:

Dağlara qar düşübdü,
Gör nə hamar düşübdü.
Qəbrimi özgə qazıb,
Əlhəmdim dar düşübdü (39, 397).

Göründüyü kimi, bayatılarda ilk iki misranın ahəngi, oxşarlığı oxucunun diqqətini cəlb etmək, sonrakı beytdə olan iki misra isə fikri ifadənin məzmununu qavramağa kömək edən vasitə kimi düşünülmüşdür. Məmməd Araz yaradıcılığında rast gəldiyimiz bayatılarda da bu ənənəvi forma saxlanılaraq ikinci beytdə əsas ideya oxucuya təlqin edilmişdir:

Dağlara qar ələndi,
El yolu qaralandı.
Əllərin od paylayan,

Gözlərin qoralandı (20, 174).

Yaxud:

Bu dağlar yazınandı,
Qışı qurd, yazı nandı.
Gəlişinə macal yox,
Bir namə yaz, inandır (20, 175).

Bəli, folklor həmişə canlıdır, axıcıdır, fikirlərin bu və ya digər şəkildə ifadə edilməsində örnəkdir. Bu örnəkdən ünlü şairimiz Məmməd Araz da layiqincə bəhrələnib, Azərbaycan poeziya gülüstanına yeni nəfəs, yeni ruh gətirmişdir. “Kənddə bir axşam” şeirində şair səmimi olaraq etiraf edir ki, hər axşam kənd ağsaqqallarının yığışib söylədikləri dastan və nağılların təsir gücü daha əzəmətli, daha cəlbedici, daha çox tərbiyəvi və mənəvi mahiyyət daşıyır. İnsanın paklaşmasında, yüksək amallara doğru əzmlə addımlamasında, vətən məhəbbəti, el qeyrəti çəkən mübariz nəslin yetişməsində dastan və nağılların rolu əvəzəlməzdir:

Budur, sinədəftər qocalar yenə,
Enir tarixlərin dərinliyinə...
Kimi Koroğludan, kimi Babəkdən,
Kimi də Gülgəzdən, Abbasdan deyir:
Sözlər bulaq kimi axır ürəkdən,
Hər qoca bir nağıl, bir dastan deyir...
İndi duyuram ki, el ürəyində,
Neçə duymadığım əsərlər yatır.
Bəlkə də onunçün şeirə, sənətə,
Əlim az yetişir, ünüm az çatır (17, 30).

Şair öz şeirində təvazökarlıq etsə də, əsl həqiqətdə folklordan həm faydalanır, həm də folklorun zənginləşməsinə əməli köməklik göstərirdi. Məmməd Arazın məşhur, hətta hələ sağlığında folklorlaşan, dastanlaşan, çoxlarının əzbər bildiyi «Əlvida dağlar» şeiri o qədər təsirlidir ki, həmin misraları oxuyan kəs istər-istəməz xalq ədəbiyyatının vurğunu olur. Məmməd Arazın aşığı poeziyasına, saza, saz sənətinə xüsusi hörmət və məhəbbəti var idi. “Əlvida dağlar” qoşması da aşığı ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri ilə səsləşir, elin ruhunu oxşayır, ürəkləri ovundurur. Folklordan yaradıcı surətdə bəhrələnən şairin qoşması Miskin Abdalın gəraylısı ilə eyni kökdən, eyni qubardan, eyni həsrətin intizarından pərvazlanmışdı. Yaxşı mənada üst-üstə düşən bu eyniliyi, bu ruh yaxınlığını, ayrı-ayrı zamanlarda olsa da, bu genetik yaxınlaşma kodunu, əlaqə tellərini göstərmək məqsədilə «Miskin Abdal və Sənubər» dastanından bir parçanı olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırırıq: “Doğma yurdundan, yuvasından, elindən, obasından ayrı düşən Hüseynin (Miskin Abdalın - N.M.) ürəyi qubar elədi, sıra dağlara, şırıl-şırıl axan bulaqlara, əli ilə saldığı bağ-bağçaya nəzər saldıqca, ötən günlərini xatırladı. Dözmədi, sazını köynəyindən çıxardıb üzünü kəndə tərəf tutdu. Qəmli-qəmli oxumağa başladı:

Mən gedirəm, sən qalırsan,
Ulu dağlar, salamat qal!
Yadıma nələr salırsan,
Gur bulaqlar, salamat qal!

İnlə, yazıq qəlbim, inlə,
Ay çöl-çəmən, məni dinlə.

Günüm keçdi toy-düyünlə,
Ötən çağlar, salamat qal!
Bağça saldım, gül dərmədim,
Bağ becərdim, bar görmədim.
Miskin Abdal, budur dərdim,
Barlı dağlar, salamat qal!” (43, 359)

Miskin Abdal bu şeiri gəraylı şəklində elindən ayrılıb Sənubərin ardınca, haqq tərəfindən verilmiş butaya yetmək üçün getdiyi zaman deyibdir. Məmməd Araz da öz yerindən, doğulduğu yurddan ayrılanda ürəyi qubar edib, həmin fikri ümumi məzmunu saxlamaqla qoşma şəklində daha təsirli, daha ecazkar bir dillə poeziyamıza gətiribdir:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman, salamat qal, dağ, salamat qal!
Dalımca su səpir yoxsa buludlar,
Leysan, salamat qal, yağ, salamat qal!

Qıy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şəhli çəməndə.
Ey qaragöz pəri, ardımca sən də,
Boylan, salamat qal, bax, salamat qal!

Gəldim, qarşıladi güllər, çiçəklər,
Gedirəm əl edir boz biçənəklər.
Nidamı çaylara dedi küləklər:

Bulan, salamat qal, ax, salamat qal! (17, 147)

Məmməd Arazın poeziyasında xalq ruhu, milli xüsusiyyətlər, xəlqilik məfkurəsi əsas yer tuturdu. Şairə görə

hər bir yazar öz xalqının milli məfkurəsini, mənəviyyatını, məişətini, musiqisini, folklorunu bilmədən xalqın ruhunu oxşayan incilər yarada bilməz. Məmməd Araz xalq musiqisini, aşıq sənətini, muğamlarımızı həm sevirdi, həm də onları bilirdi. Uşaqlıqdan yaddaşına köçmüş aşıq şeiri, xalq ədəbiyyatının inciləri bütün yaradıcılığı boyunca şairin yol yoldaşı oldu.

Şair aşıq sənətinə xüsusi məhəbbətlə yanaşırdı, saza, sözə yüksək qiymət verirdi. Sazlı-sözlü Vətən sevgisindən danışır, bu sevginin böyüklüyünü, ülviliyini tərənnüm edirdi. Uşaqlığından Aşıq Ələsgərin qoşmalarının təsirindən ayrıla bilməyən Məmməd Araz yaşadığı zaman içində bir an da olsun aşıq sənətindən, sazın həzin sədalarından ayrı düşmədi, hər zaman aşıqları dinlədi, ən gözəl duyğularını saz sədaları altında dilə gətirdi, könül yaddaşından ağ vərəqlərin yaddaşına köçürüb elin, xalqın mənəvi sərvətinə çevirdi. Harda aşıq gördü, ayaq saxladı, harda saz səsi eşitdi oraya getdi. Dəlidağda, İstisu yaylağında Hüseyn Cavanla görüşlərindən qəlbi ehtizaza gəldi, “Oxuyan Təbriz” şeirini yazdı:

Aşıq Cavan sarılmışdı sazına,
Toy qurmuşdu dünənin yasına.
O, dərđini ya sındıra, ya sına.
Qəzəbi köklənib dağın-daşın da,
Təbriz ağlayırdı dağlar daşında (18, 65).

Məmməd Araz çoxşaxəli yaradıcılığında aşıq şeiri formalarından istifadə edərək mükəmməl qoşma və gəraylılar yazmışdır. Məlumdur ki, qoşma hər bəndi dörd misradan ibarət olub, misraları on bir hecalı, tez əzbərlənən, yadda qalan, lakonik və çevik şeir şəklidir. Məmməd Araz da bu şeir şəklindən istifadə edərək otuzdan artıq dillər

əzbərinə çevrilmiş qoşmalar yaratmışdır. Şairin “Əlvida dağlar”, “Salamat qal”, “Nə bilim”, “Nəyimə gərəkdir”, “Qızlar” kimi qoşmaları (9; 10; 11; 12; 13;) toy məclislərində, şənliklərdə aşıqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

Şairin “bulaq başında” qoşması Aşıq Ələsgərin “Gördüm” qoşması ilə səslənməsinə və ahənginə görə bir-birinə oxşasa da, fərqli cəhətləri də vardır. Aşıq Ələsgər bulaq başında zalım ovçu tərəfindən vurulmuş yaralı maralı görübsə, onun yaralarını sarımaq istəyi ilə qəlbi alovlanıb coşursa, Məmməd Araz sarışın saçlı, qara qaşlı bir qız görür, onun baxışlarından özü yaralanır, ondan vədə almaq istəyir, sevnələr dilsiz də bir-birlərini başa düşürlər, baxışlar sabahı göstərir. Müqayisə üçün hər iki ustadın qoşmasını nümunə kimi göstərək:

Aşıq Ələsgərdə:

Gedirdim, gūzarım düşdü bulağa,
Ovçu bərəsində maralı gördüm.
Yatıb inildəyir, durub boylanır,
Bir neçə yerindən yaralı gördüm.

Zalım ovçu onu alıb nişana,
Dəyib yaman güllə, boyayıb qana.
Çox incidir, dönür o yana-bu yana,
Kəsilibdir səbri, qərarı gördüm.

Təbib olsam, yaraların bağlaram,
Sinəm üstə düyünlərəm, dağlaram.
Ələsgərəm, o səbəbdən ağılaram.

Ananı baladan aralı gördüm (24, 111).

Məmməd Arazda:

O qızı görəndə bulaq başında,
Qəlbimdə kükrəyən bulağı gördüm.
Laləli-nərgizli çəmən içində,
Laləyə rəng verən yanağı gördüm.

Saçı sarışındı, qaşları qara,
Baxışı baxanı çəkirdi dara.
Könül verməmişdi hələ bir yara,
Dodaq görməmişdi dodağı gördüm.

Ona könül açdım çatıldı qaşı,
Söz deyə bilmədi sözümə qarşı.
Bu dəmdə böyürdən çıxdı qardaşı.
Tutuldu tez qaşı-qabağı gördüm.

Sevənlər dilsiz də danışacaqdır,
“Gələn görüşümüz – dedim – nə vaxtdır?”
Qız dönüb gözaltı gözümə baxdı,
Bu gizli baxışda sabahı gördüm (18,116).

Müqayisə üçün deyək ki, hər iki qoşma “Gördüm” rədifli qoşmadır. Aşiq Ələsgərdən fərqli olaraq Məmməd Araz qoşmanın adını “Bulaq başında” (18,116) adlandırmışdır. Aşiq Ələsgərdə qoşma üç bənddən ibarətdir və sonuncu bənd möhürbəndidir. Məmməd Arazda isə qoşma dörd bənddən ibarətdir və qoşmanın möhürbəndi yoxdur. Adətən, qoşmada bəndlərin sayı tək (3, 5, 7) olur. Hər iki qoşma on bir hecalıdır, 6-5 bölgüsü ilə yazılmışdır. Məmməd Arazın qoşmaları-

nı ənənəvi qoşmalardan fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri qoşmanın sonuncu bəndində (ona möhürbənd də deyilir-N.M.) müəllifin adının verilməməsidir. Müəllifin cəmi dörd qoşmasında (“Nə bilim”, “Nə günah”, “Durnaları dönməz oldu dağların”, “Telefon”) şairin adı verilmişdir. Məmməd Araz qoşmalarına da novatorcasına yanaşmış, bəzən oxucu tərəfindən gözlənilməyən üsul və vasitələrdən istifadə edərək klassik ənənəvi formanı pozmuşdur. Onun qoşmalarından bu şeir növünün klassik tələblərinə uyğun gələn yeganə qoşması “Nə bilim”dir ki, onda da ənənəvilik pozulmuşdur. Qoşma dörd bənddən ibarətdir (18, 106).

Məmməd Arazın qoşmalarının fərqli cəhətlərindən biri də bəzi qoşmalarının bəndlərinin dördüncü misrasının qırıq olmasıdır, yəni tam on bir hecalı olmamasıdır, sanki müəllif qəsdən bilə-bilə misranı başa çatdırmır, yarımcıq saxlayır və bununla da qoşmaya yeni nəfəs gətirirdi. “Yoxdu özgə umacağım”, “Salamat qal”, “Qayıt dedim” şeirləri bu qəbildəndir:

Günlərim var: gah pashlı, gah qalaylı,
Gah lal axan, gah ıldırım haraylı...
Bu torpağın daşı olub qalaydım,
Yoxdu özgə umacağım... (18, 296)

Şair özünün yaratdığı formadan bəzi gəraylılarında da istifadə etmişdir. Bu özlüyündə şeirə bir orijinallıq gətirməklə yanaşı, bədii qıraət zamanı xoş bir səslənmənin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan “Təklənmə” (16, 430) gəraylısının bir bəndinə nəzər salaq:

Öz dərdinə ortağ da ol,
Öz içində dustaq da ol,

Dön özünə bıçaq da ol,

Təklənmə, könül! (16, 430)

Məmməd Arazın “Dağlar”, “Dağlar küsüb”, “Mənim də yaşım az deyil”, “Palıd, səni kim yıxdı”, “Kəklik” və s. gəraylıları da bu səpkidə yazılmış ən uğurlu şeirlərindən hesab edilir:

Vurulan var, vuran “yoxdu”,

Bu tələni quran yoxdu.

And içən var, “Quran” yoxdu,

Palıd, səni kim yıxdı? (19, 134)

Məmməd Arazın gəraylı janrında yazdığı şeirlərindən gətirdiyimiz nümunələrin hər ikisində dördüncü misrada hecanın pozulduğunun şahidi oluruq. Göründüyü kimi, “Təklənmə” gəraylısında sonuncu misra beş hecalı, “Palıd, səni kim yıxdı” gəraylısında isə yeddi hecalıdır.

Şairin gəraylılarının qafiyələnmə sistemi əsasən ənənəvi şəkildə qurulmuşdur. Nümunə üçün beş bəndlik “Dağlar küsüb” gəraylısının qafiyələnməsini nəzərdən keçirək:

Neçə yazdı düşmür yolum,

Yəqin dağlar küsüb məndən.

Gedib öpüm, qurban olum,

Yəqin dağlar küsüb məndən.

I	II	III	IV	V
a	c	q	ğ	e
b	c	q	ğ	e
a	c	q	ğ	e
b	b	b	b	b

Düzlərimə şöhrət Araz,

Harayıma həsrət Araz.
Gecikmisən, Məmməd Araz,
Yəqin dağlar küsüb səndən (18, 297).

Məmməd Arazın qoşma və gəraylılarında ənənəvi qaydalarından istər qafiyə sisteminin quruluşundakı, istərsə də heca pozumu ilə yaranan fərqlər şairin novatorluğu, yenilik tərəfdarı olması xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu yeniliklər şairin qoşma və gəraylılarının təsir gücünü azaltmamış, əksinə şeirlərin ruhuna şəkildə, deyilşəcə bir xoşagəlimlik, rəngarənglik gətirmişdir. Şairin yeniliklərindən biri də köhnə, nimdaş qafiyələrdən qaçması, sözlərin səslənməsinə görə yaranan qafiyələrdən istifadə etməsidir:

Çoxdan dağa-daşa yadam,
Salmır qonum-qonşu yada,
Əlim yetmir qoşmaya da,
Yəqin dağlar küsüb məndən (18, 297).

Burada daş, qonşu, qoşma sözlərində “ş” səsinin tələffüzü sözlərin əvvəlinə artırılmış söz, şəkilçi və ədatla birlikdə səsləndikdə qulağa xoş gələn “daşa yadam”, “qonşu yada”, “qoşmaya da” qafiyələnməsini əmələ gətirmişdir. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, Məmməd Araz poeziyasında sələflərindən fərqli olaraq bənzərsiz, səslənmə ilə əmələ gələn qafiyələr çoxluq təşkil edir ki, bu da şairin yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən sayılır, şeir dilini gözəlləşdirir, bədiiləşdirir və oxunaqlı edir:

Mən Arazda saxələnen çinardım,
Ömrü boyu tufan əydim, su yardım.
Xətəinin qılıncını suvardım,

Məmməd Araz karandaşı göyərdi (19, 55).

Məmməd Araz köhnə stereotiplərdən qurtula bilməyən şair dostlarını “köhnə qafiyələr-çaylaq daşları”ndan üz döndərməyə səsləyir, yeniliyi təbliğ edir, təzə söz, təzə qafiyyə, təzə fikir deməyə çağırırdı:

Gözlər torlananda, çənə əsəndə
Gəlin çaş salmayaq sözlə əsanı.
Şairlər, bu “can-can” çeynəməsindən
Canını qurtaraq “Azərbaycanın” (19, 61).

Məmməd Araz sözə çox ehtiyatla yanaşan, artıq ifadələrdən qaçan, çeynənmiş qafiyələrdən uzaq, şeirdə yeniliyin tərəfdarı olan novator, öz ifadəsi ilə desək, “söz ilə oynayan şair” idi. Şair əsərlərinin lirizmi, məzmunu ilə fərqlənir, həqiqi milli düşüncə, yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirdiyinə görə oxucuları tərəfindən sevilirdi. İndi də xalq hikməti xəzinəsinin inciləri ilə zənginləşdirilmiş şeirlərinin bədii pafosu oxucunu tezliklə ələ alır, düşündürür, ona bir mənəvi rahatlıq gətirir.

3.2. Şairin şeirlərində paremioloji vahidlər

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının incilərindən olan atalar sözləri, məsəllər, deyimlər sadəcə adi cümlələrdən ibarət deyildir, bunlar daha çox ahəngdar, bəzən vəznli, ölçülü, zərif, incə poetik yükü olan deyimlərdir. Bu cür deyimlər insanın təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir, zövqünü oxşayıb, estetik duyğular yaradır. Məmməd Arazın şeirlərində rast gəldiyimiz bu tipli deyimlər şeirin bədii siqlətini artırmaq, estetik gözəlliyini yaxşılaşdırmaq, fikrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, qonşu haqqında deyilmiş “Qonşunun başı şişdi, qayğısı bizə düşdü” (25,216) atalar sözündə ritm, qafiyə, obrazlı deyim tərzli göz qabağındadır. Məmməd Araz bu fikri “Qonşu” şeirində daha da qüvvətləndirərək belə işlətmişdir:

Arvadı ağladı, yığıldıq yasa,
Biz ona rəhmət də deyib baş əydik.
Həyət qol çırmadı, düşmən də olsa,
Yenə qonşumuzdu, dəfn etməliydik.

Sükut bir səs yaydı ürəyimizə:
Diri görmüşdükmü ölən adamı?
Öləndə tanıdıq qonşuymuş bizə,
Otuz il qonşumuz olan adamı... (17, 122)

“Göz gördü, könül sevdi” və ya “Könül sevən göyçək olar” poetik ifadəsi xalq yaradıcılığında nə qədər cazibədar və gözəldirsə, Məmməd Araz poeziyasında da, o qədər gözəldir, mənalıdır. Müqayisə edək.

Bayatıda:

Başımda külahım var,
Ürəyimdə ahım var.
Göz gördü, könül sevdi,
Mənim nə günahım var (72, 98).

Məmməd Araz isə “İki səs” (1956) şeirində “Könül sevən göyçək olar” ifadəsini belə işlətmişdir:

Könül sevdiyini sevəsən gərək,
Kiçik bir şeir də könül vardır.
Bu axşam bayırda at çapan külək,
Sanki xəyalımın qanadlarıdır (17, 50).

Yaxud, şair 1957-ci ildə yazdığı “Toy həsrəti” şeirində yenə də “könül sevən” motivinə çox həssaslıqla yanaşmışdır:

Könül sevməyəni sevə bilmərəm,
Könlümə yad deyil nə şadlıq, nə qəm.
Kədəre düşməyəm, sevincə həmdəm.

Sən mənim həmdəmim olandan bəri (17, 58).

Azərbaycan poeziyası və folklorun qarşılıqlı əlaqələri şeirimizi təkcə məzmunca tamamlamayıb, həm də ona yeni mündəricə verib, etik və estetik cəhətdən daha da zənginləş-

dirmişdir (4; 28; 115; 118; 140). Məmməd Araz poeziyasını da yeni istiqamətdə öyrənmək, onun daxili məzmun və mənə çalarlarını aşkarlamaq, xalq həyatının dərin kökləri ilə bağlılığını göstərmək, folklor qaynaqları ilə birlikdə gözəlliyini duymaq aktualdır. Şairin yaradıcılığında folklorun təzahür formaları geniş və rəngarəngdir. Müəllif ən kiçik həyat detallarının təsvirindən tutmuş, ən böyük bədii faktın təsvirinə qədər milli həyat materialına, folklor örnəyinə söykənir. Səməd Vurğuna hərs etdiyi «Sən tələsmədin» şeirində Məmməd Araz «Asta gedən, usta gedər» xalq deyimini (25,72) aşağıdakı formada, yeni məzmununda belə mənalandırmışdır:

Tələsən atlılar yolda qalacaq,
Aramla gedənlər çox getdi ancaq.
Görməyə tələsdi səni bağça-bağ,
Bənövşə üzəndə tələsmədin sən (17, 77).

Yenə də Səməd Vurğuna həsr olunmuş «Müqəddəs məzar» şeirində dünyanın vəfasızlığı, faniliyi haqqında folklor qaynaqlarından gələn “Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər” (124,7) fikrini şair özünəməxsus deyim tərzilə oxucuya çatdırmağa çalışıb:

Günahkar görürəm torpağı, yeri,
Ömrümüz özü də sirli aləmdir.
Nədənsə insanın əzəldən bəri,
Gəlişi sevinçdir, gedişi qəmdir.

Yox-yox kədərlənmə, ürək, ey ürək,
Onun söz mülkündən kədər uzaqdır,
Bir də ki, dünyaya gələn gedəcək,

Ölümə yalvarma, ümid nahaqdır (17, 82).

Məmməd Arazın “Deyirlər ki”... şeirindən daha bir bəndə nəzər salaq:

Bir küncü də isindirməz tək nəfəs,
Hər quşun da yuvası var, tayı var.
Bəs bir evin qayğısından qaçan kəs,
Bir ölkənin qayğısını nə duyar? (17, 119)

Şeirdə fikir, məzmun xalq yaradıcılığında min illərdir sabitləşmiş «Tək əldən səs çıxmaz» (25,599), “El bir olsa dağ oynadar yerindən, güc bir olsa zərbi-kərən sındırar” (25, 302) deyimlərinin oxşarıdır. Yeri gəlmişkən, deməliyik ki, bu fikri xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə də «Kösəvin ikisi çöldə də yanar, biri ocaqda da alışı bilməz» (149,137) kimi ifadə etmişdir. “Tufarqanlı Abbas” dastanında da eyni fikirlərin səslənməsi gəldiyimiz qənaətin təsirini bir qədər də artırır:

Abbas deyər: - Kamal gərək dərinədən,
Əqlimi oynatdın, çıxdı sərimdən.
El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa zərbi – kərən sındırar (54, 368).

Xalq poeziyasının bütün janrlarında qələmini sınayan Məmməd Araz yeri gəldikcə qarğış və jarqon tipli deyimləri də şeirinə gətirmiş, maraqlı poetik nümunələr yaratmağa nail olmuşdur. “Kəndə işıq gəldi” şeirində işıq, nur paylayan kənd montyorunun duyğuları qələmə alınmışdır. Montyor istəyir ki, kənddə hamının evində, həyətinə işıq yansın. Ancaq axşamların birində görür ki, evlərdən birində işıq yanmır. Məlum olur ki, oğlu müharibədən qayıtmayan ana dünyadan köçmüşdür, onun evində işıq yandıranı yoxdur. Montyor həyətdə işıq çəkib, həyəti, evi işıqlandırır, ancaq ev-eşik sahibsiz, kimsəsizdir:

Yel əsdi, dil açdı sanki ağaclar,
Hər yarpaq telində bir səda dindi:
Qonağı - küləklər, sahibi - quşlar,
Çırağı da aydı bu evin indi (17, 134).

Montyor qonşudan “bu evin sahibi hanı?” - deyə soruşur. Qonşuluqda yaşayan qarı nənənin montyora cavabı əsl mənada xalqın yaratdığı deyim formasındadır:

Bir qarı hay verdi: “Dava salanın,
Yağışının evi beləcə qalsın” (17, 134).

“Evin yıxılsın, ev yıxan” qarğışının izləri görünən deyimlə şair müharibənin törətdiklərini, yurdları işıqsız, evləri sahibsiz qoyanların bəşər tarixində necə mənfur rol oynadıklarını göstərmək istəmişdir. Oğlunun ölüm xəbərinə inanmayan ana ömrü boyu oğlunun yolunu gözləyir, ölməmişdən evin açarını qonşuya verir ki, oğlu qayıdanda ona versinlər, oğlu evinə sahib çıxsın. Ancaq “Evi yıxılmışlar bu evi yıxmışlar”, daha onun sahibi heç vaxt gəlməyəcəkdir. Şair həmin qarğışı “Bir almanla tanış oldum” şeirində də işlətməmişdir. Leninqradda (indiki Sankt Peterburqda) 1961-ci ildə şair bir alman zabiti ilə tanış olur. Yaşlaşmış alman zabiti Böyük Vətən müharibəsi illərində Leninqrad vuruşmalarında iştirak edib, çox evləri xaraba qoyub, çox anaların sinəsinə dağ çəkibdir. İndi bu şəhərə turist kimi gəzməyə gələn alman zabitinin vicdanında oyanış əmələ gəlmişdir, öz günahlarını xatırlayır, günahlarını ağrı kimi sinəsinə yığır, öz-özünü ittiham edir, çünki onun özünün də evi xarabalığa dönüb, ailəsi, uşaqları məhv olubdur. Şair burada da “evin yıxılsın, ev yıxan” qarğışını ustalıqla işlədə bilmişdir:

Çox analar ağlatmışdım yəqin ki, mən də,
Yüz ocaqda od sönmüşdü hər qumbaramdan.
Öz xarabam sordu məndən geri dönəndə:

“Hanı evin, uşaqların, ay evlər yıxan?” (17, 126)

Bu tipli qarğış və deyimlərə “Ona” şeirində də rast gəlmək mümkündür. Həyatın burulğanında özünü itirmiş, artıq gəncliyi, gözəlliyi araq, siqaret düşkünlüyünün qurbanı olmuş qadını düz yola qaytarmaq istəyi ilə deyilən şeirin iki bəndinə diqqət verək:

İndi xatirələr odunda qızın,
Yeri, öz qəbrini öz əlinlə qaz.
Yeri, unutma ki, alovla buzun,
Küləklə dumanın dostluğu tutmaz.

Yeri gözlərimdən silinsin əksin,
Aynadan silinən ləkələr kimi.
Yeri, baxışlarım səni əritsin
Günəş əritdiyi kölgələr kimi... (17, 201)

Nənələrin sinəsindən süzülüb gələn “Boyunu yerə soxum”, “Yerə girəsən səni” kimi qarğış və deyimlər, yaxud “Buzu gün əridər, insanı xəcalət”, “Yolunu azdın, özünə qəbir qazdın” kimi atalar sözləri şeirin ruhu ilə bir eynilik, oxşarlıq içərisində deyilməyi? “Ona” şeirində bədii təsvir vasitələrinin canlı xalq danışığı və aforizmlərlə zənginliyi eyni kökdən qidalanan Səməd Vurğunun şeiriyyətini xatırladır. Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Xuramanın vəfasızlıq və xəyanətini görəndən sonra Vaqifin ona dediyi sözlər yada düşür:

Get, get, vəfasızsan bu dünya kimi,

əksini də söyləyib, qara qızın gözəlliyini, mənəvi saflığını daha dolğun boyalarla oxucuya çatdırmağa çalışır. Məşhur el məsəlində ağ, nazik dərilili gözəlin təsviri məqsədi ilə, “qara üzüm giləsi yesə, boğazından keçəndə görünər” deyilibdi. Şair həmin deyimi fərqli şəkildə ifadə etmişdir:

Utanma, qara qız!
Çörəyi gözəllik,
Olanlar utansın.
Bir xalq məsəlinin
Əksini deyim mən,
Boğazında görünər
Ağ üzüm yesən.
Qaralıqda şöhrət
Yanaşı olur bəzən.
Ağlıqda da nifrət,
Yanaşı olur bəzən (17, 189).

Şair, demək olar ki, xalq yaradıcılığından gələn deyimlərə həmişə novatorcasına yanaşmış, bəzən də özü yeni deyimlər yaratmışdır. Hətta Məmməd Arazın elə şeirlərinə rast gəlmək olur ki, az qala hər bəndində aforizmə, xalq məsəlinə çevrilə biləcək, yaxud o qədər dərin təsir bağışlayan deyimlərlə zəngin olur. Məsələn, “İnam” şeirindən bir neçə beytə nəzər salaq:

Bir bala ceyranın gözündən duru,
Bulaq da sel vaxtı bulana bilir! (17, 192)

Və ya:

Bir damcı böhtanın gürşad gücü var,
Bəzən özülündən yıxır bir evi (17, 192)

Və ya:

Mən bu məsələmi danan deyiləm,
Şair gözəlliyin göz dustağıdır! (17, 192)

Və ya:

Həmişə evcanlı, ailəcanlı,
Kişilər xoş gəlir çox qadınlara... (17, 193)

Yeddi bəndlik “İnam” şeirində bu qədər aforizm səviyyəli deyimlərin işlədilməsi Məmməd Arazın böyük sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin bariz göstəricisidir. Məmməd Araz həmişə sözə ehtiyatla yanaşmış, bədii təsvir vasitələrini yerində işlətməklə lakonik, yığcam, lakin çox mənalı və dəyərli poeziya nümunələri yarada bilmişdir.

Bu anlamda üç bəndlik “Vədəsiz çiçək” (9, 196) şeiri də dediklərimizə nümunə kimi qiymətləndirilə bilər. Şeirin son iki bəndi, demək olar ki, tamamilə aforizmləşmiş fikirlərdən ibarətdir:

Yağdır ünvanıma sözün var nə ki,
Bir ömrün ikinci baharı yoxdur.
Neyləyim, məhəbbət evinin də ki,
Əldən-ələ keçən açarı yoxdur.

Sən indi vədəsiz qar altdan çıxan,
Məsum bir çiçəyə bənzərsən, gülüm.
Dərməsəm qorxuram soldura tufan,
Əlimdə solarsan, dərərsəm, gülüm (17, 196).

Xalq adət-ənənələrinin tanındılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından “Cümə günləri” (17, 220) şeirinin ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri vardır. Hələ uşaqlıqdan əcdadlarımızın ruhu haqqında bizə valideynlərimiz tərəfindən

təlqin edilən fikirlər Məmməd Araz qələmi ilə poetikləşdirilmiş, yadda qalan, insanın mənəvi paklığa aparan yolda bələdçisinə çevrilən bu şeir ürəkləri ehtizaza gətirir. Şair anasının cümə günləri xüsusi səliqə-səhmanla samovarı qaynadıb, dadlı xörəklər bişirməsini xatırlayırdı. Cümə günü islami dünya-görüşdə müsəlmanların istirahət günü, xoş günü hesab olunur. Belə günlərdə vəfat etmiş əcdadlarımızın ruqları deyilənlərə görə, evlərə gələr, övladlarına baş çəkərlər. Odur ki, əcdadların ruhu inciməsin deyə, həmin günləri evlərdə bir xoş əhvali-ruhiyyənin olması zəruri sayılır. Hətta deyərlər ki, həmin günləri evin hər bucağına salavat çevirmək lazımdır, çünki, adətən, ruqlar küncələrdə dayanıb evdəkilərə nəzarət edərlər. Evdə yaxşı iyli xörəklər bişib, yaxşı söhbətlər gedəndə ruqlar da razı qalır, evi qoruyurlar. Əksinə, xoşagəlməz hadisələr baş verərsə, ruqlar küsüb gedər, bir daha geri qayıtmazlar. Məmməd Araz da uşaqlıqdan anasından eşidib gördüklərini maraqlı bir dillə poeziyaya gətirmişdir:

Anam cümə günü yır-yığış elər,
Samovar odlayar, ocaq qalardı.
Elə bil, o günün çayı ətirli,
Xörəyi daha da tamlı olardı...

“Ruhu əcdadların - deyərdi anam:
-Bizə qonaq gəlir cümə günləri.
Onları ehsanla qarşılamasam,
Küsərlər, bir daha dönməzlər geri.

Onlar xoş söhbəti, xoş üzünü sevir,

Dava-dalaş olsa, çıxıb gedərlər,
Tüstüsüz ocağı, işıqsız evi,
Dağıdıb gedərlər, yıxıb gedərlər” (17, 220).

İndi də sahibsiz evlərdə işıq yandırmaq, halva çalıb iyi çıxartmaq adəti qalıbdır. Xüsusilə də Novruz bayramı ərəfəsində mütləq bu tədbirlər həyata keçirilir. Bir evin, bir yurdun övladları harda yaşadıklarından asılı olmayaraq bu ərəfədə əcdadlarını yada salar, doğma yerlərə qayıdar, evlərində ocaq qalayıb, işıq yandırar, ətirli, dadlı xörəklər bişirərlər, həyat-bacada təmizlik işləri aparıb, sökülüb dağılan yerləri təmir edər, abadlaşdırarlar. Bu inanclar yurda, elə bağlılıq, əcdadların ruhuna hörmət əlaməti olaraq yaşadılan ən ülvi adətlərimizdən sayılır. Şair şeirin sonunda bu inama bağlılığı anası dünyadan köçəndən sonra daha dərinəndən hiss etdiyini bildirirdi:

Qəribə gəlsə də mənə o inam,
Anam bu dünyadan köçəndən bəri, -
Özüm də bilmədən harada olsam,
Evə tələsirəm cümə günləri... (17, 220)

Məmməd Arazın “Fəlsəfə müəllimi” (17, 213) şeirinin ilk bəndində də atalar sözündən yaradıcı bəhrələndiyi nəzəri cəlb edir. “Elmsiz adam meyvəsiz ağac kimidir”, yaxud “elmsiz adam – ruhsuz cəsəd” (25, 312) atalar sözünün ifadə etdiyi məna çaları şeirin ideya-məzmununu ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir:

Ağıldır hökm edən göyə, torpağa,
Elmsiz, biliksiz, qanadsız quşuq.
Ancaq dünyaya tək dərş oxumağa,
İmtahan verməyə doğulmamışıq (17, 213).

Bu səpkili, elmlə, biliklə bağlı fikri Nizami Gəncəvi də

əsərlərində işlətmişdir:

Elmsiz, biliksiz cahanda heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz (56, 123).

Bununla bərabər Məmməd Araz şeirin birinci bəndinin ikinci beytində insanı həm də real həyat ilə yaşamağa səsləyirdi. Şair qeyd edirdi ki, həyatın rəngarəngliyi məhəbbət fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Bu qədim fəlsəfəni isə sevənlər, məhəbbət odunda yananlar, məhəbbət atəşini ilıq günəş vannası kimi qəbul etməyi bacaranlar bilirlər. Şeirin ikinci bəndi bütövlükdə birinci bəndin ikinci beytinin açılışına həsr edilmişdir. Ümumiyyətlə, Məmməd Arazın xalq yaradıcılığı xəzinəsindən faydalanmasının özünəxas yolları və üsulları vardır. Şairin istifadə etdiyi atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, onun yaradıcılığına nə qədər rəvnəq verirsə, eyni zamanda müəllifin özünün yaratdığı çoxlu ifadələr vardır ki, onlar da aforizm səviyyəsinə qalxaraq folklorumuzun zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Hətta bəzən elə ifadələrə rast gəlmək olur ki, onun folklordan şairin yaradıcılığına gəldiyini, yaxud şairin yaradıcılığından folklorla keçdiyini aydınlaşdırmaq üçün xeyli araşdırma aparmaq tələb olunur. Məsələn, “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin...” ifadəsi Məmməd Arazın məşhur “Dünya sənin, dünya mənim” şeirindən folklorumuza keçmişdir. Həmin ifadə eynilə indi xalq dilində bir zərb-məsəl kimi tez-tez işlədilməkdədir. 70-80-ci illərdə bu ifadə o qədər aktuallaşdı ki, Məmməd Araz yaradıcılığından xəbəri olan da, olmayan da bu ifadəni işlətməyə başladı, yəni bu ifadə həqiqi mənada xalqın mənəvi qidasına çevrildi. Şeir 1976-cı ilin may-iyun aylarında ya-

zılmışdı. Sonradan bu ifadə 1985-ci ildə çap olunmuş, Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi Əbülqasım Hüseynzadənin topladığı, filologiya elmləri namizədi Hamid Qasımzadənin tərtib etdiyi “Atalar sözü” kitabına daxil edilmişdir. Kitabı vərəqləyirik, 289-cu səhifədə “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” ifadəsi artıq atalar sözü kimi öz yerini tutubdur. Budur Məmməd Araz dühasının böyüklüyü! Şair bu ifadəni şeirində o qədər dərin fəlsəfi fikirlər ilə zənginləşdirib ki, nəinki şeir oxunduqda, eləcə də bu ifadə bir zərb-məsəl olaraq səsləndikdə Məmməd Arazın surəti xəyalımızda canlanır, yada düşür. Bundan başqa da Məmməd Arazın yaratdığı çoxlu ifadələr vardır ki, artıq çoxdan dilimizdə atalar sözü, zərb-məsəllər kimi məşhurlaşmışdır. Onlardan bir neçəsini göstərək:

1. İti bazarında atından baha,
Mən belə dünyanın nəyindənən küsüm.
2. Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.
3. Sən bizi kiçiklər kinindən qoru,
Fil tutur, şir tutur hörümçək toru.
4. Yadıma bir sözüm, bir misram düşür:
Çırağı anaymış ata yurdunun.
5. Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavurla çəpik davası.
Gedir milyonçunun qəpik davası,

- Çürük fikirlərin çürük davası...
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba!
6. Gəlir qulağıma bir səs dərindən:
“Qoru sən özünü həndəvərindən!
Bir dinlə zamanın sevdiyi səsi:
Tülkü qaqqıltısı, qurd mələrtisi!..”
7. Yüz dəfə yusalar, assalar belə,
Namərd əlidirsə, o, təmiz deyil.
Bizimlə baş-başa yatsalar belə,
Biz onlar deyilik, onlar biz deyil.
8. Ağarmaz qarası ağ ləkələrin,
Unutmaz bu dağlar bu səsi, qardaş!
Binası “dağılmaz” səksəkələrin,
Binəsi dağıldı, binəsi, qardaş!
9. Bu əsrin vədləri bir qırıq tikə,
Nə yeyən görübdü, nə görən yeyib.
Bu qırıq tikəni ona göz dikən-
Qazanan yeməyib, götürən yeyib.
10. İlahi, kardımı, kordumu dünya!
Bu ağ həqiqəti görmürmü dünya?!
11. Tamah var – daş kəsən mişardan iti,
Gödən var – bir qara yarğandan dərin.

12. Söz nadan dilində qəpiyə dəyməz,
Dəyməz, su üzündə köpüyə dəyməz.

13. İnsanın başında şeytan papağı,
Şeytanın başında insan papağı.

14. Nəhləri döndər belə haqqa sarı,
Haqq qapısın açmır, atam, haqq açarı.

15. Pulsevən çox olar, yoxsa gülsevən,
Zəvzəyən artıqdi, ya kövşək çalan?

16. Ağıl dəyirmanı nağıl üyütməz.
Nağıl dəyirmanı nə desən, udar.

17. Nə qədər çaydaşı çaylağı ovsun?
Çay bezər - sel təzə daş gətirməsə.
Bəlkə ovçuluqdan doyar da ovçu,
Hərdən torbasını boş gətirməsə.

18. Çox gözlü var torpağına kor baxır,
Dan yerinə bəbəyində tor baxır.
Yüz də çevir, min də ələ torpağı,
Namərdinən mərd yanaşı göyərdir.

19. İnsan ömrü oxşayırsa bir yaza,
Ailədir onun gülü, çiçəyi,
Arvad əli toxunmayan bir masa
Yağış görməz bir səhraya bənzəyir.

20. Gödənə göz dikən ağlın qudurdu,

Bilmədin haqq-nahaq ata malıdır.

Yıxdığın payını yıxıldı, durdu,

Növbə yıxanıdır - yıxılmalıdır.

Şairin şeirlərində dədə-babalardan qalan ədəb qaydaları, milli adət-ənənələr, böyüyə hörmət, kiçiyə sayğı, yol-ərkan gözləmək, oturub duranda, danışanda yerini bilmək, ağsaqqalı, ağbirçəyi eşitmək və s. kimi yüksək mənəvi dəyərlər də əks olunmuşdur. “Yol böyüyündür, su kiçiyin” deyimində olan fikir oxşarlığına Məmməd Arazın “Kəhər at” şeirində rast gələ bilirik:

Mən yola çıxsam da dörd qanadlı tək,

Babalardan qalma bir adət idi,

Özündən böyükdən qabağa keçmək

Ədəb qaydasında qəbahət idi (17,300).

Hələ qədimlərdən “əldən tutmaq, Əlidən qalıb”, “yıxılana dayaq olmaq”, “yaxşılıq etmək”, “təmənnasız yaxşılıq etmək” kimi insani keyfiyyətlər dədə-babaların, nənələrin öyüd-nəsihətlərində uşaqkən hər bir türk övladına təlqin edilirdi. Məmməd Araz da yeri gələndə bu cür ibrətamiz ifadələri, xalq hikmətlərini şeirinə gətirmiş, insanın daxili aləmini zənginləşdirən poetik lövhələr yaratmışdır. “Bir ömür yolunda” (19, 75) şeirində bu haqda oxuyuruq:

Dağda yıxılanda dağdan yapışdım,

Enmədim kiçiyin kiçik dizinə.

Əldən yapışanda haqdan yapışdım,

Əldən yapışmadım əlim isinə (19, 76).

Məmməd Arazın poeziyasında odun, suyun müqəddəsliyinə inam, ocağa, axar suya tapınma kimi qədimdən gələn adətlər, əfsunlar, alqışlar da mühüm yer tutur. Respublikamızın bir sıra bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan MR-da müqəddəs yerlərlə, ocaq başı, ağır seyid evləri ilə bağlı çoxlu əfsanə, nağıl, rəvayətlər var. Yüz illərlə insanların şüurunda ocaq başı, ocaq, od, ev, seyid evləri və s. haqqında formalaşmış mülahizələrə görə bu yerlərə pənah gətirən heyvanlara, quşlara, ilanlara qarşı qayğı göstərilər, onları öldürməzlər. Heyvanlara ot, quşlara dən, ilanlara duz yedirtmək adətləri indi də qalmaqdadır. Şərur rayon Dizə kənd sakini (hazırda Bakı şəhərində yaşayır, 72 yaşında) Mirhəbib Miryasın oğlu Seyidovun dediklərindən: “Babam ağır seyid idi. Ona görə də deyirdilər ki, bizim ocağa həmişə çöl heyvanları gələrdi, evimizi ziyarət edərdilər. Bu günə qədər çöl heyvanlarının bizim ocağa gəlməsi hələ də davam edir. Bir dəfə mən özüm bir sürü ovun həyatımıza gəlməsinin şahidi olmuşam” (120, 199).

Məmməd Araz oda, ocağa inamla bağlı “Ata ocağı” (18, 80) şeirində belə yazıbdı:

Burda neçə nəsil baş əyib oda,
Nənələr əl basıb ocaq daşına.
Burda dəyməyiblər ilanlara da,
Pənah gətirəndə ocaq başına (18, 81).

Folklardan gələn ənənələrə və nənələrimizin söyləmələrinə görə pis yuxunu, giley-güzarı axar suya deyəndə insan yüngülləşər, rahatlıq tapar. Məmməd Araz da nənəsindən, babasından eşitdiklərini şeirlərinə gətirmiş, gələcək nəsillərə erməğan etmişdir. “Atamın kitabı” poemasının “Su ilə söhbət” hissəsində şair yazırdı:

Nənəm deyib, babam deyib bu misalı:
“Axar suya yuxunu de sübh çağı!”
Səhər bulud qanadını yerə salır,

Paklığını səhər alır su dodağı.

Bəd yuxunu alıb yuyar,

parçalayar,

Yaxşı səmtə,

Yaxşı yönə haçalayar (20, 157).

Yaxud, “Çoban çörəyi, çoban ürəyi” (18, 82) şeirində çörək bişirən qadının bu inamla gileyini sulara deməsini şair belə təsvir edir:

Düzənlərin yovşan ətri axa qanında,

Örüşündə həmsöhbəti küləklər ola,

Gileyini suya deyə, sular apara,

Yaz yaylağa, qış qışlağa vüqar apara (20, 83).

Ümumiyyətlə, Məmməd Araz yaradıcılığında xalq hikməti xəzinəsinin inciləri ilə tez-tez rastlaşırıq. Şair əsasən xalq hikməti xəzinəsindən atalar sözü, məsəllər və deyimlərə yaradıcı şəkildə yanaşır, şeirin ruhuna uyğun olaraq bəzən qısaltmalar, yaxud əlavələr etməklə ümumi məzmunu saxlayırdı. Beləliklə də, biz folklorda və Məmməd Araz yaradıcılığında rast gəldiyimiz hikmətli sözlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirək:

Folklorda:

Arifə birçə işarə də bəsdir

(27, 33).

Məmməd Arazda:

Xalq seçib, inam nə, şikayət nədir

Bu, bəlkə arifə bir işarədir (20, 98).

At kimindir? – Minənin,

Qılınc kimindir? – Bağlayanın

(25, 74).

Dünən onunkuydu, bu gün mənimdir,

Atalar deyib ki, at minəndir

(20, 118).

Eşşəyə minmək bir eyib,
Düşmək iki (26, 81).

Düşünür: “Xamırım belə yağruldu,”
Çağrıyla məzardan qalxan olmayıb.
Sinəm ki, tənələr hədəfi oldu -
Minmək bir ayıbdır, düşmək bir ayıb
(20, 123).

Hər enişin bir yoxuşu,
Hər yoxuşun bir enişi var
(25, 653).

Bil ki, hər yoxuşun bir enişi var,
Sanma vəzifələr şöhrət üçündür
(11, 117).

Yalan ayaq tutar,
doğru bir yana qalar.
(Yalan ayaq tutar,
amma yeriməz) (27, 173).

Yalan ayaq tutsa, düz yetməz ona,
Atını dörd nala çapasıdır o.
Yol tapsa ədalət salonlarına,
Bir əldən yüz alqış qapasıdır o
(19, 78).

Sənə güvəndiyim dağlar,
Sənə də qar yağarmış (27, 173). Sən də ərənidin, a yaşıl yamac!
(10, 27).

İlanın ağına da lənət, qarasına
da (25, 361).

Nə dona girsə də ilandır, ilan.
lənət ağına da, qarasına da (13, 31).

İt ilə yoldaş ol,
çomağı yerə qoyma(25,366).

Qurdunan yoldaş ol, çomağı bərk tut;
Göz qırpdın qapacaq o üzə gülən
(13, 31).

İt qaya kölgəsində yatar,
Elə bilər öz kölgəsidir
(25,366).

Qaya kölgəsində itlər gizlənər,
Qaya kölgəsində itlər yallanar
(22, 41).

Qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Araz şifahi xalq ədəbiyyatının hikmət xəzinəsindən adət-ənənələrimizi əks etdirən

Nizami

Muradoğlu _____

bu sözləri əsərdəki hadisələrlə əlaqələndirərək yerli-yerində, əsərin məzmununa uyğun şəkildə işlətmişdir. İstifadə olunan hər paremioloji vahid şeirdə ifadə olunan bədii fikrin təsir gücünü artırmaqla yanaşı səslənməsində də, bir ahəngdarlıq yaratmış, bədii estetik gözəlliyini artırmışdır. Demək olar ki, insanın mənəvi aləminin saflaşmasında stimula çevrilən bu tipli deyimlər ilə şairin təlqin etdiyi bədii fikrin sintezi Məmməd Araz poeziyasının əsasını təşkil edən amillərdəndir. Şairin şeirləri özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə müasir Azərbaycan poeziyasının uğuru kimi qiymətləndirilir.

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair Məmməd Araz yaradıcılığında folklor motivlərinin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqat işi ilk növbədə mövzunun aktuallığını təsdiqlədi. Doğrudan da, Məmməd Araz yaradıcılığı folklor motivləri ilə bir çox monoqrafik tədqiqatların mövzusu olacaq qədər zəngindir. Belə ki, şairin yaradıcılığında folklor motivləri, sadəcə, poetik görüntü, yaxud nitq folkloru rolunu oynamır: Azərbaycan folkloru, etnik-milli düşüncənin folklor layları Məmməd Araz yaradıcılığı nümunəsində müasir Azərbaycan poeziyasının milli poetik formulları səviyyəsində təqdim olunur.

Tədqiqat nəticəsində aşkarlanmışdır ki, Məmməd Araz yaradıcılığında «folklor motivləri» adı altında ümumiləşdirilmiş folklor düşüncəsi üç əsas səviyyədə gerçəkləşmişdir:

Birincisi, Məmməd Araz yaradıcılığında poetik ideyanın daşıyıcısı olan obraz və motivlər səviyyəsi. Bu səviyyə sənətkarın poeziyasında, əsasən, əfsanə süjet və motivlərində, dağ, ağac, su kimi ilkin mifoloji stixiyaları təmsil edən poetik obrazlarda formalaşmışdır.

İkincisi, folklor düşüncəsinin bütün tarixi dinamikasını təşkil edən milli poetik dəyərlərin yaratdığı ənənələr səviyyəsi.

Üçüncüsü, şairin yaradıcılığında istifadə olunmuş poetik folklor qəliblərinin yaratdığı səviyyə.

Tədqiqat aşkarlamışdır ki, bütün bu səviyyələr Məm-

məd Araz yaradıcılığında onun poeziyasının üzvi tərkib hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə, Məmməd Araz yaradıcılığında folklor dolayı yolla motivlənilir; yəni şair folklor nümunələrini hazır şəkildə almır, onları özünün yaratdığı poetik süzgəcdən keçirərək dəyişir və onlara dərin mənalar yükləyir. Amma o, bu zaman folklorun ruhunu və təbiiliyini qoruyur, onu qətiyyənlə zədələmir. Məmməd Araz yaradıcı şəxsiyyət kimi həm folklor düşüncəsinin içində olaraq onu təmsil edir, həm də müasir ədəbi düşüncənin görkəmli nümayəndəsi kimi, folklor düşüncə qəliblərini özünün möhtəşəm poetik ideyalarının əsas ifadə vasitəsinə çevirir.

Araşdırma nəticəsində belə bir qənaət əldə edilmişdir ki, ötən əsrin əllinci illərinin sonlarında Azərbaycan ədəbiyyatında parlamağa başlayan Anar, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Sabir Əhmədov, Fikrət Qoca, Məmməd Araz və s. əsərlərində folklorizm ənənələrinin daha qabarıq şəkildə meydana çıxması Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncənin, milli özünüdərk ideyalarının güclənməsi ilə bağlıdır. Aydınlaşdırılmışdır ki, poeziyadakı bu milli qabarma, əslində, milli düşüncənin Azərbaycan ədəbiyyatında heç vaxt ölmədiyinin, sadəcə olaraq, qanlı repressiyaların təsiri altında müəyyən zəifləmələrin olmasının və zamanla kükrəməsinin nəticəsidir.

Araşdırma göstərmişdir ki, bu dövr Məmməd Arazın yaradıcılığında başlanğıc mərhələ rolunu oynayır. Şairin bu dövrdə yazdığı “Nənəmin kitabı” (1956), “Görüşməmiş dostlar” (1956), “Arazın nəğməsi” (1957) şeirləri, “Üç oğul anası” (1957) poeması ilə mətinəlti qəliblərdə folklorlardan yararlanaraq azadlıq ideyaları əks edilmişdir. Bu ideyalar

birbaşa şairin ana vətənə sevgisi ilə əlaqədar olaraq qələmə alınmışdı. Rusiyanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində ikiye parçalanmış Azərbaycanın azad olunacağı günün həsrəti ilə yazılan bu məzmunlu şeirlərin əksəriyyətinin mərkəzində bir Araz dərdi var idi. Araz dərdi zaman-zaman şairin əsərlərinin baş mövzusu olmuşdu. Bu dərd ictimai məzmun daşdığından, hər bir sadə azərbaycanlının doğma dərdinə çevrildiyindən Arazın böyük nəğməkarı Məmməd İbrahimə (şair gənc vaxtlarında bu imza ilə çıxış edirdi) qarşı xalq sevgisi yaratmışdı. Gəncliyindən el məhəbbətini hiss edən şair ömrünün sonuna qədər də xalqından ayrılmadı, xalqın yaratdıqlarını öyrəndi, öz yaratdıqlarını xalqına ərməğan olaraq bəxş etməyə çalışdı və vətənin Araz dərdinin carçısı - mərhum filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi Araz şairi - Məmməd Araz oldu.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan poeziyasının əbədi yaşar şairlərindən biri kimi Məmməd Araz həm də, mütərəqqi ənənələrin layiqli davamçısı olaraq əsərlərində dünənlə bu günün səsleşməsinə, uzlaşmasını tənzimləyə bilir, oxucuya təqdim etdiyi şeirlərində xalqın müdriklik xəzinəsindən faydalanma əmsalına görə fərqlənirdi. Şifahi xalq yaradıcılığından səmərəli istifadə edən şairin şeirlərində olan bədiilik, bədi ifadə vasitələrinin, təşbəhlərin bolluğu şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Məmməd Araz sənətkarlıq baxımından şifahi xalq yaradıcılığından çox şeylər əxz etmiş, sözün sərrast, yerində deyilməsini öyrənmiş və əsərlərində işlətməmişdir. Aşiq şeiri formaları, heca bölgüsü, qafiyə sistemindən novatorcasına yararlanaraq xalq şeirinin qoşma, gəraylı, bayatı, oxşama, ho-

lavar şəkillərində yazdığı əsərlərində Məmməd Araz sözün həqiqi mənasında söz zirvəsini fəth edə bilmişdir. Məmməd Arazın gərgin axtarırları, söz incəlikləri ilə istedadının gücünü ortaq məxrəcə gətirə bilməsi nəticəsində poeziyamızda folklorizm ənənələri inkişaf etmiş, formaca yenilənmiş, dolğunlaşmışdır. Onun poeziyasında aforizmlənmiş misralar, beytlər və bəndlər Məmməd Araz dühasının böyüklüyünü, kamil söz ustası olduğunu nümayiş etdirən, əbədi yaşarlığını təmin edən cəhətlərdəndir.

Vətəndaş şair Məmməd Araz yardımçılığında folklor obraz və motivlərinin müxtəlif aspektlərdə araşdırıldığı elmi-tədqiqat işində Azərbaycan ədəbiyyatının bu sahədə mövcud olan bir sıra problemləri öz şərhini tapmışdır. Müəyyən olmuşdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, demək olar ki, bütün zamanlarda folklor nümunələri ilə sıx bağlı olmuş, ayrı-ayrı ədiblərin yaradıcılığında folklor müxtəlif forma və məzmununda inkişaf yolu keçmişdir. Folklor ənənələrindən məharətlə istifadə edən, əsərlərində folklor şirinliyini oxucuya su kimi çirə bilən söz ustalarından olan Məmməd Araz yaradıcılığı zamanı sözün böyüklüyünü duymuş, düşünmüş, sözdən istifadə etmək bacarığına görə müasirlərindən fərqlənmişdir.

Azərbaycan poeziyasının əbədiyaşar şairlərindən biri kimi Məmməd Araz şifahi xalq ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələrini əsərlərində ləyaqətlə davam etdirə bilmişdir. Şairin oxucuya təqdim etdiyi şeirlərində xalqın müdriklik xəzinəsindən faydalanması yüksək mənəvi keyfiyyətlərin göstəricisidir.

Məmməd Arazın gərgin axtarırları, söz incəlikləri ilə

istedadının gücünü ortaq məxrəcə gətirə bilməsi nəticəsində poeziyamızda folklorizm ənənələri həm ideya-məzmun, həm də forma cəhətdən yeniləşmiş, dolğunlaşmışdır. Onun poeziyasında aforizmləşmiş misralar, beytlər və bəndlər Məmməd Araz dühasının böyüklüyünü, kamil söz ustadı olduğunu nümayiş etdirən, poetik təfəkkürünün dərinliyini təmin edən cəhətlərdəndir.

Məmməd Araz sözü qəderində işlədib, dərin məzmunlu söz tərkibləri yaradaraq, oxucunun maraq və təşəkkürünü qazanmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Arazın yaradıcılığında xalq müdrikliyindən gələn, şifahi ədəbiyyatın hikmətlərindən qaynaqlanan çoxlu əlamətlər vardır və bu əlamətlər də mənəvi sərvətlərimizi öyrənmək, tədqiq etmək, araşdırmaq məqsədinə xidmət edir. Tarixən sənət adamlarının söz boğçaları nağıl, dastan, bayatı, qoşma və məsəllərlə dolu olmuşdur. Xalqın həyatını, işini, məişətini onun yaradıcılığından ayrı təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, yaradıcılıqda da xalq həyatının tərənnümü əsas şərt kimi qəbul edilmişdir. Məmməd Araz da ömrü boyu folklor ilə təmas bağlamış və ondan qidalanmışdır. Hər bir insanın dünyagörüşünün formalaşmasında, onun yetkinləşməsində folklorun müstəsna rolu danılmazdır. Xüsusilə də yaradıcı, söz zirvəsini fəth etməyə çalışan adamların həyatında folklorla münasibət, folklordan yararlanmaq, hətta bəzən folklorun zənginləşməsində töhfələr vermək önəmli yer alır. Bu baxımdan apardığımız araşdırmalar zamanı Məmməd Arazın əsərlərində rast gəldiyimiz folklor məziyyətləri ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən sayılmış, folklordan bəhrələnməsi xalqla yaxınlığın əlaməti kimi görülmüşdür.

Məmməd Araz vətənin dərđini özünün dərđi kimi qəbul edən sənətkarlardan idi. Vətənin ən ağır günlərində zəifləmiş və üzgün olmasına baxmayaraq əsgərlərin görüşünə gedirdi, özünün yeni şeirləri ilə əsgərlərimizin döyüş ruhunu yüksəltməyə çalışır, onlara mənəvi arxa-dayaq olmaq istəyirdi. Şairin fiziki ömrü başa çatsa da, mənəvi ömrü davam edir. Dünya durduqca onun yaratdığı söz inciləri də duracaq, oxunacaq və xəyallarımızda şairin nurlu surəti daima canlanacaqdır. Şairin “Dədəm Qorqud səsləməsi” poemasında belə bir parça diqqətimizi cəlb etdi:

Özün köçdün, hayın qaldı dünyada,
Səsləmələr payın qaldı dünyada.
Dədəm Qorqud, harayını eşitdim,
Dədəm Qorqud, çağrışına hay dedim(28,6).

Şairin Dədə Qorquda müraciətlə yazdığı bu poetik misralar, duyğular əslində, Məmməd Araz yaradıcılığının ümumi ruhunu təcəssüm etdirməklə onun milli poeziyanın tarixində oynadığı rolun ifadəsidir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, oxucuların ümumi təskinlik tapacağı bir məqam yenə də şairin özünün ifadəsi ilə desək, onun əbədi yaşarlığını təmin edən poetik fikirlərin insan qəlbində doğurduğu inam və şairin qənaətidir. Belə ki, şair həmişə bizimlədir, bizim aramızdadır, ürəyimizdə, iç dünyamızdadır, sanki bizi duyur, bizimlə birlikdə nəfəs alır, yaşayır:

Gülüm, bir də görüşünə yubansam,
Adımı tut, harda dağlar dumansa.
Gözünü sıx, hansı daşda su yansa,
O daş altıda Məmməd Araz yaşayır (18,63).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə: I cild. Bakı: Elm, 2004, s. 686-706.

2. Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.

3. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da gerçəkliyin etnomifik qavrayışı (Dağ və dərə anlayışı), Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. VIII kitab. Bakı: Səda, 1999, s. 35-49.

4. Abdullayev B. Y.V.Çəmənəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 124 s.

5. Abdullayeva A. Müşfiq və folklor. Bakı: Gənclik, 1996, 121 s.

6. Adcı M. Qıpçaq çölünün yovşanı / Tərcümə edəni T.Hacıyev. Bakı: Gənclik, 1997, 196 s.

7. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 400 s.

8. Anar. Sizi deyib gəlmişəm. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, 246 s.

9. Arazam, Kürə bəndəm / Tərtib edəni və işləyəni B.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1986, 199 s.

10. Araz M. Atamın kitabı. Bakı: Gənclik, 1974, 168 s.

11. Araz M. Aylarım, illərim. Bakı: Yazıçı, 1979, 224 s.

12. Araz M. Dünya sənin, dünya mənim. Bakı: Yazıçı, 1983, 310 s.

13. Araz M. Əsgər andı. Bakı: Araz, 2003, 100 s.

14. Araz M. Həyat və sözün rəngləri. Bakı: Gənclik,

1975, 135 s.

15. Araz M. Naxçıvan albomu. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 215 s.

16. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 656 s.

17. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, I cild. Bakı: Ozan, 2003, 348 s.

18. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, II cild. Bakı: Ozan, 2003, 332 s.

19. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, III cild. Bakı: Ozan, 2003, 368 s.

20. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, IV cild. Bakı: Ozan, 2003, 356 s.

21. Araz M. Sənətdə son mənzil olmur. I kitab, publisistika. Bakı: Adiloğlu, 2001, 440 s.

22. Araz M. Vətən deyin. Bakı: Adiloğlu, 2003, 150 s.

23. Arif M. C.Cabbarlının dramaturgiyası. Bakı: Azər-nəşr, 1962, 217 s.

24. Aşıq Ələsgər. Bakı: Elm, 1963, 328 s.

25. Atalar sözü / Tərtib edəni H.Qasımzadə. Bakı: Yazıçı, 1986, 690 s.

26. Atalar sözü / Toplayan Əbdülqasım Hüseynzadə. Bakı: Azər-nəşr, 1938, 229 s.

27. Atalar sözü / Toplayan Əbdülqasım Hüseynzadə. Bakı: Azər-nəşir, 1956, 230 s.

28. “Azad Azərbaycan” qəzeti, 03 iyun 2011-ci il, səh.6.

29. Azərbaycan dastanları: 5 cilddə, I c. /Tərtib edən-lər Ə. Axundov, M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA

Nəşriyyatı, 1965, 383 s.

30. Azərbaycan dastanları: 5 cilddə, II c. /Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 478 s.

31. Azərbaycan dastanları: 5 cilddə, III c. /Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 340 s.

32. Azərbaycan dastanları: 5 cilddə, IV c. / Tərtib edəni M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 508 s.

33. Azərbaycan dastanları: 5 cilddə, V c. /Tərtib edəni Ə. Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1972, 448 s.

34. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild / Ə.Orucovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1964, 428 s.

35. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 597 s.

36. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. /Tərtib edəni B.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1987, 572 s.

37. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I cild. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 589 s.

38. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 kitabda, I kitab / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1968, 290 s.

39. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Toplayıb tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.

40. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçı-

van folkloru / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.

41. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab. İraq-türkman folkloru / Tərtib edənlər Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ayrıdağ, 1999, 468 s.

42. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009, 684 s.

43. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild / Tərtib edənlər H.Əbdülhəmidov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2000, 498 s.

44. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim. Tərtib edən İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, 414 s.

45. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II c. / Toplayıb tərtib edən H.Əbdülhəmidov. Bakı: Səda, 2002, 556 s.

46. Azərbaycan folkloru antologiyası. VII cild. Qaraqoyunlu folkloru / Toplayanı və tərtib edəni Q.Süleymanov, H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 464 s.

47. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.

48. Azərbaycan folkloru antologiyası. Gəncəbasar folkloru, IX kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 522 s.

49. Azərbaycan folkloru antologiyası. İrəvan-Çuxuru folkloru. X kitab / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 471 s.

50. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru / Toplayanı S.Qəniyev. Tərtib edənləri H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 443 s.

51. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII cild. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtibçilər: İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.

52. Azərbaycan folkloru antologiyası. Dərbənd folkloru. XIV kitab / Tərtib edənləri H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Səda, 2006, 430 s.

53. Azərbaycan folkloru antologiyası. Borçalı folkloru / Toplayanı V.Hacıyev. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 258 s.

54. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab / Zəngəzur folkloru. Toplayanı və tərtib edənlər V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Bakı:Səda, 2005, 464 s.

55. Azərbaycan xalq mahnıları. Bakı: Öndər, 2005, 166 s. “Qadan alım” səh. 79, “Sarı gəlin” səh. 163.

56. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cilddə, IV c. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 1985, 640 s.

57. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov. Bakı, Elm, 1979, 504 s.

58. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, I cild / Toplayanlar Ə.Axundov, M.Təhmasib, N.Seyidov. Bakı: Çıraq, 2004, 376 s.

59. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, II cild / Toplayanlar Ə.Axundov, M.Təhmasib. Bakı: Çıraq, 2004, 352 s.

60. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, III cild / Toplayan-

lar Ə.Axundov, M.Təhmasib, N.Seyidov. Bakı: Çıraq, 2004, 352 s.

61. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, IV cild / Toplayanlar Ə.Axundov, M.Təhmasib, N.Seyidov. Bakı: Çıraq, 2004, 344 s.

62. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, V cild / Toplayanlar Ə.Axundov, M.Təhmasib, N.Seyidov. Bakı: Çıraq, 2004, 366 s.

63. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, I cild / Toplayan və tərtib edəni H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.

64. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, IV cild / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 334 s.

65. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, I c. Bakı: 1976, 592 s.

66. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası: 10 cilddə, VI c. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1982, 608 s.

67. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, X c. Bakı: 1976, 608 s.

68. Azərbaycan tarixi: 3 cilddə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 448 s.

69. Azərbaycan tarixi. I c., / Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 688 s.

70. Bayat F. Folklor haqqında yazılar. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 222 s.

71. Bayatılar. / Toplayanı və tərtib edəni Həsən Qasımov. Bakı: Azərneşr, 1960.

72. Bayatılar. / Tərtib edən və ön sözün müəllifi Vaqif Vəliyev. Bakı: Yazıçı, 1985, 199 s.

73. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm,

2003, 418 s.

74. Cabbarlı C. Əsərləri: 4 cilddə, II c. Bakı: Yazıçı, 1983, 299 s.

75. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

76. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.

77. Cəfərov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, Səda, 2005, 171 s.

78. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004, 322 s.

79. Çəmənəminli Y.V. «Qızlar bulağı». «Qan içində». Bakı: Yazıçı, 1987, 328 s.

80. Dədə Qorqud dastanları. Bakı: Maarif, 1980, 154 s.

81. Dünya xalqlarının nağılları. Bakı: Gənclik, 1990, 552 s.

82. El çələngi. Toplayıb tərtib edənləri T.Fərzəliyev, İ.Abbasov. Bakı: Gənclik, 1983.

83. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 480 s.

84. Əhməd Ə. Dünya əlimdən sürüşür. Bakı: Qarabağ, 2007, 528 s.

85. Əliyev K. Hüseyin Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, 324 s.

86. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.

87. Əliyev R. Mif və folklor; genezisi və poetikası. Bakı: Elm, 2005, 224 s.

88. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.

89. Əsgərov Ə. Türkmanlar. (Etnogenez prosesi).

“Azərbaycan” jurnalı. Bakı: Elm, 2003, N10.

90. Fətəliqızı G. Məmməd Arazlı günlərim. Bakı: Zəkioglu, 2008, 216 s.

91. Fətəliqızı G. Ömürdən yarpaqlar. “Azərbaycan” jurnalı. Bakı: 2010, s.106-144.
92. Füzuli M. Əsərləri: 2 ciddə, I c. Bakı: Azər. Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 584 s.
93. Gəncəvi N. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1953, 164 s.
94. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 176 s.
95. Hacıyeva M. Rıhtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı: Nurlan, 2005, 330 s.
96. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 214 s.
97. Həbibbəyli İ. Məmməd Araz. Bakı: “Sabah”, 1993, 64 s.
98. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz. Bakı: Azərbaycan, 1999, 160 s.
99. Həkimov M. Bozqurd-kultum mənim, türk eliyurdum mənim. Bakı: Yeni nəsil, 2001, 136 s.
100. Hüseyini Ə. “Xalqımızın mənlək heykəli”, “Sovet Naxçıvanı” 30.01.1986, № 25.
101. Xan Çoban. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, 504 s.
102. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı» kitabında ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, 182 s.
103. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild, Bakı: Lider, 2004, 248 s.
104. İbrahimov M. Böyük demokrat. Bakı: Azərənəşr, 1958, 187 s.

105. İncil. Əhdi-Cədid. Rəbb İsa Məsihin xoş xəbəri. Bibliya Tərcümə İnstitutu, Stokholm, 1996, 468 s.
106. İsmayıl M. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
107. İsmayılov H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2006, 336 s.
108. İsmayılova Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 176 s.
109. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 264 s.
110. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 267 s.
111. Koroğlu, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Lider, 2005, 550 s.
112. Krılov İ.A. Təmsillər. Bakı, Azərənəşr, 1956, 122 s.
113. Qaçaq Nəbi. Ön sözün müəllifi İ.Abbaslı. Bakı: Lider, 2005, 95 s.
114. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.
115. Qasımlı M. Aşıq sənəti. Bakı : Ozan, 1996, 260 s.
116. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: 2005, 612 s.
117. Qurbani. Bakı: BDU Nəşriyyatı, 1990, 278 s.
118. Manafli X. 1960-70-ci illər nəsrində folklorizm. (Anar, Elçin və Ə.Mustafayevin yaradıcılığı əsasında): Namizədlilik dissertasiyası. Bakı: 2007, 172 s.
119. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 348 s.
120. Məmmədov N. Vətən dərdi. Bakı: Nurlar, 2005, 240 s.

121. Min bir gecə. 8 cilddə, I c. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973, 368 s.

122. Min bir gecə. 8 cilddə, IV c. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979, 462 s.

123. Molla Nəsrəddin lətifələri. / Toplayanı və tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Turan Nəşrlər Evi, 2002, 216 s.

124. Muradoğlu N. Dünya bir pəncərədir. “Azad Azərbaycan” qəzeti. Bakı: 21 noyabr 2010, s. 7.

125. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: 2008, 520 s.

126. Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. Bakı: Səda, 2004, 444 s.

127. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Turan Nəşrlər Evi, 2002, 665 s.

128. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 647 s.

129. Novruz C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 288 s.

130. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu, F.Uğurlu. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1993, 92 s.

131. Ordubad bölgəsindən toplanan folklor nümunələri (Nümunələr şəxsi arxivimizdədir).

132. Orucov T. Qaravəlli janrının poetikası. Bakı: Səda, 2009, 200 s.

133. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: MBM, 2005, 626 s.

134. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.

135. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. II kitab. Bakı:

Yazıçı, 1993, 230 s.

136. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. III kitab. Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.

137. Rəfibəyli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 392 s.

138. Rəhimov S. Aynalı. Bakı: Azər nəşr, 1959, 221 s.

139. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyi, 1992, 72 s.

140. Rüstəm xanlı S. Cəlil Məmmədquluzadə və folklor. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1983, 257 s.

141. Rza R. Duyğuların dili ilə. Bakı: Yazıçı, 1990, 456 s.

142. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradıqlmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

143. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

144. Seyidov M. Günəş mifi. "Elm və həyat" jurnalı. Bakı: Yazıçı, 1983, N2, s. 32-34.

145. Səfərli Ə, Yusifov X. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 388 s.

146. Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 1958, 476 s.

147. Tahir S. Atəş bulağı. Bakı: Gənclik, 1977, 140 s.

148. Tövrət. Bibliya Tərcümə İnstitutu, Stokholm, 2004, 394 s.

149. Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı: Gənclik, 1999, 496 s.

150. Vahabzadə B. Payız düşüncələri. Bakı: Yazıçı, 1981, 366 s.

151. Vaqif M. P. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət

Nəşriyyatı, 1968, 280 s.

152. Vaqif M. P.Qurban olduğum. Bakı: Gənclik, 1994, 120 s.

153. Vurğun S. Şair, nə tez qocaldın, sən? Bakı: Araz, 2010, 266 s.

154. Vurğun S. Vaqif. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dramlar. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 559-574.

155. Vəli Nərimanoğlu Kamil. Özümüz, sözümüz. Bakı: Çinar-çap, 2005, 620 s.

156. Yusifli V. Məmməd Araz dünyası. Bakı: Şur, 1994, 160 s.

Türk dilində

157. Abdal Pir Sultan. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, Nihad Sami Baharlı. İstanbul: MEB Yayınları, 2001, s. 31.

158. Caferoğlu A. Hoca Nasreddin. İstanbul Universiteti, Edebiyyat Fakültəsi. Türk dili ve edebiyatı dergisi, IX c. İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, 1959, 145 s.

159. Emre Y. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, Nihad Sami Baharlı. İstanbul: MEB Yayınları, 2001, s. 31.

160. Felek B. Nasreddin Hoca. Türk Folklor Araştırmaları. İstanbul: VII c. 1962, s. 37-45.

161. Güney E.Y. Nasraddin Hoca fıkraları. İstanbul: Baha Matbaası, 1957, 186 s.

162. Hikmet N. Türk Edebiyatı, Ahmet Kabaklı. III. C. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2004, s. 681.

163. Pala İskender. Ansiklopedik Divan Şirri Sözlüğü. İstanbul, Kapı Yayınları, 2004, s. 369.

164. Uraz M. Türk mitolojisi. İstanbul: 1967, 244 s.

Rus dilində

165. Аникин В.П. Сказки. Русское народное поэтическое творчество. Москва: Просвещение, 1971, 415 с.

166. Афанасев А.Н. Древо жизни. Москва: Современник, 1983, 464 с .

167. Богатырев П.Г. Фольклор как особая форма творчества. Вопросы теории народного творчества. Москва: Наука, 1971, 347 с.

168. Далгат У.Б. Фольклор и литература. Москва: Советский писатель, 1981, 217 с.

169. Евсйуков В.В. Мифи о вселенной. Новосибирск: Наука, 1988, 177 с.

170. Костюхин Е.А. Сказки. Народные знание, фольклор, народное искусство. Вып.4. Москва: 1991, 314 с.

171. Мелетинский Е.Поэтика мифа. Москва: Наука, 1976, 406 с.

172. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1985, 365 с.

173. Пропп В.Я. Русская сказка. Москва: Наука, 1983, 231 с.

174. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР. 1953, 404 с.

175. Сагалаев А. М. Алтай в зеркале мифа. Новосибирск: Наука, 1992, 175 с.

176. Соболева Н.В. Типология и локальная специ-

фика русских сатирических сказок Сибири. Новосибирск: Наука, 1984, 172 с.

177. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва: Наука, 1978, 606 с.

178. Хамави Я. Муджам ал-Булдан (сведения об Азербайджане). Баку, 1983, 126 с.

Elektron mənbələr

179. www.memmedaraz.az

180. www.memmedaraz.az/?menu=125

181. www.memmedaraz.az/?catalog=1

182. www.memmedaraz.az/?menu=87

183. www.memmedaraz.az/?menu=240

184. www.memmedaraz.az/?menu=788

185. az.wikipedia.org/wiki/Məmməd_Araz

2011-2013.

ƏLAVƏLƏR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAKI ŞƏHƏRİ

AMEA Folklor İnstitutu, “Azərbaycan Folkloru Avropa Sivilizasiyası Kontekstində” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, 21/12-2011, Bakı, 2012, s.130-136

Nizami Muradoğlu
AMEA Folklor İnstitutu
email:nizamimurad@gmail.com

MƏMMƏD ARAZIN FRANSA HƏYATINDAN
YAZDIĞI ŞEİRLƏRİNDƏ FOLKLOR
ELEMENTLƏRİ

Söz səltənətinin mahir ustadlarından biri olan Məmməd Arazın yaradıcılığında 1969-1970-ci illərdə Fransa həyatından yazdığı şeirlərinin xüsusi rolu vardır. Bu şeirlər sayca çox olmasa da, məna tutumuna və məzmununa görə şairin yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur.

1969-cu ildə Fransanın Arl və Nim şəhərlərində qonaq olan şair “Uzaq diyarda bir gecə” adlı şeirini yazır. Şəhərin ən uca mehmanxanalarının birində şairi tənhalıq və qəriblik hissləri ağışuna alır, darıxdırır:

Qərib evinin qapısı
Yaşmaqlı - həyalı olarmış.
Qərib olan yerdə
Telefonu da lal olarmış (1,357).

Bu sükunət, qərıblıq içərisində şairin “tənhalıq təzyiği həddini aşıb, yeddi yüz səksənə yaxınlaşır”. Göründüyü kimi nağıllarımızdan gələn şişirtmə rəqəmlərdən, mübalığədən istifadə edərək şair qürbətdə yaşadığı hissləri oxucularına çatdırmağa çalışır. Bu möhtəşəm şəhərdə “ışığı sırtılmış dəbdəbələr, aşağıdan uca, yuxarıdan alçaq görünən mərtəbələr “şairin ruhuna yad olduğundan onun xəyalına “Araz vadisi, Qarabağ düzü” gəlir. Axı, bu Kəmərli çınarlarının, qalxanlı qayaların əhatəsində “çoban Ələsgərin əlləş-pəlləş itləri” onu ayağının tozundan tanıyır. Ona görə də şair bu oteldə qala bilmir, geri qayıtmağı üstün tutur.

“Uzaq diyarda bir gecə” şeiri min illərin sınağından çıxmış, “əzizim vətən yaxşı, geyməyə kətan yaxşı, gəzməyə qürbət ölkə, ölməyə vətən yaxşı” bayatısından doğan dərin hissləri özündə ehtiva edən şeir nümunələrindəndir. Şairin vətənpərvərlik hisslərini coşdurən, gördüyü, duyduğu və yaşadığı mühitin təzadlarını əks etdirən əsərlərindən biri də 1970-ci ilin yanvar ayında Parisdə yazılmış “Ağ şəhərli qaralar” şeiridir.

Vətənindən didərgin düşüb, Afrika qitəsindən ayrılıb Avropaya – dünyanın mədəniyyət mərkəzinə gələn qara dəriyə də, təbii ki, Parisdə iş tapılır. Amma bu iş qara dərinin özünə nə cür və nə qədər təsir edib - etməməsindən asılı olmayaraq, dünyanın dərđini zərif çiyinlərində daşımağı özünün mənəvi borcu hesab edən şairi sıxıb incidirdi:

Nə yaxşı iş tapdı, ona yad ölkə,
Bir qitə şəninə deyilmi ayıb?
Doğma vətəninə ona süpürgə,

Ya da süpürməyə yer tapılmayıb? (3,127)

Bu ağ şəhərli qara adamın yolunu küçələrdən başqa kimsə gözləməz, kimsə onun varlığını belə hiss etmər. O isə hər səhər hamıdan tez oyanar, işə tələsər, axşam hamıdan sonra işdən qayıdar. Qara adamın taleyi də qara yazılıbdı. Paris şəhəri nur içində pırıl-pırıl yansa da, qara dərilinin ürəyinə nur saça bilmir. Sanki o, bir qara reklamdır:

Yanır nur içində Paris axşamı,
Onun ürəyinə nur düşə bilmir,
O da küçələrin qara reklamı
İşıqlar rəngini dəyişə bilmir (3,128).

Belə bir atalar sözü var: “Qara qızın bəxti olsaydı, anadan ağ doğulardı” (4,179).

Ağ şəhərli qara adam da, görünür, bəxti qara doğulmuşdu. Bu qara adamın taleyi sanki Məhəmməd Fizulinin “Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım, oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı (5,47) - deyən aşıqının hicran gecəsi taleyinin oxşarıdır. Fərq ondadır ki, aşıq hicran gecəsi qara bəxtinin oyanmadığından şikayət eləyib göz yaşı axıdırsa, ağ şəhərin qara adamı Parisin nurlu gecələrində də, ağ gündüzlərində də qara bəxtinin oyanmayacağına əmindir, göz yaşlarını içinə axıdır. Aşıqın ahu-fəğanı bütün xəlqi oyadırsa, qara adamın ahu-fəğan eləyib dərini yüngülləşdirmək imkanı da yoxdur, azca narazılıq onu tapdığı bu işindən də məhrum edə bilər. Şeirinin sonunda müəllifin ümumiləşdirməsi xalq deyiminə çevrilərək dillər əzbəri olmuşdur:

Hər yerdə harınlar kef altındadı,
Dərini yedəkdə dərd sürüyürdü.

Harda qara gördüm yük altındadı,
Harda qara gördüm yer süpürürdü(3,128).

Məmməd Araz qara adamın qara dərđini ürəyinə yazırdı. Qara adam dərđin yedəyində süründüyü kimi şair də bu kədərində, bu düşüncələrin yedəyində “Eyfel qülləsində”n bir daha Parisə baxıb fikirləşirdi:

Eyfel qülləsindən Parisə baxdım,
Dünya nə işıqlı, dünya nə gözəl!
Dünyanı yaxından görmək istəsən,
Parisi Eyfeldən tamaşaya gəl (3,129).

Eyfel qülləsindən baxanda qara adamların qara dərđləri də bir anlıq şairin yadından çıxır, dünyada ideal bir həməhənglik yaranırdı. Kinli, qəzəbli krallar adiləşir, yollar-səadətə aparaman yollar hamı üçün eyniləşir, hətta qəbiristanlıqlar da şəhər kimi gözəlləşir, analar körpəli, arazlar körpülü görünürdü. Aclar, hərislər sanki yatmışdı, istismara, zülmə son qoyulmuşdu, hamı bərabər idi, hər şey gözəldi:

Eyfel qülləsindən Parisə baxdım,
Elə bil gözümdə “düzəldi” dünya.
Eyfel qülləsindən Parisə baxdım,
Eyfel qülləsində gözəldi dünya (3,130).

Məmməd Araz şeirin sonuncu bəndində təəssüf hissi ilə dünyanın məhz Eyfel qülləsindən gözəl göründüyünü qeyd edirdi. Eyfel qülləsi dünyanın ən hündür qülləsi, Paris də ən gözəl şəhəridir. Ancaq dünyada daha başqa qüllələr və şəhərlər də var. Bu şəhərlərin əksəriyyətində aclıq, səfalət və dağıntı baş alıb gedir. İnsanlar hər addım başında təhqir olu-

nur, iztirablara məruz qoyulur, elə Parisin özündə də bərq vuran işıqların arxasında kölgəliklər kifayət qədərdir.

Şair hiss edirdi ki, Fransa həyatından yazdığı şeirlərin içərisində çatışmayan nə isə vardır. Bu qəribə hiss uzun zaman şairi tərk etmirdi. Ona görə də 1970-ci ilin yanvar ayında yazmağa başladığı “Viktor Hüqo qitəsi” şeirinə həmin ilin oktyabr ayında yenidən qayıdır və onu tamamlayır. Bunu həm də şairin Fransa həyatı ilə bağlı duyğularının yekunu kimi də qiymətləndirmək olar:

Salam, Yelisey meydanı,
Salam, salam!
Dünyanın ən böyük
İşıqlı muzey meydanı,
Salam, salam!
Qələbə tağları himində,
Quylanan ölkələr
Salam, salam!
Ağızdan qapılmış
Yarımçıq tikələr
Salam, salam!(3,131)

Şair bu möhtəşəm meydanda, bu əzəmət qarşısında bir anlığa da olsa, Parisin dünənini, onun işğalçılıq siyasətini, apardığı dağıdıcı müharibələri unutmaq istəyir. Xahiş edir ki, sinəsi alov püskürən bombalarla dolu olan qırıcı təyyarələrin yükünü lava düzlərinə, vulkan tabaklarına boşaldın. Məmməd Araz Fransanı ədalətin, haqqın uğrunda mübarizlərin yanında görmək arzusundaydı. Hesab eləyirdi ki, dünya mədəniyyətinə Viktor Hüqo kimi bir şəxsiyyət bəxş edən ölkə, həm də, dünyanın ədalət mücəssəməsi olmalıdır, çünki

Hüqonun “Səfillər” əsəri təkcə keçmiş Fransa həyatının eybəcərliklərini açıb göstərmirdi, eyni zamanda dünya xalqlarının əksəriyyətinin yaşadığı problemləri əhatə edirdi. Səfillər hər yerdə səfil həyatı yaşayrdı, istismarçılar hər yerdə istismar edirdi. Ona görə də bəşəriyyət buranı, bu Paris şəhərini, bu Yelisey meydanını Avropa qitəsinin içində bir qitə-Viktor Hüqo qitəsi kimi tanıyırdı. Axı bura həm də, azadlıq mücahidləri Paris kommunarlarının vətəni idi. Paris kommunası (1871), ilk proletar inqilabı və fəhlə sinfi hökuməti idi (6,466). Fransız xalqı həmişə sülhsevər, işğalçılığa, irticaya qarşı olmuşdur. Məhz bu baxımdan da Paris səhərində ucaldılan kral heykəllərinin arxasında şair xalq heykəllərinin gizləndiyini sezirdi:

Salam abidə-sərkərdələr!
Salam, yüz il əvvəlin
Kommunar səngəri!
Salam,
Kral heykəlləri,
arxasında
gizlənən
xalq heykəlləri!(3,131)

Bununla belə şairin daxili aləmi narahatdır. Per-Laşez qəbiristanlığının divarları önündə güllələnən kommunarları unuda bilmir. Sanki bütün qəbiristanlıq havar çəkir, insanları ayıq-sayıq olmağa səsləyir, əsrimizin gözündə bir tufan, burulğan, vahimə, bu gözəlliklərin özündə bir ölüm gizləndiyini xəbər verirdi:

Eşidirsinizmi:

Per-Laşez şəhəri
havar çəkir...
Əsrimizin gözündə
Bu tufan,
burulğan,
vahimə nədir?
Gözəllik özündə,
Özündən xəbərsiz,
Ölüm də gizlədir!
Bura Yelisey meydanı,
Dünyanın ən nadir-
abidə süfrəsi!
Bura Viktor Hüqo qitəsi!(3,134)

Atalardan qalma bir məsələdə deyilir:–“Min acını yeyərlər bir şirinin xatirinə”(7). Məmməd Araz da bu prizmadan çıxış edərək Viktor Hüqo xətrinə, kommunarlar xətrinə Fransanın dünya düzənində oynadığı işğalçılıq siyasətini, apardığı müharibələri, tökdüyü qanları unutmağa çalışırdı. Tarixi abidələr qalereyası Yelisey meydanını alqışlayır, onu tarixin incisi, dünyanın bəzəyi adlandırırdı:

Yaşa, Yelisey meydanı,
Yaşa, yaşa!
Dünyanın ən böyük,
İşıqlı,
güney meydanı,
Yaşa, yaşa!(3,134)

Beləliklə, Məmməd Arazın Avropa mühütü ilə bağlı yazılarında təsvir etdiyi hadisələrə Azərbaycan xalqının mənəvi aləmi kontekstində yanaşdığının şahidi oluruq. Şair han-

sı mövzuda yazırsa yazsın, nə haqda danışırsa danışsın, mənşəyində, əsərlərinin bədii siqlətində və ruhunda folklor əlamətləri hiss edilir, xalqımızın min illərlə yaratdığı şifahi ədəbiyyat inciləri öz gözəlliyini qoruyub saxlayır, oxucunun mənəvi dünyasının zənginləşməsinə kömək edirdi.

Ədəbiyyat

1. M.Araz, seçilmiş əsərləri,dörd cilddə,III c. Bakı, “Ozan”, 2003. 368 s.
2. Bayatılar,toplayanı,tərtib edəni H.Qasimov, Bakı, Azərnəşr, 1960. 254 s.
3. M.Araz, seçilmiş əsərləri, dörd cilddə,II c. Bakı, “Ozan”, 2003. 332 s.
4. Atalar sözü, toplayanı Ə.Hüseynzadə, tərtib edəni H.Qasımzadə, Bakı,”Yazıçı”, 1985. 690 s.
5. M.Fizuli, altı cilddə, I c.Bakı, Azərnəşr, 1996. 448 s.
6. ASE, VII c. Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1983. 624 s.
7. Ordubad bölgəsindən toplanmış atalar sözü. Materiallar şəxsi arxivimizdədir.

Məmməd Arazın Fransa həyatından yazdığı şeirlərində folklor elementləri

Xülasə

Məmməd Arazın Fransa həyatından bəhs edən şeirlərində də folklor elementlərinə rast gəlirik. Şair Paris şəhərində qonaq olarkən yazdığı “Ağ şəhərli qaralar”, “Eyfel qül-

ləsində” və “Viktor Hüqo qitəsi” şeirləri bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu şeirlərdə vətənə bağlılıq, qurbət diyarda qarıblik hissləri folklorndan qaynaqlanan duyğularla təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: Məmməd Araz, Paris, Eyfel qülləsi, vətən.

Folklore elements in the poems written by Memmed Araz about the life of France

Summary

One can meet folklore elements in the poems by Memmed Araz about the life of France. Being a guest in the town Paris he wrote the poems called “Ag sheherli galarar” (Negroes living in White town), “Eyfel qülləsində” (“In the tower Eifel”) “The continent Viktor Hugo” have the great importance. In these poems the love to the native land, the loneliness were described with the feelings welded from the folklore.

Key words: Memmed Araz, Paris, Eifel tower, native land.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ŞANLI URFA KENTİ

(NİSAN 2012)

Nizami Muradoğlu
AMEA Folklor Enstitüsü
email:nizamimurad@gmail.com

MEMMED ARAZ ŞİİRLERİNDE İKTİSADI
İLİŞKİLERİN FOLKLOR KAYNAKLARINA YENİ
BAKIŞ

Azerbaycan halk şairi Memmed Araz XX.asrın sonlarında küreselleşen dünyanın iktisadi ve ticari ilişkilerini hayatında hisseden ve yaşantılarını ananevi yazı yöntemlerinden ayırarak kendi süzgecinden geçirip yeni bir tarzda biçimlendiren, okucuya takdim edebilen çok büyük sanatkarlardandır. Pazar ilişkilerinin ortaya çıktığı bir devirde şair kendi gurur ve azametini yüce tutarak eğilmedi, her zaman vakarlı ve şuh durdu, şeref ve liyakatini korudu ve bütün insanlığı beşeri idealerin arkasınca sesledi. Sovyet rejiminin parçalandığı, “pazar ekonomisi” denen bir reformun ülkeye soktuğu karışıklık, kaosun etkisi ile yaranmış “el ısıtmak”, yani kazanç elde etmek deyiminin toplumda kendine yer bulduğu bir ortamda şair yüce hisslerini ortaya koyarak meslektaşlarını, okuyucularını doğruluğa, hakka, adalete sesledi. Hatta, biraz da “El eli yıkar, el de yüzü” gibi kalıplaşmış halk deyimlerine de karşı çıktı. “Bir Ömür Yolunda” şiirinde

řair kendi g6r6řleri ř6yle belirtmiřtir:

Dađda yihılанда dađdan yapıřdım,
Enmedim kiçiyin kiçik dizine.
Elden yapıřanda hagdan yapıřdım,
Elden yapıřmadım elim isine. (1,455)

Aynı zamanda řunu da belirtmek gerekir ki, Memmed Araz iktisadi iliřkilere basiret g6z6 ile bakıyordu, bu iliřkilerin iman ile tanzimlenmesini istiyordu. Daha 6nc6l olan atas6zleri ve deyimleri kendi eserlerinde muhafaza ediyordu. Bu řiirdeki g6r6ř de “elden tutmak Ali`den kalmıř”(2) ideası ile denk geliyor. Bilindiđi gibi Peygamberimiz (s.a.s.) Resuli Ekremın amcası ođlu ve damadı Hazreti Ali y6ce makama ulařmıř, kamil bir řahsiyet olmuřtur ve İřlami deđerleri ve imanı tebliđ etmiřtir. Bu anlayıřla ilgili karřılařtıđımız atas6zleri de var:

Ticaretin esası-insaf,
Sonrası da insafdır. (4,604)

Ancak kaotik bir zamanda 6ođu vakit iktisadi pazar iliřkilerinde insafsızlıđın bař alıp y6r6d6đ6, imansızlık ve inamsızlıđın imanı 6stelediđini g6ren řair kendi y6rek ađrı-larını defalarca řiirlerinde dile getirmek zorunda kalıyor:

Bu millete ne verdik ki?
Halal tike genddi,-dedik,
Kasıbına merddi,-dedik,
Merd kasıba gız vermedik.
Bu millete ne verdik ki?
Çiyinine mindik,-6yreřdi,
Bir dille min dil 6yrettik,

Neçe fendi-fel öyretdik,
Milyon aldığ, yüz vermedik.
Bu millete ne verdik ki,
Biz sehv etdik, batdı gana.
Millet ata, millet ana,
İlacı galsın bir yana,
Derdi de ucuz vermedik. (1,590)

Vatanı, toprağı alış veriş nesnesinə dönüştüren, milyon alıp yüz kaytarmayan, verdiği dertten beladan pay uman, kazanç elde eden imansız, şeytan hasletli adamlar vicdan, namus, gayret komisyoncularıdır. Ne yazık ki, pazar iktisadiyatının yaygınlaştığı bir devirde böyle adamların sayı durmadan artıyor. “İmanını teraziye koyanların” çevresinde yaşamak şair Memmed Araz`a manevi azap veriyordu. Bunun için de şair çoğu zaman bu olayları dünyanın düzeni ile ilgili olduğu kanaatine geliyor, bazen dünyadan küser, bazen de kendine teselli veriyordu ki, “Ben böyle dünyanın neyinden küsem?!”. Aslında dünyanın ne günahı vardı ki?

Çaydı dehnesinde hırsız ejdaha,
Gecesi salamat çıhmaz sabaha,
İti bazarında atından baha,
Men bele dünyanın neyinden küsüm?!(1,548)

Azərbaycan folklorunda böyle bir latife var: Bir gün bir usta öğrencisi ile birlikte bir vilayete gelir. Bir daire kiralayıp orada yaşayıp çalışmak istiyorlar. Usta öğrencisini alış veriş için pazara gönderir. Öğrenci pazardan döndükten sonra usta fiyatlarla ilgilenir. Öğrencisi pazarda yağın, çökeleğin, etin, balın, kaymağın, yumurtanın, kısacası tüm erzak mallarının hepsinin aynı fiyata satıldığını söyler. Usta

şaşırır: - Bir yerde ki, yağ ile çökeleđe fark konulmuyor, orada yaşamađa deđmez. Yürü gidelim, - der. Şakirt ustanın görüşüne katılmadıđı için kalmađı tercih ediyor. Hafta başında usta, şakirti ile şehir meydanına gezmeđe çıkıyorlar. Meydanda büyük kalabalık vardı. Bakıp görüyorlar ki, dar ağacı kurulmuş, cellat bir adamı dar ağacından asmak istiyor. Asılacak adamın bođaz kısmı çok kalın olduđundan ip kayarak kafasından çıkıyor. Baş cellat işin böyle olmayacađını anlayıp bu adamın yerine başka birini bulup asılması için talimat veriyor. Ustanın şakirtinin bođazı çok ince, kafası ise büyük idi. Cellatlar şakirti yakalayıp dar ağacının altına getiriyorlar. Şakirt ne kadar yalvarsa da kimse onu dinlemiyor. Cellatlar şakirti bođazı kalın olan adam ile uzlaştıarak asmak istedikleri vakit, uzaktan bir çaparın (ulađın) geldiđini görüyorlar. Çapar kan ter içinde yetişerek kazının hükmünü cellatlara yetiştirir. Günahkar aff edilmiştir. Allah'ın rahmi ile şakirt ölümden yakayı kurtarır. Usta şakirtine söyler: - Gördün mü? Yağ ile çökeleđe fark konulmayan memlekette yaşamađa deđmez.

Bu ibretli misal eski zamanlarda yaşanmış bir olayın tasviridir. Küreselleşme zamanı Pazar iktisadiyatında meydana gelen kaotik bir dönemde ise malların fiyatları farklıdır. Ama bu fark daha kötü durumdadır, şöyle ki, bu pazarda çökelek yağdan, köpek attan baha fiyata satılıyor. Cahil alimden yüce mertebede, hırsız dürüsten önde yer almıştır. Memmed Araz'ı da üzen, rahatsız eden "Güneşten, Aydan utanmayan," şerefine önem vermeyip Nikola Sarkozi gibi Cumhur başkanı olmak için hakkı çiğneyenlerdir. Bu adam-

ların yarattığı Pazar da bir başka pazardır:

Ayağı altına yastığı goyanlar,

Başının altına gumbara goydu!

Nadanlar dünyanı gumara goydu!

Men bele dünyanın neyindən küsüm? (1,549)

Memmed Araz'ın bu tarzda yazılmış şiirlerinden biri de “Dünya düzelmir”dir. Şiir 1990 yılında Azərbaycan'da hüku- met bəhranının yarandığı, Sovyetlerin dağıldığı, milli hissle- rin yükseldiği bir zamanda yaranmışdır. Her işde, her alanda yine de kaos, qarışıklık, hükmüranlıq yaygınlaşmışdır. Şair menfaatler çarpışmasını, köpeklerin yele için boğuşması gibi kaleme alıyor, bu kargaşanı kendi çıxarları için kullanların na- sıl azınlaşdığını, “kuruş” kavgası yaptıklarını tasvir ediyordu:

Gedir yal davası, sümük davası,

Gedir vurhavurla çepik davası,

Gedir milyonçunun gepik davası,

Çürük fikirlerin çürük davası...

Dünya düzelmir ki, düzelmir, baba! (1,554)

Bazen Memmed Araz'ı karamsarlıq hissleri sarıyordu. Her şeyin alınıp satıldığı bir zamanda kendini yalnız hiss ediyordu. “Yoktu sözüm, yoktu daha” şiirinde şairin kendi düşünceleri ile yalnız kaldığını, neden nasıl konuşacağını, hatta, birşeyleri belirlemekte zorluq çektiğinin şahidi oluyo- ruz. Ağaçla, taşla, sütsüz inekle, bukağı atla, yahut kurtla koyundan ve bunların arasında giden oyundan konuşmanın gerekli olduğuna aydınlıq getirebilmemek asrın, küreselleş- menin getirdiği, pazar ilişkilerini dikte ettiği ve gerçekteş- tirdiği bir hakikat olarak gözükmeğdir. Yüzünde ar namus, şeref perdesini alabilmeyen, benliyini, şahsiyetini koruyup

saklayanların da neyi vardısıa, hepsine sahip çıkanlar bulundu, alıp satanlar bulundu:

Yohdu sözüm, yohdu daha,
Birce ovuc denim vardı,
Gapıb neyse gatdılar,
Gapıb kimese satdılar. (1,620)

Derler ki, “şapkanı sıkı tut, yere düşse senin değil” (2). Pazar iktisadiyatına geçit merhalesi de böyle başladı. Düşen şapkanı göturdüler, yalan talana, satan alana karıştı. Halkın sesi hakka, hakkın sesi halka yetişmedi. Milli değerler açık artırmaya kondu, satılmazlar satılık oldu, alınmazlar pazara çıkarıldı. İktisadi ticari ilişkilerin devlet kontrolundan çıkıp başlı başına burakılması, nasıl derler liberallaşması binlerle münevver zümresinin işsiz güçsüz kalmasının, ilmin, eğitimin gerilemesinin, sosyal adaletsizliğin ilk sebebine çevrildi. “Çıkıp gitmek istiyorum” şiirinde Memmed Araz bütün bu yaşanan olayların tasvirini yaparak gitmek istediğini belirtiyordu:

Son gülleni öz başıma sılıb getmek...
Çılıb getmek isteyirem, çılıb getmek...
Yad galibe esir düşen hörmetimi,
(Fergi yohdu o gördümü, görmedimi.)
Yıgıb getmek isteyirem, yıgıb getmek...
Ömrüm boyu iki hemrey ses tanıdım-
Halgın sesi-haggın sesi,
Haggın sesi-halgın sesi (1,577).

Şairin “Dünya senin, dünya benim...” şiiri de iktisadi ilişkiler yönünden bakıldığında ibretli, ahlaki, manevi değer-

leri aşıl原因an mükəmmel bir eserdir. Bütün beşeriyetin ihtiyaçlarını karşılayan, hiç kimden hakk hesap istemeyen, kendi nurunu, şafaklarını herkese bolca paylayan bu dünya aslında hiç kimseye de fark koymuyor. Dünya varlıklar içindir. Dünya her kesindir, adaletlidir, aynı zamanda hiç kimsenin de değil. Şair dünyayı pazarda satılan deveye, ömür nakışında heveye benzetir. Deve zenginlik, refahlık, işgüzarlık simgesi gibi Şark'ta meşhurlaşmış hayvandır. Bir devesi olan aile iktisadi yönden temin edilmiş aile, çok devesi olanlar ise zengin aileler sayılırdı. Dedelerimiz de “varlıkta deve, evlat-ta torun” (4,289) diyerek devenin ve torunun tatlılığını öne sürmüşlerdir. Ancak insanın kendisi gibi deve de geldi giderdi, ebedi yaşayacak sadece dünyanın kendisidir. Şairin soyut ve felsefi nasihati insanları dünya malına bağlı olmamağa çağırırmaktı:

Bu get-geller bazarında devede dünya,
Bu ömür-gün bazarında hevede dünya.
Ebediye geh-geh çeker ebedi dünya,
Dünya senin, dünya benim,
Dünya heç kimin (1,498).

Pazar ilişkilerinin doğurduğu, cemiyette çoğu vakit hoş karşılanmayan moralini ve ahvalini yansıtan görüşler Memmed Araz şiirinde yeteri kadar vardır. Onun için de şairin bu görüşlerini seslendirmekte maksadının gördüklerini sadece tekrar tekrar dile getirmiş olmadığını biliyoruz. Şairin esas amacı hangi işte çalışmaklarına bağlı olmaksızın, hangi sınıfı temsil ettiklerinin farkına varmadan her kesi imana davet etmektir. Çünkü iman olanın insafı, insafı olanın imanı olur. Atalar da demiş ki: “İnsaf dinin yarısıdır” (4,363).

Burada Hazreti Ali`nin (Allah ona rahmet eylesin) de bir kelamını hatırlamak tam yerine düşer: Hazreti Ali söyledilerdi: “Dünya malına ait bir şeyin senden önce bir sahibi olduğu gibi senden sonra da bir sahibi olacaktır. Bu ikisi için sırtında yük taşımak doğru değildir. O halde giden için Allah`ın rahmetini, kalan için Allah`ın rızkını dile” (3,348).

Sonda şairin “Ya Rabbim, bu dünya sen kuran değil” şiirinden bir parça ile makalenin sonlandırılmak istiyorum. Şair burada da büyük yaradana seslenerek dünyanın pergelinin bozulduğundan, haksızlığın baş alıp yürümesinden şikayetlenir, insanları vicdanlı olmaya, imana çağırır:

Ya rebbim, arabir düş yanımıza,
Arabir ölçü goy vicdanımıza.
Harda dinimiz var, imanımız yoh,
İmana gelmeye gümanımız yoh;
Gelsen tufanla gel, tufanla gayıt,
Bu yeri, bu yurdu sahmanla, gayıt...
Ya rebbim, bu danya sen guran deyil.
Gudurğan sen gören gudurğan deyil.
İndi gudurğanın altında yatır,
İndi gudurğanlar uzun ömürlü,
Meymunlar yene de ağacda yatır,
Fağırlar yene de guzu ömürlü...
Ya rebbim, bu dünya sen gören deyil!
Bu sedler, serhedler sen hören deyil.
Adını, soyunu deyiş dünyanın,
Odunu, suyunu deyiş dünyanın,
Yolunu, yönünü deyiş dünyanın.

Ya rebbim, bu dünya sen guran deyil,
Fezada yerini deyiş dünyanın... (1,575)

KAYNAKÇA

- 1.Araz Memmed Seçilmiş eserleri. Bakı: “Şerg-Gerb” Neşriyyatı. 2010. 656 s.
- 2.Ordubad Bölgesinden Derlenmiş Deyimler (Örnekler kendi arşivimizdendir).
- 3.Nehcül-Belađe. Bakı. 2006. 350 s.
- 4.Atalar Sözü. Toplayanı Hüseyinzade, E., Tertib edeni Gasımszade, H. Bakı: “Yazıcı” Neşriyyatı. 1986. 690 s.

Memmed Araz Şiirinde İktisadi İlişkilerin Folklor Kaynaklarına Yeni Bakış **Özet**

İktisadi ilişkiler her zaman folklorda önemli konulardan biri olmuştur.

Memmed Araz da hem folklor örneklerinden aldığı bilgiler, hem de günlük hayatımızda rastlaştığı pazar ilişkileri ile ilgili görüşlerini şiire getirdi. Şairin maksadı iman, insaf, vicdan formüllerini tebliğ etmek, sosyal adaletsizliğe karşı barışmaz olduğunu göstermekti. Makalede şairin bu konuda yazılmış şiirlerinden bahsediliyor.

Anahtar kelimeler: Memmed Araz, pazar, dünya, hak, halk.

**New Look to Folklore Source of The Economical
attitudes Relations in Poetry of Memmed Araz
Summary**

Always economical attitudes are one of the important subjects in folklore.

Memmed Araz brought the thoughts of connected with knowledge which he got from folklore examples and attitudes of daily market to the poetry. Purpose of the poet was to propagate the formulae of faith, conscience, irreconcilable to show being against the social unjustness. In the article is spoken about poems written in this theme of the poet.

Key words: Memmed Araz, market, world, right, people.

**GÜRCÜSTAN RESPUBLİKASI,
TBİLİSİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası
Beynəlxalq simpozyumu, Materiallar, Tbilisi, 2012, s.124-126

Nizami MURADOĞLU

**MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA
İLYA ÇAVŞAVEDZE OBRAZI**

Qafqaz dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Tarixən burada yaşayan xalqlar, xüsusilə də gürcü və Azərbaycan xalqlarının arasında dostluq, qardaşlıq, qonşuluq münasibətləri dərin mənəvi, psixoloji köklərə malikdir. XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qədim Tiflis şəhərinin Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi bu münasibətlərin daha da yüksəlməsinə səbəb olmuş, burada elmin, təhsilin çiçəklənməsi dövrü başlamışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh kimi ziyalılarının toplaşdığı şəhərdə xalqlar arasında dostluq münasibətləri həm də fikir, əqidə, məfkurə birliyinə yol açır.

Bu zaman gürcü xalqının böyük mütəfəkkiri İlya Çavçavadzenin Tiflis mühitindəki ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti qabarıq şəkildə meydana çıxır. İlya Çavçavadze azərbaycanlı ziyalıları çox sevirdi, onlarla dostluq edirdi, Azərbaycan türklərinin haqq işini müdafiə edirdi. Bu dostluq qarşı-

lıqlı idi. Azərbaycan türklərində sədaqət və etibar, mərdlik və igidlik görən İlya Çavçavadze özü də dostluqda sədaqətli və etibarlı bir şəxs idi.

İlya Qriqoriyeviç Çavçavadze 1837-ci ildə knyaz ailəsində anadan olmuşdur.

Onun, demək olar ki, bütün həyatı Azərbaycan türkləri ilə təmasda keçmişdir. Uşaqılığından azərbaycanlılar ilə bir yerdə oynayan, böyüyən İlya, həmçinin azərbaycanlı nənələrdən və babalardan eşitdiyi nağıl, əfsanə, atalar sözləri və məsəllərin şirinliyinə valeh olmuş, həmin folklor nümunələrini hafizəsinə həkk etmişdir.

Çavçavadze inqilabi-demokratik gürcü ədəbiyyatının başçılarından idi. Onun redaktor olduğu “İveriya” qəzetində o vaxtkı Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyətinə, ədəbiyyat və incəsənətinə dair yazılar, Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərindən tərcümələr dərc olunmuş, çoxlu Azərbaycan atalar sözü və folklor nümunələri verilmişdir. Çavçavadze azərbaycanlılar haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onların açıq ürəkli, hörmətçil, təmkinli və təvazökar, müdrik və hünərli olduklarını, xüsusilə qeyd etmişdir (1,295).

İlya Çavçavadze Qafqaz xalqlarının dostluğuna önəm verməklə yanaşı, həm də burada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə də biganə qalmamış, azad, demokratik bir Qafqaz mühitinin yaranması üçün çalışmışdır. Şairin yaşadığı zaman və mühit ictimai-siyasi vəziyyətin gərginliyinə görə seçilən bir dövrə təsadüf edirdi. Rusiyada baş verən 1905-ci il inqilabı həm Rusiyanın özündə, həm də çar Rusiyasının nəzarətində olan bölgələrdə, xüsusilə də Qafqazda müxtəlif hərəc-mərcliklərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Belə

xaotik vəziyyətdən istifadə edən erməni daşnakları bütün Qafqazda özlərinə mövqe qazanmaq, olmayan erməni dövləti yaratmaq istəyir, “Böyük Ermənistan” xülyaları ilə yaşayır, bu yolda ən çirkin vasitələrə əl atırdılar. İstər Gürcüstanın Cavaxetiya və digər bölgələrində, istərsə də Azərbaycanın müxtəlif yerlərində xalqlar arasında münaqişə yaradır, bu ədavəti qızıqsdıraraq müharibə səviyyəsinə gətirirdilər. Təsədüfü deyildir ki, 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanın ermənilər yaşayan ərazilərinin hamısında bu münaqişə məhz ermənilər tərəfindən ortaya atılaraq qanlı faciələrə səbəb olmuşdur. Şovinst “Daşnakstyun” partiyasının rəhbərliyi və bilavasitə köməyi ilə yaradılmış erməni qvardiyaları Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilərdə görünməmiş vəhşiliklər törədir, qadın, uşaq və yaşlı insanlara qarşı misli görünməmiş işgəncələr verərək, bütöv yaşayış məntəqələrini yandırır küldirdilər.

Belə bir ədalətsiz münaqişələrin baş vermə səbəbləri ermənilər və onların yadelli tərəfdarları tərəfindən törədilməsinə baxmayaraq, şəərəfsizliyi ilə seçilən bəzi erməni alimləri və yazarları da öz vicdanlarını tərəziyə qoyaraq Qafqaz xalqlarının, xüsusən də Azərbaycan türklərinin ünvanına olmazın böhtan və şaiyələr yazıb çap etdirirdilər.

Azərbaycanlılarda belə bir atalar sözü var: “Yalan ayaq tutar, amma yeriməz”(2,388). Ancaq buna məhəl qoymayan ermənilər, görünür, öz yadelli tərəfdarlarına o qədər arxayın idilər ki, erməni yalanını yeritmək istəyirdilər. Məhz belə bir zamanda mətbuatda yalan, saxta və qərəzli yazıları ilə Qafqazın ağıllı ziyalılarını tənğə gətirən erməni fitnə-fəsadları,

cürbəcür erməni oyunları Gürcüstanın dahi şairi İlya Çavçavadzeni də narahat edirdi. Ona görə də mütəfəkkir şair zaman-zaman baş verən erməni saxtakarlığı və yalanlarına qarşı çıxmış, tarixi həqiqətləri olduğu kimi göstərmişdi. Çavçavadze yazırdı: “Göründüyü kimi, erməni alimlərinin tarixi başqadır, həqiqi və əsil tarix isə bambaşqa” (3,67).

İlya Çavçavadzenin doğru-dürüst hərəkətləri ona düşmən münasibəti bəsləyənləri narahat edirdi. İstər o vaxtkı çar üsul-idarəsinin muzdlu nöqərləri, istərsə də erməni millətçiləri onu aradan götürmək üçün gecə-gündüz plan qururdular. Nəhayət, 1907-ci ildə İlya Çavçavadze Tiflisdən Saquramoya gedərkən yolda muzdlu qatillər tərəfindən xaincəsinə güllələndi. Heç şübhəsiz ki, İlya Çavçavadzeyə atılan düşmən gülləsinin arxasında da erməni daşnakları dayanırdı. Dahi və mütəfəkkir şairin ölümü qardaş gürcü xalqı kimi Azərbaycanın bütün ictimaiyyətini sarsıtmışdı. Gürcüstan kimi Azərbaycan da sanki öz böyük oğlunu, dostunu və qardaşını itirmişdi. Təsadüfüdür ki, elə o vaxt azərbaycanlı şair Abdulla Sur Çavçavadzenin ölümü ilə əlaqədar dərin məzmunlu bir şeir yazdı və bu şeiri ilə bütün azərbaycanlıların kədərini ifadə etməyə çalışdı.

Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Araz 1972-ci ildə Tiflisdə İlya Çavçavadzenin ev muzeyini ziyarət etmişdi. Əvvəllər İlya Çavçavadzenin yaradıcılığını dərindən öyrənən Məmməd Arazın qəlbində bu böyük şəxsiyyətə qarşı pərəstis və hörmət hissi yaranmışdı. Ev muzeydə isə onu təəccübləndirən qəribə bir hal ilə rastlaşır. Məlum olur ki, şairə atılıb onun ölümünə səbəb olmuş qatil güllə ev-muzeyin eksponatları içərisində qorunub saxlanılır. Bu hadisə Məmməd

Arazın ürəyini titrədir və bu təəssüratdan doğan “Şöhrətə atılan güllə” adlı şerini yazır. İlya Çavçavadzeni öldürən düşmən gülləsinin muzeydə saxlanması şairi təsirləndirmişdi. Şair bu gülləni “düşmən” adlandırır və “düşmənin” İlya Çavçavadzenin sinəsində evinə qonaq kimi gəlişini isə bədii ifadə vasitələri ilə təsvir etməyə çalışır. Belə ki, Məmməd Araz İlyanın sinəsindən axan qanı bir püskürən vulkanın alovuna, özünü isə qırmızı yarpaqlar gətirmiş ağaca bənzədir. O da məlumdur ki, Azərbaycan mifologiyasında ağac kultu xüsusi yer tutur. Ağac müqəddəsdir, ağac həm də həyatın rəmzi kimi simvollaşmışdır. İlya Çavçavadze də yaratdığı əsərləri ilə qollu-budaqlı bir ağaca bənzəyir. Adətən deyirlər ki, ağac quruyub, yaxud kəsilib sıradan çıxsa da, o məhv olmur, köklərindən rişə verib yenidən pöhrələnir, əbədiliyini davam etdirir. İlya Çavçavadze bu anlamda da ağaca oxşayır. Namərd gülləsi onun fiziki ömrünə son qoysa da, onun mənəvi ömrü yaratdığı əsərlərində davam edir. Bu ona bənzəyir ki, bir namərd əlinə düşən fürsətdən anında istifadə edərək mərdi yaralayır. Mərd isə yaralanmağına baxmayaraq namərdə qalib gəlir, amma onu bağışlayır. Məhz İlya Çavçavadzenin sinəsində evinə gələn güllə də mərdin bağışladığı namərd kimidir:

Qırmızı püskürüb vulkan sinəsi,
Ağaclar qırmızı yarpaq gətirib.
O gün düşməninəni al-qan sinəsi
Özüylə evinə qonaq gətirib (4,298).

Daha sonra şair gürcü xalqının böyük oğlu İlya Çavçavadzenin ilhamı ilə ona qarşı olan xəyanətin eyni mənəzildə

qərar tutmasını mənalandırmağa çalışmışdır. Şair təəccüblənir ki, bu qədər qonaqpərvərliyin və mehribançılığın qarşısında güllə niyə xəcalət çəkib ərimir. Əslində isə “şöhrətə atılan güllə” özü şöhrətli bir insanı həlak etməsinə baxmayaraq sözün müstəqim mənasında “şöhrətlənibdi”:

Uyuyur bir evdə ilham, xəyanət,
Şair ayrı deyil öz millətindən.
Şöhrətin yanında dustaq-xəyanət
Necə də ərimir xəcalətindən (4,298).

Elə bil o güllə şairə tanış gəlir. Fikirləşir ki, bəlkə bu güllə Nəsimini dabanından soyan cəlladın bıçağından qopan qəlpədir? Bəlkə Dantesin atdığı güllədir? Yoxsa, rus demokrat şairi Lermontova atılan güllələrdəndir, yayınıb İlyaya dəyibdir:

O mənə çox tanış göründü, dayan!
Neçə yüz illərin gülləsidir o.
Bəlkə Nəsimini dabandan soyan
Cəllad bıçağının qəlpəsidir o.

Bəlkə də yayınıb yönəlib bura
Dantes gülləsinin təpdiklərindən.
Qafqazda sağ qalan Lermontovlara
Tuşlanan tufəngin tətiklərindən (4,299).

Şair min illik xəyanət yolunu tutmuş gülləyə baxıb xəyala gedir. Nədir bu güllə? Bir xurma dənəsi boyda olan bu güllənin hansı sifətləri var? Bəla burasındadır ki, hətta bəzən bu güllə bir böyük elatın qurduğu, yaratdığı min illik adət-ənənələrin də qoynuna girə bilər:

Baxıram, bir xurma dənəsi boyda

Bir güllə nə dondan nə dona girir.
Bəzən bir elatın qurduğu toyda
Min illik adətin qoynuna girir (4,299).

Bir qədər dünyaya açıq gözlə baxıb hadisələrə real yanaşsaq, güllənin heç bir təqsiri yoxdur. Güllə bir dəmir parçasıdır, əgər ondan iynə düzəltməyidilər, o da xeyirxah bir mis-siyaya xidmət etmiş olardı. Bu güllə isə xəyanətin, namərdliyin, şərəfsizliyin düzəltdiyi və atdığı güllədir. Bu güllənin və bu gülləni yönləndirənlərin namərdliyini duyan Məmməd Araz Gürcüstanlı şair dostuna deyir ki, bir az bu güllədən aralı dur, onun hər dəqiqə yenidən açılmaq imkanı var:

Sürünür şöhrətin quyruğunda o,
Keçib divar olur, yeri gələndə.
Bir az aralı dur, aralı, qatso,
Qurğuşun göyərir şair görəndə (4,299).

Məmməd Arazın “Şöhrətə atılan güllə” şeiri xalqlar dostluğunu tərənnüm edən, qardaş gürcü xalqının böyük oğlu, görkəmli ictimai-siyasi xadimi, şairi İlya Çavçavadzenin hər bir azərbaycanlının qəlbində mənəvi heykəlini yaradan bədii əsərdir. Bu əsər Məmməd Araz yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur, mövzusunə görə çox aktual və bədii cəhətdən mükəmməldir. Şeir oxunaqlıdır, insanı düşündürən fəlsəfi məzmunə malikdir, xalq yaradıcılığı və xalq mifologiyası incilərindən bəhrələnərək yazılmışdır.

Xülasə

Məmməd Arazın “Şöhrətə atılan güllə” şeiri gürcü xalqının böyük oğlu, ictimai-siyasi xadim, şair-mütəfəkkir İlya

Çavçavadzeyə həsr edilmişdir. Şeir in əsas qayəsi xalqlar dostluğunu tərənnüm etməkdir. Məqalədə şeir təhlil edilmiş, gürcü və azərbaycanlıların arasında olan qarşılıqlı dostluq və qonşuluq münasibətlərindən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: Məmməd Araz, İlya Çavçavadze, gürcü, azərbaycanlı, dost, güllə.

Р е з ю м е

Стихотворение Мамед Араза «Выстрел в славу» посвящен великому сыну грузинского народа, общественно-политическому деятелю, поэту Илье Чавчавадзе. Основная мысль стихотворения воспевание дружбы народов. В статье анализируется стихотворение и говорится о взаимной дружбе двух народов – грузин и азербайджанцев.

Ключевые слова: Мамед Араз, Илья Чавчавадзе, грузин, азербайджанец, друг.

Summary

The poem Memmed Araz "Shot in the glory" is dedicated to the great son of the Georgian people, the socio-political activist, poet Ilya Chavchavadze. The main idea of the poem on friendship of peoples. The paper analyzes the poem and refers to the mutual friendship between two peoples - Georgians and Azerbaijanis.

Key words: Memmed Araz, Ilya Chavchavadze, Georgian, Azerbaijani, a friend.

ƏdƏbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X c. Bakı: ASE-nin baş redaksiyası, 1987
2. Atalar sözü/toplayanı; Ə.Hüseynzadə, tərtib edəni; H.Qasımzadə. Bakı: Yazıçı,1985
3. İlya Çavçavadze. Armyanskie uçenie i vopiyuşie kamni. Tiflis, 1902
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2010

KKTC GAZI-MAGUSA Kenti
DOĞU AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
03 Aralık 2011

Nizami MURADOĞLU

MEMMED ARAZ ŞİİRLERİNDE MASAL
MOTİFLERİ

Azerbaycan yazılı edebiyatında Türk masalının etkisi XII. yüzyıl şairi Nizami Gencevi'nin "Leyla ile Mecnun" eseriyle başlamıştır. Doğuda çok yayılmış Leyla ile Mecnun'un aşk hikayesini nazma, şiire aktararak Nizami Gencevi döneminin en güzel aşk destanını ortaya koymuştur. Kendisinden sonra gelen bir çok yazar ve şairler bu konuda yüzlerle eserler yazmışlar. Bunlar içinde en önemlileri M. Fuzuli'nin "Leyla ve Mecnun" ve Mesihî'nin "Varga ve Gülşah" eserleridir. Daha sonra XX. yüzyılın ilk başlarında yazılı edebiyatta masal, esatir ve destanlardan gelen konuların kullanılması yaygın hal alır. N.Nerimanov'un "Bahadır ve Sona", H.Cavid'in "Şeyh Sinan", S.Vurgun'un "Ferhad ve Şirin", E.Efendiyev'in "Mahmud ve Meryem" eserleri halk edebiyatının etkisi ile yazılmış mükemmel sanat örnekleridir.

Seleflerinin yoluyla giderek XX. asr Azerbaycan şiirinin büyük şahsiyetlerinden biri olan halk şairi Memmed Araz da masal ve efsaneleri kullanarak bir çok şiir ve manzum hikaye yazmıştır. Böyle şiirlerden biri "Yedi Pınar" efsanesidir.

Memmed Araz çok hümanist bir şair idi. Dinlediği her

masal, efsane, latife, sohbet onu içten rahatsız ediyor, düşüncelerine hakim kesiliyor ve bu olayları içinden geçirerek kendi münasebet ve görüşlerini ortaya koyuyordu. “Yedi Pınar Efsanesi”ni de duyduđu zaman yazar ilk önce onu kalbinin süzgecinden geçirerek kendi derdi yaptıktan sonra kaleme almıştır:

Bu dediyin efsaneni,
Düşündükce, yazdıkc men,
Ele bil ki, yeddi bulak,
Süzülürdü üreyimden.(1,39)

Efsanede anlatıldığına göre; eski zamanlarda bir çobanın yedi güzel kızı varmış. Kızlar çevredeki yaylalarda, dağda gezip dolaşır, gül-çiçek toplayıp demet yapardılar. Her birinin kendi istediđi vardı. Bir sabah yine kızlar dağdan yedi çiçek topladılar. Bunu bilen Şahmar Bey eline geçen bu fırsatı değerlendirmeđe çalıştı; kızlara haber vererek, bugün toplanan çiçeklerin yeniden kendi yerlerinde yeşermeleri gerektiđi talimatını verdi. Aksi takdirde, kızlar onun huzuruna varıp onun olmalıydılar, yoksa dar ağacından asılacaktılar. Kızlar bu ağır hükmü duyduktan sonra çok ağladılar. Toplanan çiçekleri yeniden yeşertmek imkansız olduđu için yedi güzel, bakire kızın kendilerini dağdan aşağı atmaktan başka yolları kalmadı. Şahmar Bey gibi zalim birinin karşısında boyun eğmek, namuslarını kirletmekten ölüm daha iyi idi. Mert, cesaretli, şerefli yedi kızın intihar ettikleri dağın eteğinde yedi bulak çağlamaya başladı. Rivayete göre, bu bulaklar yedi kızın göz yaşından oluşmuştur.

Mehseti İsmayıl “Nahçıvan Efsaneleri” kitabında “Ye-

di Bulak” efsanesi ile ilgili şöyle bilgi vermektedir: “Efsanenin ideya mazmununda kızlar kendi namuslarını korumak için tanrıya yalvararak yüksek dağa sığınmakla yardım dilediler, zalim düşmandan korunmak için kendilerini dağdan aşağı atmaktan başka yolları kalmadı. Burada gerçekleşen ölümler yok olmak değil, daha çok dönüşüm karakteri taşımaktadır. Çünkü yüce ulvilik ve saflık duygusu ile dolu kız kardeşlerin göz yaşlarından, öldükleri yerlerde bulaklar ortaya çıkıyor. Bulak ise canlı hayatın kaynağı, herşeyin ilk başlangıcı olan sudur. O halde “Yedi Bulak” efsanelerinin içtimai mazmunu onu mifoloji temelinden ayırmıyor ve aksine bu bağlılık geneltürk anlayışındaki su mukaddesliğinde birleşerek genelleştiriliyor. Böylece, insanın fıtratındaki zulüm ve acımasızlık yine de insanın düşüncesinde mukaddesleştirdiği güçlerle yok ediliyor.” (2, 83)

Memmed Araz bu açıdan yaklaşarak yedi kızın alınyazısına acıyor, haksız verilen fermana karşı çıkararak, kendi hiddetini bildirmektedir:

Ay da gökten gece yarı,
Nur serptikçe perde-perde,
Deyir bu kan kalmaz yerde.

Yerde kalmaz bu nahak kan. (1, 42)

Gerçekten de, haksız akıtılan kan yerde kalmıyor, el oba ayağa kalkıp, Şahmar Bey`in taht-ı tacını tarimar ediyor. Şair klasik ananelere bağlı kalarak Şahmar Bey ile, taht-ı tac ile çobanı-halkı karşı karşıya koyuyor. Beyin ismi de, bildiği gibi yılan ismidir. Dilimizde “şahmar yılan” gibi kullanılan deyim var, bu da söz konusu yılanın çok korkunç, zehirli olduğunu gösterir. Çoban ve çobanın kızları ise saflığın,

temizliđin, sade halk kitesinin timsalinde seviliyor, azizleniyor.

Halkın yarattığı, řairin de ustalıkla faydalandıđı bu seçim bütün zamanlarda aktüel olmuş, sonda hayrın şere, gündüzün geceye, ışıđın karanlıđa zaferi ile sonuçlanmıştır.

Bu türlü şiirlerden biri de halk edebiyatından kaynaklanan “Altı Kızın Biri Peri” şiiridir. Genclik dönemlerinde Peri hakkında duyduđu bu halk masalları řairi rahatsız ederek onun kulaklarını çınlatıyor, yolunu deđiřiyor, hatıralar çeşmesine götürüyor. Çeşme su dudađı ile altı kızın biri Peri'nin gülüşleri, öpüşleri bende saklı diye fısıldıyor. řair hatıra defterinin sayfalarını çeviriyor, kırık kırık satırları hatırlamaya çalışıyordu.

Şiirin lirik kahramanının ilk defa gördüđu, arkasınca at kořturduđu, ancak yarı yolda yitirdiđi altı kızın biri Peri başkasına kısmet oluyor. Lirik kahraman bir daha Peri ile karşılařtıđı zaman artık Peri o Peri deđildi, yıpranmıştı, solmuştu:

Bir gün gördüm Peri sınıp,
Suyu sovak, peri sınık...
Kimse deyir:
Altı kızın biri Peri,
Hayıf, onu atıp eri...
Altı kızın biri nedi,
Peri nedi, eri nedi...
O zamandan yas tutmuşam,
Neçe kere
ađlamışam bu nađmeye.
Kulađımı

bağlamışam bu nağmeye.
Bu ses herden
pencereme deyib kaçır,
Hısın-hısın:
“Peri, Peri”-deyib kaçır...(3,111).

“Altı Kızın Biri Peri” şiiri komple halk ürünlerinden gıdalanarak yazılmıştır. Bize göre, bu kaynaklardan biri de “Aslı ve Kerem” dastanında altı kızlarla ilgili söylenen rivayet de olabilir.

Peri isminin kendisinde de olağanüstülük vardır, Peri melek, ilahi bir güzel anlamında sözlü halk edebiyatında geniş yayılmıştır. Genel olarak ben-i insandan kaçan, tesadüfler sonucunda masal kahramanlarının gözünde su perileri bazen deryadan çıkar, güneşin ılık ışınları altında taranır. Perilerin güzelliği karşısında bayılan masal kahramanları bu güzelliği unutamaz, bunun için de güzel kızları Peri adlandırır-lar. Böylece Peri dilimizde insan ismine çevrildi, efsane, masal, destan kahramanları oldu. “Kurbani”, “Alihan-Peri”, “Han Çoban” destanlarının da baş kahramanı Peri`dir. Peri güzellik, saflık, temizlik, paklık ilahesidir. Azərbaycan dilinin izahlı sözlüğünde “Peri” kelimesinin açıklaması şöyle verilir: Peri; 1. Esatirlerde cinlerin çok güzel ve çekici kadın gibi tasavvur olunan kısmıdır. 2. mec. Anlamda çok güzel, masum, güzel huylu kadın veya kızla ilgili söylenir.

Türkiye Cumhuriyeti`nin İstanbul Kültür Üniversitesi`nin hocası, Profesör, doktor İskender Pala`nın hazırladığı “Divan Şiiri Sözlüğü Ansklopedisi”nde “Peri” kelimesinin açıklaması ise böyle verilmiştir: “Cinlerin dişilerine verilen ad. Bunları gören olmadığı için çok güzel ve çekici olduklarına inanılır.

Periler, büyü ile ortaya çıkarılabilir. Çeşme, pınar ve hamam gibi yerler perilerin yurdu sayılır. İnsanlardan kaçır ve göze görünmezler. Bazı insanları kendilerine aşık etmeleri ve çeşitli görünüşler alabilmeleri, bir görünüp bir kayboluşları ve s. özellikleriyle sevgilinin özelliklerini taşırlar.” (4,369)

Memmed Araz`ın “Altı Kızın Biri Peri” şiirinde güzel Peri`nin masal ve destanlardan farklı olarak değer verilmemesini, eşi tarafından terk edilmesini kabul edemeyen ve bunu teessüf hissi ile belirten lirik kahramanda Peri`ye karşı olan aşk sezilir ve bu ulvi sevgi ile Peri`ye perilik makamı geri verilmiş oluyor.

Memmed Araz`ın masal motifleri esasında 1956 yılında yazdığı şiirlerinden biri de Araz kıyısında yaşayan iki çobanın hayatından belli parçaları aksettiren “Buluşmamış Dostlar”dır. Tatlı tahkiye yolu ile masalvari söylenen şiir zamanın taleplerine uygun olarak sosyal hayat tarzının terennümüne ithaf edilmiş binlerce yazılmış bedii parçalar gibi ilk bakıştan o kadar da dikkat çekmiyor. Adeta burada şair iki hayat tarzını, iki bakışı, iki farklı sistemleri karşılaştırmakla, Araz`ın sol kıyısında kuzey tarafta yaşayan Baş Çoban Emir dayının yakasına takılan altın kahramanlık rozetinin ışıltısı ile gözleri kamaştırmaya çalışıyor. Baş çoban mutludur, hürremdir, vardığı yerde kendi sevincini, mutluluğunu sağ kıyıdaki-Güneydeki dostu ile paylaşmak istiyor:

Gece vakti Büyükdüzden,
Telesik de geçsen eger,
Kalbin sene bir anlığa,
“Kalbsiz olma, dayan”-deyer.

Yahşi baksan sahil boyu,
Mürgüleyen lal geceye.
Görersen ki, bir vadide,
İki ocak salmış iki
hal geceye. (5,34)

Bu çobanlar dosturlar, görüşmeseler de, söhbət edemeseler de, dost olmuşlar. Onların yaşam tarzında büyük farklılıklar olmasına rağmen, belki de dünyagörüşleri de farklıdır, ancak onlar bir birini anlıyorlar:

İki ayrı ayrı ortamda yaşayan çobanların dostluğunun temeli neye dayanır? Nedir bu insanları ortak paydaya getiren, birleştiren? Şairin iki çobanı karşılaştırmakta maksadı nedir? Şiirin folklor kaynakları ile ilgisi nedir? Bu sorulara sevap aramak amacıyla yine de şiire dönelim:

Bazen yayır tütekleri,
Araz boyu Araz kimi,
İki kalbin nidasını.
Bazen onlar bir çalılırlar,
“Gel, ey Benek” havasını...(5,35).

“Buluşmamış Dostlar”da yer alan “Gel ey Benek!” deyimini halk şairi Memmed Araz`ı ve içtimai konumundan asılı olmayarak çobanları da birleştirmesi açısından önemlidir. Bunu da özellikle belirtelim ki, şüphesiz “Gel ey Benek!” nağmesi şairin hürriyet aşkı ve amacı ile denk geldiğine göre çobanların ortak paydaya gelmesinde aşk şevk kaynağına çevriliyor. Memmed Araz folkloru iyi bilen bir sanatkardır. Bu şiirde de zahiren sovyet hayat tarzını terennüm etse de, tek bir kelime ile “Gel, ey Benek!” diyerek asıl maksadını, niyetini okuyucuya anlatmak istiyordu. Kanlı sovyet

rejiminin hala sert olduđu, otuzuncu yılların yaralarının daha yeni yeni iyileşmeđe başladıđı, göz yaşlarının tam kurumadıđı bir dönemde hürriyet meramını dile getirmek devrimci bir harekata eşit idi. Bunun için de şair öyle bir deyim seçip kullanıyor ki, gerektiğinde kendini savunabilsin. Bu maksadla bir çokları için karanlık olan bu nağme hakkında bilgi vermekte fayda vardır; Arazın sağ ve sol kıyılarında ta eski zamanlardan meşhur olan “Gel, ey Benek!” nağmesi Benek adlı çoban köpeđine yazılmış ve sevilerek okunan bir türküdür. Benek çok güçlü, korkmaz, canavarlarla savaşta hep yenen, sahibine sadakatli, koyun sürülerine güvenilir bekçilik eden bir köpektir. Benek mifleştirilmiş bir kahramandır. Deđişik bölgelerde Benek`le ilgili çok sayıda rivayet ve efsaneler de söylenmektedir:

Suyun bulakda kaldı,
Yalın yalakda kaldı.
Koyun getdi, arhacı,
Tozu yaylakda kaldı.
Özünü yetir, Benek!
Sürünü getir, Benek!
Aslan Benek, hey Benek!
Kardaşımın yey Benek! (6)

1968 yılında Ehliman Ahundov tarafından derlenip terip edilmiş Azerbaycan Folkloru Antolojisi`nin birinci kitabında bu türkü aşağıdaki şekilde verilmiştir.

“Çoban” türkü çobanlar tarafından okunur ve kavalda çalınır. Bu türkü de çok eskidir. “Çoban” türkü koyunlar ve çobanın sadakatli arkadaşı köpek (Benek) için söylen-

miştir ve “Çoban ve Benek” diye adlanır. Bu türküde de kelime azdır. Ancak musikisi çok etkilidir:

Eller arana göçdü,
Harayladı gelmedin,
Çoban yaylakda kaldı.
Benek ha, a Benek ha,
Benek ha, a Benek ha!...(7,14).

1983 yılında Tehmasip Ferzeliyev ve İsrafil Abbasov tarafından derlenip düzenlenmiş Dünya Çocuk Edebiyatı dizisinden “El Çelengi” kitabında Benek ile ilgili türkü “halk temaşaları” bölümünde sahneye koyulmuş, rollere ayrılmış şekilde takdim edilmiştir. “Selam elik, say beyler” diye bilinen sayaçı oyun-temaşasının esas katılımcılarından biri de Benek`tir. Benek ona ithaf olunan türkünün ezgisi eşliğinde raks ediyor. Türkü korobaşı ve koro tarafından ifa ediliyor:

Benek ha, a Benek ha,
Benek ha, a Benek ha. (8, 221)

Benek ile ilgili rivayetlerden biri de folklorcu Ramil Aliyev`in 2005`de yayınlanmış “Mif ve Folklor: genezisi ve poetikası” kitabında verilmiştir. Müellif, Oğuz ilçesi, Daşagıl köy sakini Ahmet Saat oğlundan derlediği “Kara Köpekle Benek” isimli mifte Benek ile ilgili rivayet şöyle hikaye edilir: “Geçmişte bir çoban varmış, onun bir siyah köpeği, siyah köpeğin de Benek isimli yavrusu. Çoban sürüleri siyah köpekle Benek`e havale edip uyuyarmış. Koyunların güvenliğinden emin olan çobanın gece yarısı sürüsüne canavar (karabalık) sürüsü saldırır. Kış vakti, soğuk, tükürsen yerde buz parçası düşerdi. Koyun kuzu ürküp her biri bir tarafa dağıldı diye onları ipe yakın getirmek olmuyordu. Siyah köpek

canavarın bir ikisini yaraladı, sonra canavar da saldırıp siyah köpeđi ölümcül yaraladı. Köpek inleyerek havlayanda çobanın sanki yüređi ovuldu. Çoban bilmiyordu yardım için kimi çağırsın. Benek kulübesinde uyumuştı, olup bitenden haberi yoktu. Çaresiz çoban vefalı dostu Benek`i şöyle çağırıldı:

Kara it kana düşdü!
Kuyruđu yana düşdü!
Aman, Benek, gel yetiş.
İşim yamana düşdü!” (9,58).

Anlaşıldığı gibi, Memmed Araz Benek karakterini “Buluşmamış Dostlar” şiirinde öylesine kullanmamıştır. Benek halkın hayalinde mifleşmiş kahramanlık, özgürlük sembolüdür. Bunun için de her iki çoban aynı zamanda kavallarında “Gel, ey Benek!” ezgisini seslendiriyorlar. Onlar bu milleti özgür edebilecek, dikanlı sınır tellerini kırıp, bir birinden ayrı kalmış elleri birleştirebilecek, yüz yıllardır Vatan`ın kan döken yaralarını sarabilecek efsanevi Beyazatlı kahramanı sesliyordu. Tabi ki, o kahraman Benek olmayacaktır, ancak kim olacaksa, Benek gibi mifleşmiş bir karaktere dönüşüp halkın kan hafızasında ebedi olarak yaşayacaktır. Şairin de arzusu, amacı bu kahramana yetişmektir, o mükaddes günü görmektir. Bu arzu, isteđi kalbinde yaka yaka şair 1957`de yazdığı “Araz`ın Nađmesi” şiirinde yeniden Benek`i hatırlıyordu:

De, hansı çağlardır çıkmır yadından?
Bazen hayallere dalırsan, Araz!
Belki Hançobanın kalbinden kopan,
“Benek” havasına dalırsan, Araz! (5,159).

Böylece verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere,

halk şairi Memmed Araz sovyetler döneminde yaşamasına rağmen, her zaman eserlerinde halk ürünlerine önem vermiş, değişik ata sözleri, deyimler, efsane ve rivayeteri, farklı masal motiflerini kullanmıştır. Bu bakımdan Memmed Araz'ın eserleri halk edebiyatını, folklor türlerini öğrenmek için de önemli kaynaklardır.

Memmed Araz şiirlerinde masal motifleri

Xülasə

XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli şairi Məmməd Araz yaradıcılığında bir sıra nağıl və əfsanə motivlərindən istifadə etmişdir. Bu məqalədə nağıl motivləri əsasında yazılmış “Yeddi bulaq əfsanəsi”, “Altı qızın biri Pəri” və “Görüşməmiş dostlar” şeirlərindən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: Məmməd Araz, pəri, bulaq, çoban.

Сказочные мотивы в творчестве Мамеда Араза

Резюме

Азербайджанский народный поэт XX века Мамед Араз в своем поэтическом творчестве использовал мотивы сказок и легенд. В данной статье представлены серии азербайджанских сказок и легенд, таких как, «Йедди булаг ефсанеси», «Алты гызын бири Пери», «Герюшмемиш достлар», мотивы которых раскрыты в стихах поэта.

Nizami

Muradoğlu _____

Ключевые слова: Мамед Араз, Пери, родник, пастух.

Fairy-tale motifs in the work of Mammad Araz poetry

Summary

Memmed Araz was the well known poet of Azerbaijan. He used fairy tales and legends in his poetry. This article is dedicated to the series of tales and legends of Azerbaijan such as. “Yeddi bulag efsanesi” (The legend of seven springs),” “Altı gizin biri Peri” (Peri is one of the 6th girls”, “Gorushmemish dostlar” (No met friends)”.

Keywords: Memmed Araz, Peri, spring, shepherd.

Kaynakça:

1. Araz M. Seçilmiş eserleri. 4 cildde, IV cild. Bakı: Ozan, 2003, 356 s.
2. İsmayıl M. Naxçıvan efsaneleri Bakı. Elm. 2008. 208 seh.
3. Araz M. Seçilmiş eserleri. 4 cildde, II cild. Bakı: Ozan, 2003, 332 s.
4. Pala İskender. Ansiklopedik Divan Şiiri Söziüğü. İstanbul, Kapı Yayınları, 2004, s. 369.
5. Araz M. Seçilmiş eserleri. 4 cildde, I cild. Bakı: Ozan, 2003, 348 s.
6. Ordubad bölgesinden toplanan folklor nünuneleri. (Nünuneler şahsi arxivimizdedir) .
7. Azərbaycan Folklor antologiyası. 2 kitabda, I kitab / Tertib edeni E.Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Neşriyyatı, 1968, 290 s.
8. El çelengi. Toplayıb tertib edenleri T.Ferzeliyev, İ.Abbasov. Bakı: Genclik, 1983.
9. Eliyev R. Mif və folklor; genezisi ve poetikası. Bakı: Elm, 2005, 224 s.

MƏMMƏD ARAZIN HƏYAT YOLDAŞI GÜLXANIM FƏTƏLİ QIZI İLƏ MÜSAHİBƏ

-Müəllimə, Məmməd Arazla bir ömür yaşadınız, nə deyə bilərsiniz?

- Məmməd mənimlə hərdən şeir haqqında söhbət eləyirdi. Yəni hərdən yox, demək olar, elə cavanlıqdan. Yazdığı şeiri mənə oxuyardı, əgər beynimə batmasaydı, tərifləməzdim, onun da acığı gələrdi. Bir müddət küsərdi məndən, mənə şeir oxumazdı. Sonra yenə təzədən başlayardıq. Sonralar ki, özü oxuya bilmədi, yenə də ilk oxucusu mən oldum. Şeir haqqında bizim söhbətlərimiz çox olardı. Hərdən sataşardım ona, deyərdim:

- Məmməd, şairlərin çoxu deyir ki, bizə şeiri diqtə eləyirlər, biz də yazırıq, sənə də belə diqtə eləyən varmı? Gülüb deyərdi ki:

- Yox, mənə heç kim diqtə eləmir. Şeir adi bir qığılıcımdan doğur, adi bir təbəssümdən doğur, adi bir quşun civiltisindən doğur.

Bəzən də deyirdi ki:

-Hansı şair gələcəyə addımlaya bilər?- O şair ki, onun yazdığı şeirlə oxucu arasında divar olmasın.

- Nə gözəl deyib.

- Hə, mənə də elə gəlir. Gərək oxucu şairi dinləsin, onu oxusun, hər misra oxucuyla dərdləşsin, üz-üzə dayansın. Oxucu ondan bir şey ala bilsin. Elə olmasa, o şeir şeir deyil, o, qığılıcı deyil.

Belə söhbətlərimiz çox olardı. Bir dəfə Məmməd yenə

yazırdı. Soruşdum ki, nədir, poema yazırsan? –dedi:

- Yox, poema deyil, şeirdi. Gülxanım, “Dədə Qorqud”da bir ağac söhbəti var, neçə müddətdi məni narahat edir. Dədəm Qorqud ağaca müqəddəs varlıq kimi baxıbdir. Mən də elə düşünürəm, bu şeirdə də ağac məsələsini əsas götürmüşəm. Dastanda ağac məsələsinə tədqiqatçılar çox da fikir vermirlər.

Burada ağac müqəddəs varlıq kimi götürülür. Yəni bu yaşıllıq, bu təbiətin doğranılması, məhv edilməsi məsələsi indi ortaya çıxıb, amma Məmməd gör nə vaxt bunun haqqında fikirləşirdi...

- **Görünür nəsə şairi narahat edirmiş...**

- Hə, özü də belə deyirdi. Deyirdi ki, ağaca qayıtmaq lazımdır. Mən burada - yazdığım şeirdə ağac məsələsini əsas götürmüşəm. Çünki, dastanda ağac məsələsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, çox ciddi məsələdi...

- **Bəli, düz deyirsiniz.**

- Ona görə də, indi, özündən sonra bilirsiniz, yarımçıq qalan şeirləri var, çətindir mənə bunları redaktə etmək. Çünki eyni variant, eyni fikirdir, bir neçə formada yazılıb. İndi o formalardan hansını seçim bilmirəm, çaşıb qalmışam. Bilirsiniz, hərdənbir Tuncay mənə zəng edir – mənim nəvəmdir – deyir, oxuyuram babamın şeirlərini... Fikrini deyir mənə, görürəm ki, şeiri ağıllı-başlı tədqiq edibdir. Deyirəm ki, (mən o uşaqların ikisinə də, nəvələrimə “Mışı” deyirəm) a Mışı, sən ağıllı-başlı tədqiqat aparırsan.

- **Allah saxlasın.**

- Görürsünüz, mən hələ indi-indi onun fikirlərinə varıram.

- **Bəli.**

- Bilirsiniz, onun şeirlərində atalar sözləri, məsəllər çoxdur. Şeirlərində elə misralar var ki, zərb-məsəllər onun yanında heç nədir.

- **Elədir, gərək onu açasan. Məmməd Araz şeirlərində bəzən elə ifadələr işlədir ki, bəlkə oxucuların çox hissəsi onu tamamilə başa düşə bilmir.**

- Bilirsiniz, mənim həyat yoldaşımdır, mən tədqiqat işi aparmamışam, alim deyiləm. Amma mən bir həyat yoldaşı kimi yox, bir ədəbiyyatçı kimi yanaşmışam ona. Ola bilsin ki, bəlkə də acığa düşüb həyat yoldaşı kimi eləməzdim, amma mən gördüm ki, o, bizim ədəbiyyatımızda təkrar olunmaz bir adamdır. Onu yaxşı duya bilmirlər, az tədqiq olunur. Şeirlərinin yaranmasında da bir qəribəlik var idi. Bir dəfə Qubada həyətdə oturmuşduq. Mən qubalıyam, bizim Qubada evimiz var. Bir şanapipik uçub bizim həyətdə gəldi, bir budağa qondu, başladı çətirini açıb yığmağa. Tez Məmmədə göstərdim:

- Məmməd, şanapipik...

Quş uçub getdi. Məmməd quşa o qədər də əhəmiyyət vermədi, dedi ki:

- Gözəlliyinə baxma, yaman iyi var onun.

Səhəri gördüm bir-iki misra yazıbdı. Quşun gözəlliyindən yazmayıb, tamamilə başqa məzmunlu bir şeir...

Şanapipik, bu adada çınqıl gəzmə sən,

Baban görən, nənən görən məznlər yox daha...

Məmmədin belə yazıları vardı, adı ayrı, içi ayrı...

-Bir uşaq şeiri deyirdiniz yazmışdı, yarımçıq qalıb,

necəydi o şeir?

-Beləydi, yarımçıqdı amma...

Parisdə bir yuxu gördüm.

Gördüm nənəm un ələyir,

Gördüm babam

çolpalayır qara damı.

Bulağa ilk

cığır salıb qar adamı.

Boz itimiz havalanıb,

zəngir qırıb.

Zəngir izi

qar üstündə qırıq-qırıq.

Tayamıza daraşıbdı

ana dovşan,

Almalıqda yol itirib

bala dovşan...

-Amma gözəl şeirdi...

-Məmməd həmişə deyirdi ki: “Sən kimə gərəksən, mən kimə gərəkdir”- bu sözü ilk dəfə mən demişəm. Yaxud: “Ulu şahım, qılncına söykənim” sözündə nə böyük bir mənə var. Deyirdi ki: “Axı, bu tədqiqatçılar harda yatıblar, bu deyim heç vaxt deyilməyibdir. “Ulu şahım, qılncına söykənim”... bu, mənim deyimidir.” Belə deyimlər çox var orda, gündəliyimdə. Mən hamısını yazmışam. Ağzından nə çıxıbsa, yazmışam, itməsini istəməmişəm.

- **Babəkin qılncı ilə də bağlı gözəl sözlər deyib.**

- Bəli.

- **Deyirlər tapılıb Babək qılncı.**

- Çox qəribədir. Mən hərdən fikirləşirəm ki, Məmmədin

dedikləri haradan onun ağına gəlirdi. Məsələn deyir ki, “O Vaqifdi - odasına od düşən, O Zakirdi - səmasına od düşən”. 1981-ci ildə yazıb bu şeiri. O vaxt ki, Qarabağ məsələsi yox idi. Sovet hökumətinin möhkəm dövrü idi, bu şeirlər yazılanda. Hardan onun beyninə girmişdi ki, Vaqifin odası da dağılacaq, Zakirin də səmasına ermənilər od vuracaq. Bax belə...

Qabaqcadan dediyi çox məsələlər vardı. Bəzən də deyirdi ki:

-Mən sözü oynadan, sözlə oynayan şairəm. Mənim tədqiqatıma heç kim dərindən girişməyib hələ ki. İndi bundan sonra girişəcəklər, girişməyəcəklər, deyə bilmərəm. Hə, özü misallar çox çəkərdi. Nə cür sözlər oynadardı şeirlərində, yaxşı yadımda qalmayıb. Yadımda qalanları dedim.

- Təbii.

- Bu şeiri də verirəm sizə, baxarsınız.

(Gülxanım müəllimə şairin ömrünün son günlərində yazdığı, lakin çatdırıb redaktə edə bilmədiyi “Dədəm Qorqud səsləməsi” əsərini bizə təqdim edir).

-Çox sağ olun.

- Siz sağ olun ki, Məmmədi yada salıbsınız.

-Borcumuzdur.

Gülxanım müəllimə ilə sağollaşib ayrılıriq.

QEYD: *Gülxanım müəllimə verdiyi əsəri oxuduqdan sonra bu qənaətə gəldim ki, bu əsər şeir yox, poemadır. Həmin Müsahibə və “Dədəm Qorqud səsləməsi” poeması tərəfimizdən “AZAD AZƏRBAYCAN” qəzetinin 03 iyun 2011-ci il sayında dərc edilmişdir.*

Qorxmayın qan tökəndən,
Öz qanında boğun onu.
Əlləri qurusun,
Ağac kəsənlərin.
Ağacları qurumasın yurdumuzun,
Yaş kəsməyin,
Baş kəsməyin.
Yaşı kəsmək
Başı kəsmək deməkdi.
Köhlənləri yəhərləyin,
Kəhərləri tumarlayın.
Qədrin bilin Köhlən atın
qulun verər.
Kəhər madyanı yormayın
qulun verər.

Analar ağlayır hələ,
Göz yaşı tökülürsə,
İnsan vəhşidir hələ.
Analar ağlayırsa,
Torpaq ağlayır hələ.
Torpağı ağlayanın,
Haqqı ağlayır hələ.
İşığı oğurlanır,
Havası oğurlanır.
Dərdinə dərd qatılır.
Hələ ağlı oğurlanır .
Nə qədər ağlayır

analar hələ,
Qanı tökülənlər
Qan alar hələ.
Qəzəb qılıncınızı
Qoymayın paslanmağa.
Hələ iplər toxunur,
Ağacdən aslanmağa.
Əcəl tanrıdan gəlir:
Əcəl gəlməz-
 igid ölməz .
Ağacın əcəli yox,
Ağacı insan öldürür.
Ay haray, torpaq ölür,
Torpağı insan öldürür.
Haray, haray qəbirlər,
Tapdanacaq, itəcək,
Üstündə ot bitəcək.
İnsan didir bir-birini,
Öz qəbrini tanımır,
İtib-batana qədər.
İnsan didir bir-birini,
Gölməçələr yaradır,
Qanla dolana qədər.
Yerin varlığını saxlaya bilmir.
Heç nəyə sahiblik eləyə bilmir.
Göyün varlığını anlaya bilmir,
Amma kəllə atır, baş atır hələ.
Dünyanın nizamı necə qurulub-

Bilmir, nizamına daş atır hələ.
Ələk-vələk olur hara daş atsa,
Özünü insandan qoruyan insan.
Pirlik, piranəlik - bitirmədi heç.
Mərdlik, mərdanəlik - bitirmədi heç.
İnsan yedi bir-birini,
Yeyəcək innən belə.
Boğur qundağında körpəsinəcən.
Didir ağbirçəyin birçəyinəcən.

Dədəm Qorqud, səsləməni eşitdim,
Dədəm Qorqud, harayına əl atdım.
Mən nə qurdum,
Adın ilə yaratdım.
Yaddaşımda məsəli var türklərin:
“Bu dünyaya tək-tək gəldi yaxşılar.
Fələk qırdı tək qolunu təklərin”.
İnsan yeyir insan əti - görürük,
İnsan yeyir təbiəti - görürük.
Yeyir fərqiə varmadan,
Yeyir dadına baxmadan.
Əl çəkmir insan,
Açmayınca torpaqda yarğan.
Torpağı yellərə yem etməyincə.
Yağışa, sellərə yem etməyincə.
Əl çəkmir insan.
İnsan ölüb torpaqda bitənə qədər,
Sümüklər əriyib itənə qədər.

Əl çəkmir insan.
Gölməçələr qanla dolana qədər.
Özü də yox olub ölənə qədər.
İnsan dişi çeynəməyən daş qalmadı,
Bəlaya bax!
Bu şəhərdə meşə, tala,
Bir ağac da yaş qalmadı,
Bəlaya bax!
İnsana bax!
Göydən yapışmağa,
Yer axtarır,
yeri yoxdu.

Çarəsizdi
qayıtmağa geri yoxdu.
Göyə milləndi tüstülər,
Bəla gəldi susdular.
İnsan göyə əl uzatdı,
əl yetmədi.

Göy üzünə bir daş atdı,
Daş yetmədi.
Ayağı altına dağları yığdı.
Yığdı qayaları, daşları yığdı.
Göyü qatlamaq istədi.
Əlləri çatmadı göyü qatlaya,
Göyə yönələn yolu bağlamaq istədi,
Göy uçdu başına, göydən yerəcən.
Bu harayı bizim dildə kim əkd?
Əkən gördük,

Biçən gördük,
Gördük qanla suvaranı,
Sonra qanla çiməni də,
Qara qanı şərab kimi içəni də...
Belə yetişdi bizə sədası söyləmənin.
Belə dedi əzəldən bu haray, bu səs.
Dədəm Qorqud, bu haraylar, bu haylar,
Yeri-göyü ucalığa haraylar.
Yetməzmi bəs?!
Həlim olun, kövrək olun bir az da,
Yetər tikan, ipək olun bir az da.
Bədniyyətin qapısında qurd ulayar,
it hürməz.
Qıvrıq qalın, oyaq qalın
son günəcən,
Səsinizi saxlayın,
Özünüzü saxlayın,
son günəcən.
Qayalara söykənin ,
Qaya olun, daş olun,
Daşlara yoldaş olun,
son günəcən.

İnsanın içində gizlənir insan.
Dədəm Qorqud,
yazı, qışı boranlıdı,
Buluddu - ikicanlıdı,
Dünya haqdı,
Örkən keçməz doğanaqdı .

Dədəm Qorqud!
İgid ərլər təkənıbdı,
Kəhərլərın tükənıbdı.
Köhlən atlar möhtacıdı yolların,
Açılmazmı qolların?!.
Açıq gözlər çox görmüşük,
ayıq gözlərımız, haray!
Quzu ceyranlar ağlayır.
Yırtıcılar toy dəmində.
Qayalar söykənmək üçündü,
Daşlar güllə əvəzi.
Yırtıcılar
Nahaqqa haqq adı qoyub,
Ağacları kökündən kəsirlər.
Hara belə tələsirlər?!.
Dədəm Qorqud!
İnsan yedi təbiəti,
özünü yeyə–yeyə
Quşları qovdu yuvasından.
Çayları dartıb aramla,
Çıxarıb məcrasından.
Meşəni meymunlar özü böldü.
Pələnglər, şirlər düzü böldü.
Ən yaxşı yer ölçən
qarışqalardı.
Bölgüyə insan da qarışdı.
İtirdi bülbülün səsini.
Qurbağa qurultusunu

ilana bağışladı.
İşi-gücü indi də ağacladı.
Tüstülər göyə millənir,
Qalır ocaq yerləri...
İnsan yeyir təbiəti - görürük.
İnsan yeyir insan əti - görürük.
Vəhşini də yedi insan-
özünü yedi.
Şiri yedi,
Fili yedi-
özünü yedi.
Qarışqanı tapdayanda-
özünü yedi.
Harınlamış,
Qarınlamış
Kötükbaşlar
Bir əyləncə tapmayanda-
özünü yedi.
Buludları ocağına sıxa-sıxa,
Ocaq sönər külə çıxar.
Külünü başına sovurar.
Meşələri bürüyər
Tüstüləri - qapqara.
Od dilində danışar.
Su dilində danışar.
Öz dilində danışmaz.
Köpəkləri hürüyər.
Hürər qaranlıqlara,
İtlər hürər doyunca.

Dədəm Qorqud söyləməsi ata sözü,
İgid sözü,
Tanrı səsi:-

insan hanı?!.

Bir durduran varmı ola axan qanı?!.

Dədəm Qorqud söyləməsi:

-Yerdən yapış,

-Göydən yapış,

-Havadan, nurdan yapış!..

Səsləmələr -

Göyün yeddi qatından gəlir,

Yerin dərin çatından gəlir,

Burdan yapış!

Havadan, nurdan yapış!

Adın ağac

Dədəm Qorqud, igid ərlər təklənibdi,

Bu adamlar hərəsiyə köklənibdi.

Yollar köhlən atlarına möhtac qalıb,

Bağlarında bir neçə cüt ağac qalıb.

İnsan yedi ağacları -

Yarpağından ləçəyinə,

Zoğundan çiçəyinə.

Qoşa-qoşa ağaclarım hardasınız?

Gəlin sayaq sərvlərim yan üstə.

Zeytunlarım, narbəndlərim,

Palıdlarım, hardasınız?

Vay, zeytunlarım, vay.

Vay, palıdlarım, vay.
Narbəndlərim, ardıcılarım,
Vay, sərvlərim, vay.
Budağına quş qonmaz
Palıdım hey, narbəndim hey.
Qoşa-qoşa zeytunum hey,
Ardıcın odu sönməz...
Qoşa-qoşa doğranan
Zeytunum hey,
 palıdım hey,
 narbəndim hey...

Palıdım, hey, yıxılmayın,
Zeytunum, hey yıxılmayın.
Narbəndim, hey yıxılmayın.

Sevinməyin, meşələri qırmaq ilə,
Tor atmayın ağaclara qarmaq ilə.
Ardıc suya davamlıdır,
Ardıcılara tapşırılmalı,
Öləziyə ağacları.
Qınayıram qara niyyət, ağ acları.
Dağlardan ardıc gətirin,
Daş bitən yerlərdə ağaclar bitirin.
Bəsdir qara torpaq üstə,
Qara daşlar yığdığınız,
Bəsdir ağac qırdığınız!
Zədələnmiş ağac bitməz,

Ağacsız yerdə ağıl bitməz,
Ağıl göyərməz.
Sellərin üstündə körpüdür ağac,
Nəvaziş istəyən körpədir ağac.
Ulu peyğəmbərdən töhvədir ağac.
“Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac,
Şah Həsənlə Hüseyinin beşiyi ağac.
Zülfüqar qılıncın qəbzəsi ağac”.
Nəhəng-nəhəng gəmilərdi,
Tarlalardı, meşələrdi, zəmilərdi,
İnsanın qoşa biləyidir ağaclar.

Gördük dar ağacı quranları da,
Ağacın dibini soyanları da...
Gördük axan qanları da...
Cəlladları qansız olan,
Dar ağacı,
Cəlladına yazıq olsun!
Ağac yeyən adamına,
Meşə yeyən insanına,
Hər adına yazıq olsun!
Quruyan ağacların
Kökünün üstü qaldı.
Quruyanın yerində,
Göy üzünə millənən,
Qapqara tüstü qaldı.
Göyə yazıq,
tüstüyə yazıq!

Dədəm Qorqud,
kimə deyim bu dərdi?!.
Qırılan ağacları,
Ölən meşələrdi.
İnsan yedi təbiəti,
Ağacı əcəl yıxmır, insan yıxır.
Meşələri dibindən,
Ağacları kökündən yedi insan,
özünü yedi.
Harda şaxın gördü,
Şaxını yedi,
Harda düzün gördü,
Düzünü yedi,
özünü yedi...

Günah olur, baş kəsməyin,
Qurumayıb yaş kəsməyin.
Ağac da insan kimidir,
Canlıdı, ağac kəsməyin.

Məmməd ARAZ

QƏZƏLLƏR

(*Qəzəllər ilk dəfə çap olunur*)

Könül sevda əlindən aldısı kam ağlamasın,
Nəşələnmək dəmidir, təbi-ilham ağlamasın.

Eşq odum dağ ərیدər, göz yaşım səhranı sular,
Mən ki varam, pərvanə yanmasın, şam ağlamasın.

Mənəm eşq göylərinin bir əbədi sönməz ayı,
Doğacaq, yubansa da, o, bu axşam ağlamasın.

Dost əli ağı töksə badəmə, meydir gətirin,
Almaram yad əlindən meyi-cam ağlamasın.

Bir gözəlin oxu dəysə, əgər ölsə Məmməd Araz,
Deyin bu səadətdir, gülsün anam ağlamasın.

*Söyləyəni: Zahid Məmməd oğlu Xəlilov, 1951-ci il
təvəllüdü, Bakı şəhər sakini, tel.050-202-22-48.*

Al məni dərd əlindən, ey saqi, piyalə gətir,
Dağıdıb qəm dağını könlümü bir halə gətir.

Çox öyünərsə hilal göstəribən qaşlarını,
Təbiət, yaz hüsnünə bənzəyən bir lələ gətir.

Duya bilsən ahımı qanə dönər sarı-sinəm,
Ey bülbül, bağıma gəl, azca ahu-nalə gətir.

İnsafın varsa, gözəl, bir dəfəyə al canımı,
Az məni ayağına sən sorğu-suala gətir.

Hicranın qucdü məni, qollarınsa özgəsini,
Xəyal olan Arazı barı bir xəyalə gətir.

Söyləyən: Bağırov Rizvan , Nurs kənd sakini, müəllim,
tel. 050-684-53-73.

Dedim əhd-ilqar bağlayaq, biilqar istəmədi,
Eşqimin tər çiçəyi soldu da, xar istəmədi.

Dedim: al bu qılnc, bu da canım, öldür, öldür,
Məndən qılnc almağı da o nigar istəmədi.

Bivəfaya könül verdi, bir əğyara yar oldu,
İlk oxu dəycək daşa onu əğyar istəmədi.

Duyub eşqin dadını, sonra dedi: gəl barışaq,
Könül inad elədi, dərilməmiş nar istəmədi.

Gör sevda atəşləri nə günə qoydu Arazı,
Kül oldum, canı yoxdu deyə məzar istəmədi.

***Qeyd:** Qəzəlləri Nurs kənd sakini, müəllim Rizvan Bağirov söyləmişdir. Rizvan müəllimin dediyinə görə qəzəllər Məmməd Arazın böyük qardaşı İbrahim oğlu Elvin müəllimin arxivindəndir. Elvin müəllim ilə zəngləşib danışdım. Elvin müəllim qəzəllərin, həqiqətən də əmisi Məmməd Arazə məxsus olduğunu təsdiq etdi.*

Məmməd ARAZ

BELƏ DÜNYANIN

Mikayıl Müşfiqin xatirəsinə

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə,
Tək bircə ölümsüz qərinə verə.
Umdum nə verdi ki, küsüm nə verə?
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

İtirib özünü özündə dünya,
Toyların, yasların özülü dünya...
Əlim ətəyindən üzülü dünya...
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Ömrünə vay salar, vaydan utanmaz,
Saç yolub-hay salar, haydan utanmaz,
Günəşdən utanmaz, Aydan utanmaz,
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Çaydı dəhnəsində xırsız əjdaha,
Gecəsi salamat çıxmaz sabaha.
İti bazarında atından baha,
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Dağ olsan, istəsə qolunda saxlar,
Büküb bir hörümçək torunda saxlar.
Yüz illik odunu qorunda saxlar,

Mə belə dünyanın nəyindən küsüm?

Bir gözü işıqdı, bir gözü buzdu,
Məkrli qadındı, gülçöhrə qızdı.
Həlimdi, kövrəkdi, sərti, quduzdu...
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Ayağı altına yastıq qoyanar,
Başının altına qumbara qoydu!
Nadanlar dünyanı qumara qoydu!
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Olsan öz haqqının küləsi belə,
Əri, öz içində öləzi belə,
Ondan inciyənin beləsi belə...
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

1989

Nizami MURADOĞLU

DÜNYA BELƏ DÜNYADI

Məmməd Arazın xatirəsinə

Alimindən nadanı çox, naşı çox,
Çiçəyindən kəsəyi çox, daşı çox.
Yerdi, Göydü, hər nədisə yaşı çox,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Hərdən söylən, hərdən hirslən, qız, ara.
Üz qaldımı həyasından qızara?
Dərd anlayan məsum oğlan, qız ara,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Sən gördüyün ədəb-ərkan dəyişib,
Dostlar vardı düşmən olub küsüşüb.
Bazarında it də qiymətdən düşüb,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

İndi brend marka küçüklər gəlir,
Bərbəzəkli, rəngli cütlüklər gəlir,
Sözü ötkəm, əli ütöklər gəlir,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

At demişkən, at nəyinə gərəkdir.
Arat eylə, şumu çəkdir, yer əkdir.

Bostanları hibrid göyərdəcəkdir,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Toxum itib, ya mayası ayrı cür,
İnsan Haqqa olub asi, ayrı cür.
Toyu toydur, hələ yası ayrı cür,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Ağ divləri cırtdanlara uduzdu,
Heç bilinmir, kim suçludu, suçsuzdu.
Dəhnəsində əjdahalar susuzdu,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Köhnə sazdır, köhnə hava çaldığı,
Bir verəndə beş də olur aldığı.
Məmməd deyil təkçə yola saldığı,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

22.04.2013

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....	7
Şair və xalq yaradıcılığı problemi.....	14
Giriş.....	14
I. FƏSİL: Məmməd Araz yaradıcılığında folklor obrazları	20
1.1. Folklor məsələlərinə baxış.....	20
1.2. Əsərlərində əfsanə süjet və motivlərinin təcəssümü.....	31
1.3. İlk mifoloji obrazların transformasiyası	49
1.3.1. Dağ obrazı	49
1.3.2. Ağac obrazı.....	54
1.3.3. Araz (su) obrazı.....	63
II. FƏSİL: Məmməd Araz poeziyasında folklor ənənələri	82
2.1. Milli-mənəvi dəyərlərin inikası.....	84
2.2. Şairin poeziyasında Dünya obrazı.....	114
2.3. “Atamın kitabı” poemasında folklorizm.....	135
III. FƏSİL: Məmməd Arazın əsərlərində xalq şeirinin işlənmə xüsusiyyətləri.....	151
3.1. Xalq şeiri şəkillərindən istifadə üsulları	151
3.2. Şairin şeirlərində paremioloji vahidlər.....	162
Nəticə.....	182

Istifadə edilmiş ədəbiyyat	188
Əlavələr	
Məmməd Arazın Fransa həyatından yazdığı şeirlərində folklor elementləri.....	202
Memmed Araz şiirlerinde iktisadi ilişkilerin folklor kaynaklarına yeni bakiş.....	211
Məmməd Araz poeziyasında İlya Çavçavadze obrazı.....	221
Memmed Araz şiirlerinde masal motifleri.....	230
Məmməd Arazın həyat yoldaşı Gülxanım Fətəli qızı ilə müsahibə.....	242
Məmməd Araz:	
Dədəm Qorqud səsləməsi.....	247
Qəzəllər	
Könül sevda əlindən aldısı kam ağlamasın.....	260
Al məni dərd əlindən, saqi, piyalə gətir.....	261
Dedim: əhdi-ilqar bağlayaq, biilqar istəmədi.....	262
Belə dünyanın.....	263
Nizami Muradoğlu:	
Dünya belə dünyadı.....	265

Nizami
Muradoğlu

Nizami Muradoğlu
(Məmmədov Nizami Murad oğlu).
Sözün Məmməd Araz zirvəsi
(şair və xalq yaradıcılığı problemi).
Bakı, "Elm və təcisil", 2013.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Tahir Orucov

Korrektoru:
Gülzar Osmanova

Kompüterdə yığdı:
Səadət Əliyeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru
Aygün Balayeva

Nizami
Muradoğlu

Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: 11
Həcmi: 268 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompüter mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır diapozitivlərdən
Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

